

В. ВИННИЧЕНКО

Т О М

ІХ

Б О С Я К

В. ВИННИЧЕНКО

ТВОРИ

Том дев'ятий

Видання друге

Київ — Відень

1919

З друкарні Христофа Райсера Синів у Відні

Друковано 15.000 примірників.

В. ВИННИЧЕНКО

БОСЯК

І ІНШІ ОПОВІДАННЯ

Босяк.

Напівголий, розчавчений марними силкуваннями зберегти бадьорість в нерівній борні з спекою, я лежу на канапі й байдуже, з зневагою дивлюся в стелю. Шкура під волоссям, долоні рук, ніс, вуха, все тіло моє з голови до ніг вкрите потом. Власне, я навіть не зовсім певний, чи то тіло моє потіє, чи канапа, чи повітря, густе й гаряче, як дихання чаюючої товстої купчихи.

З вікна безперестанку шугає на мене ущипливим духом асфальту, який варять там на вулиці в великому чорному казані. Я бачу синій з жовтим відтінком дим, що суне повз мої вікна, і всею душею ненавижу його.

Але ось я легесенько здригуюсь і весь затихаю. Я боюсь поворухнутись, щоб не злякати старе, знайоме мені хвилювання, що тихенько підкрадається до мене. Я почувую, як воно на шпиньках, обережно і ніжно підходить ззаду. Ось-ось обгорне мене ьсього і лукаво-радісно засміється в душі.

Уже!

Я швидко спускаю ноги на підлогу, енергійно рукавом витираю піт з лица, озираюсь, міркую, прикладаю. Все, як слід: старі чоботи, руда накидка, дві ситцеві сорочки. Трошки вагаюсь що до зубного порошку. К бісу зубний порошок, на случай великої необхідности сіллю

можна замінити. Найголовніше є: це паспорт, а все останнє — дурниця.

Хвилювання солодко, обіцяюче грає в мені.

На горі, за містом, я присідаю край дороги, скидаю чоботи і чипляю їх на палицю разом з торбинкою, в якій лежить хліб, сало, чай, цукор і сорочки. Потім зверх усього примадиковую блискучий, бляшаний чайничок. Кругла кепка надає мені вигляд пролетарія, який знає собі ціну і не дозволяє наступати собі на ноги.

Дбайливо склавши свою кирейку, я вмонцюю її на плечі таким способом, щоб палиця лежала на ній, не муляючи мені тіла. Після цього підвожусь, розминаю пальці ніг і, переконавшись в цілковитій волі своїй, з полегченням і незалежністю озираюсь назад.

Внизу, як п'яний чоловік, неохайно і широко розлігшись, лежить город, оперезаний широким поясом річки. Димарі заводів та фабрик, неначе застромлені в землю велитенські сігари, ліниво куряться. Небо над ними сірувато-зелене, з сивими хмаринками, розкудовченими і задертими в один бік, ніби пасма волосся у заспаної людини. По-над жовтими, лисими берегами Дніпра ледве сунуться незграбні берлини. А за Дніпром степ, оповитий фіолетовим серпанком далини. І поперед мене степ, рівний, горячий, вільний і безмежно-вабливий.

Прощай, город! Прощайте, автомобілі, асфальти, хмари пороху, що тріщить цілі дні на зубах, дзвінки, кнопки, капелюшки, зубочистки. „Моє поважання!“.

Поправивши кепку на голові, зручніще примостивши торбинку, чоботи і чайник, я повертаюсь спиною до міста і йду назустріч сухому, гарячому, степовому вітрові.

За спиною порожнім дзвоном побренькує чайник, підшви ніг пече нагрітим порохом дороги так, неначе я ступаю по вигорнутій з добре натопленої печі золі. Гарно!

В хлібах заклопотано, хапливо цокотять коники, немов десятки малесеньких кравців шиють на крихотних машинках. Так і хочеться їм гукнути: „Гей, Боже поможи, хлопці!“.

Колоски, ті що стоять поперед усіх, поважно, гостинно укланяються мені, привітно посміхаючись зеленими, пастобурченими, як у фельдфебелів, усами.

А попереду все степ та степ, рідний, віючий спекою й життям, дорогий. Степ та далекий-далекій обрій, такий таємний, такий хвилюючий, такий повний незрозумілого, але солодкого болю і туги, ніби за ним лежить не яке небудь повітове містечко, а незнана, загублена людьми країна радості й спочинку.

І по всій круглій, обточеній лінії землі стоять маленькі, як зелені прищипки, старі, запорожські могили, мовчазні, сумні, всіма забуті свідки минулого.

Я йду не поспішаючи, покусуючи солодкуваті стебла жита, жмурячись від сліпучого сонця. Далеко-далеко попереду темніє ярк і конячинки по тім боці його видаються мишами, запряженими в малюсенький возик.

Раптом несподівано збоку, з-за якого небудь горба з'являються крила млинів. Любі млинки! вони подібні до кузок, що поставали на дві задні лапки, а чотирі передні виставили перед собою, немов благаючи когось.

Ось звідкись летять дурноверхі сороки. Вони літають таким рухом, ніби підтрибують по сходах, а кричать криком, схожим на тріск зломленої палиці. За ними плавко й легко, аж приємно дивитись, упевнено, не моргнувши крилом, пливуть степові шуліки.

По дорозі клопотливо, злодійкувато нишпорять по-смітюхи з гострими чубчиками, схожими на літеру А.

Небо блідне все більше та більше і здається, що ось-ось воно голосно скаже: „Ху!“ і втре спітніле лице якоюсь волохатою білою хмариною.

Сонце ж пече серйозно, скупчено, без посмішки жалю і співчуття.

Над вечір, не так уже бадьоро, як у день, помахуючи з мрійною повільністю торбинкою й чобітьми, які досить, надокучливо постукують мене в бік, я звертаю до Дніпра. Баста, не хочу більше йти! Та чого ради я повинен йти неодмінно великим шляхом? Хіба степ не на всі чотири боки розбігається від центра, яким для його, без всякого сумніву, являюсь я?

Здалеку поблискує дідусь Дніпро. Приємно побачитись з ним тут, в степу після пекучих обіймів і поцілунків сонця. Таким спокоєм, розсудливістю, такою доброзичливою умиротворенністю віє від його! Лежши собі на піску горілиць, упершись благодушно покліпуючими очима в зеленкувато-сірий обшир неба і слухаєш буркотіння беззубих хвиль дідугана. Поблизу вогник потріскує, димком наганяє в лице, над вогнем чайничок висить, відбиваючи в блискучому боці червоне вечірне сонце над обрієм.

І от я вже, нарешті, на березі. Навкруги ні душі. Пісок чистий, ніжний, як тільце дитини. Вітер тут не сухий і пекучий, а м'який, вохкуватий, насичений духом сонця, води, осоки, листу, нагрітого піску.

Ні, воістину, є щось святе в сій пустельности тихих, жовтих, вкритих ріденькими кущиками лози берегів, в

сьому безмежно-широкому, велично-спокійному, благодіючому небові з довгастими, високо-високо піднесеними малиновими хмаринками!

Кротко, любовно хлюпаються об беріг жовтуваті хвилі Дніпра. Червононосі чайки мовчки летять кудись на середину річки, безшумно розрізуючи повітря своїми загостреними, як сталеві пера, крилами. Ген-ген на тім боці сунуться вниз плоти, схожі на шахматні дошки, а на їх ворухнуться малесенькі фігурки людей.

Я набіраю в чайник жовтобурої дніпрової води. Вода подібна до перестояного чаю, який треба тільки розігріти, щоб пити. Далі, не хапаючись і посвистуючи, розкладаю вогонь з сухого коріння осокорів, а з глибочок маїстрюю триніжки, на які вішаю над вогнем чайник.

Після того, все так само без хапливості, яка абсолютно не гармонізує ні з лисим, сивим Дніпром, ні з велично-спокійним небом, розкладаю на хустці хліб, сало, чай, цукор, кипшеньковий ніжик, синій кухлик і тільки тоді, підклавши під голову накидку, розлягаюся на піску. Блаженство!

Ні, я рішуче тут ночую! Куди я маю поспішати? Правда, біля води багато комарів, ну, та від них вогонь і дим добре допомагають.

Я лежу довго і філософствую. Мені дуже хочеться зрозуміти, збагнути, чого мені так гарно. І по довгому міркуванню вивожу: найбільша втіха для нашого брата, людини, громадської істоти є в тому, що йому не треба лукавити з природою, не треба брехати, боятись, стежити за собою і другими. І потім його право бути центром світотвору не однімається ніякими другими центрами світотвору. (От через що ми ще любимо, бути на самоті з природою.) Сонце, вода, повітря, місяць, дерева, чайки,

пісок, все це готове до твоїх послуг. — І крім того готове без зазираання в очі й кровожадного чекання „начайок“. Води треба? Будь ласка! Дідусь і не помічється, і не помітить, хоч бочку візьми з його. А який з малярів краще намалює оці високі, малинові хмаринки, від яких в душу вшиваються тонкі, золотисті струни невиразної туги?

Чайник давно уже сердито щось бурмотить і раптом починає плюватися. Я визволяю його з обіймів огню і заварюю чай. Потім обкладаю чайник жаром і знову лягаю.

Чайки догадуються, що за бенкет має бути тут на піску і починають частіше літати над моєю головою, заздрісно та жалібно кричучи. Старий Дніпро теж розуміє і привітно, з співчуттям підморгує мені своїми довгими, козацькими вусами — хвилями. Білосорі, молоденькі осокорі схвильовано, з дивуванням шопочуться наді мною. У них, мабуть, так само, як у мене, при погляді на рожеве сало і зелені з жовтими пасочками огірки виступає слина в роті.

А, от-то ж то бо й є, осокороцька, центр світотвору все ж таки не те, що ви, ви не знаєте...

Тут я здивовано озирюсь: до мене наближається якийсь другий центр світотвору. Звідки він узявся? Чудно.

На центрі світотвору була жовтобрудна кенка з відертою чи пропаленою посередині діркою, з якої, як піря, стирчало червонувато-чорне волосся. Червона і брудна до того, ніби нею мили підлогу, сорочка була збоку розпанахана згори до низу і маяла, як поли піджака. Босі ноги, здавалось, були обтягнені не людською

шкурою, а порепаною, не добре вимазаною дьохтем шкурою для чобіт. Сам центр світотвору був присадкуватий, пеначе збухлий, з величезними руками і понурим, зарослим колючою щотиною лицем.

Він прямував просто на вогонь без всякого вагання, без тіні перішучости, байдуже поглядаючи на мене й ні на крихту не цікавлячись мною. Одною рукою він піддержував перекинутий через плече подертий, з висмиканою брудною ватою піджак, а в другій ніс поважну ломачку.

Так, сумніву не було: це був один із тих центрів світотвору, яких природа так щедро розсипає побіля монопольок, на пристанях, базарах, обідраних, набухлих, сплячих удень поміж дровняками лісних складів, обліплених, як стервятника, мухами і яких на грубій, буденній мові звуть — босяками.

Босяк підійшов до вогню, кинув на землю своє лахміття і не хапаючись сів. Потім зараз же притягнув близько до себе хустку з розложеною на ній їгою, взяв мій ніжик, подивився його і сховав собі в кишеню. Замість його з тої ж кишені виняв великого з жовтим костяним держальцем складаного ножа. Все так само не поспішаючи й не вагаючись, він одбатував великий шматок хліба, потім сала і став уминати, держучи ніж в одній руці і одрізуючи ним то скибочку сала то хліба. На мене він не дивився і робив усе з незадоволеним, сонно-задумливим поглядом, як чоловік, який прийшов до себе додому і, зайнятий своїми думками, не має ні охоти ні часу займатися сторонніми речами.

Гм! Цей чоловік почував себе далеко певніше центром світотвору, ніж я. Його навіть не дивувало й не цікавило моє мовчання, — так і повинно бути.

Але що він поважно був голоден, цей збухлий центр, то це помітно було по тому, як він зубами хапав і видирав із власних рук хліб та сало, як судорожно мняв їх зубами і, не розжувавши, як слід, ковтав з таким звуком, немов гикав. Перешкажати в таких обставинах людині я не хотів: одначе й безпрічасним свідком зоставатись теж не дозволяло чуття власної гідности. Кашляючи й тим нагадавши про своє існування, я ввічливо спитав:

— А це-ж, дядюшка, як треба понімать? Га?

Босяк байдуже, неохоче глипнув у мій бік і храпнув:

— Що?

— Я питаю, як це треба понімать, що ти так розпоряжаєшся чужим добром? Га?

Гість мовчки одгилів ще шматок хліба і сів зручніше, піднявши коліна врівень з підборіддям. Поклавши на коліна руки з хлібом і салом в кожній, він люто жував і понуро дивився на Дніпро.

— Хм! А це, товаришу, неделікатно так робить...

„Товариш“ одгріз сала з таким згуком, ніби оддер шматок полотна, і знов зажував. Щотина на щоках його кругло вертілася і здавалось то був їжак, який неспокійно вмощувався на плечах чудного чоловіка.

— Чуєш, земляк? Що ж ти, брат, нічого не одвічаєш?

Мені все ж таки хотілося почути, що він думає з цього приводу і які його остаточні наміри. Рожеве сало, хліб і смачно жующий рот босяка побільшували мою цікавість.

„Земляк“ з досадою повернув у мій бік товсте жууче лице і подивився на мене злим і сердитим поглядом. Проковтнувши, він коротко й нетерпляче кинув:

— Пішов вон зцюдова!

Признаюся: це було несподівано для мене.

— Як?!

— Я тебе як якну... Пішов звідци, говорю!

Гість зовсім не жартував. На збухлім, зарослім лиці його, особливо в круглих, маленьких, з обвислими мішечками під ними очах була така ненависть і гидливість, що сумніватись в серйозности його настрою не було ніяких підстав. Було таке вражіння, що він довго терпів мене, довго терпів усякі мерзоти і кривди від мене і нарешті терпець йому увірвався. Ще слово і мені буде погано.

— Так це мені треба іти звідци? Оце добра справа!

Чоловік якийсь мент мовчки пильно дивився просто в очі мені важким і немов роздумливим поглядом, не наче рішаючи, що зробити з цим остогидлим і нахабним парубком. Але постановивши, видно, не каляти собі рук чорт зна чим, помалу одвернувся й знов узявся за сало і хліб, водячи заспаними й недобрими очима по широкій, велично-мирній рівнині води. Що я міг кинутись на його, він, очевидно, й думки не допуслав, певний чи в собі чи в моєму страху перед ним.

Чайничок несподівано зашипів і почав випльовувати з носика воду в жар.

Я машинально схватився, щоб зняти його, але гість раптово озирнувся в мій бік і наготовив ножа до оборони.

Я мимоволі засміявся.

— Ех, ти, голова! Чого злякався? Я чайник з вогню знять хотів.

Індівід подивився на чайник, на кухлик і ніби тільки тепер зрозумів, що можна напитись чаю. Нічого не відповідаючи він перехилився всім тілом до чайника і переставив його на свій бік. Потім налив у кухлик чаю і

кинув туди дві грудочки цукру. Подумавши трохи, він, кинув ще дві і потім ще аж три. Все це він робив одною лівою рукою, а праву з ножем весь час держав на коліні. Одначе на мене не дивився і мав вираз все тої самої сонної і злої задуми. Взявши суху гилячку, він потер її об брудні свої штани, щоб стерти клаптики кори на ній, і почав розмішувати чай у кухлику.

Сітуація ставала непевною, а то й навіть загадковою. Коли цей суб'єкт не дасть мені попоїети, то доведеться чорт зна скільки плентатись до найближчого села. А з другого боку: лишити цю справу так, було просто неприлично.

Я постановив поговорити серйозно й поважно: як би якийсь центр світотвору ні був певний в собі, він все ж таки иподі мусить посунутись трохи вбік і дати місце коло себе і другому центрові. Тим паче, коли це місце захоплене ним несправедливо і коли другий центр не такий уже хирлявий і безпорадний.

— Ну, земляк, — почав я — ти це кинь. Чуєш? Я з тобою за шматок хліба битись не хочу, а давай, брат, мирно повечеряємо вдвох. Жарти жартами, а я, голубе, теж їсти хочу. Ти пий собі чай, їж собі на здоров'я, я свариться не буду. Ну, тільки ж і мені дай трохи.

„Голуб“, не відповідаючи, узяв за ручку кухлик, підніс до рота і сьорбнув. І зараз же з злісною лайкою швидко поставив кухлик на землю, очевидно, опікшись.

— Та тобі якої... матері треба, сволоч?! — з люттю повернувся він до мене.

— А ти, брат, не лайся, — зауважив я. — Що ти вїкся, так я не винен... Коли розум в голові є, так повинен розсудить, що кружка залізна, а чай гарячий. Значить, нада подождать. Ти сам звідки?

— Я тобі покажу, звідки я, ти у мене тут добалагаєшся... Але, видно, мій тон, поза її постава всього тіла трохи здержували його. Він знов почав їсти. Здалось, апетит у його був такий же безкрайї, як той обшпир води, що сунувся вниз, а паляниця і два фунти сала для його, як плоти, що ледве вже мріли на тїм боці.

— Ну, то як же буде, земляк? Га? Даси чи ні?

Земляк замість одповіді, не хапаючись підтягнув між свої ноги хустку з їжою поставив тудаж чайшик та кухлик і перекосив до мене очі. Ніж він держав зовсім на-готові.

— Ти ще довго будеш тут варнякати? — з понурим петерціням кпнув він. — Гляди!

Ну, що ти робитимеш, з таким йолопом?! Зостава-лося: або кинутись до його і битись з ним та битись доти, доки один із центрів не буде доведений до стану миролюбивої кротости, — або піти мені звідси, покинувши противникові всі трофеї його перемог, та шукать якогось села. А втїм був ще її третій вихід: лягти собі збоку і, покладаючись на вроджену шляхетність людської природи, чекати, поки в зацухлім гостеві заговорить сумління. Коли апетит його буде задоволений, то жадність замовкне і голос сумління своє візьме.

— Ну, що ж? Доведеться мені без вечері спать лягати! — сказав я, зітхнувши, і ліг на своє місце.

Босяк їв довго, але не зїв усього. Витерши пальці об полу своєї страшної сорочки, (при чому підняв її і показав жовте, як масло, зібране над штанами в складки тіло) він узявся за чай, який уже давно прохолов. Я мимоволі посміхнувся, дивлячись як він обережно витягував до кухлика свої сніг, товсті та масні від сала губи, боячись онектись.

Випивши шклянку і, видно, більше не в силі пити, він зняв покришку з чайника і вилив чай на пісок.

Я аж підвівся.

— Та що ж ти робиш?! — скрикнув я. — На що ж ти виливаєш? Я ж можу випити.

Гість уперше слабо посміхнувся. Але посмішка була така мила, що я серйозно подумав, чи не зустрічались ми, справді, коли небудь і чи не зробив, я йому якоїсь великої кривди, за котру він тепер і мстить. Але щика абсолютно була незнакома.

— А випив би? Га? — хрипко, з кострубатою іронією кинув гість, скоса зиркнувши на мене. — Може, ще й з сахарцем?

Я знову ліг. Центр світотвору одспихнув у бік своєю босою чорно-сірою ногою чайник і розлігся, спершись на лікоть, як чоловік, котрий добре попоїв. Витягнувши з кишені пачку махорки і книжечку паперу, він помалу скрутив цигарку. Потім взяв голими пальцями з вогню жарину, закурив і, прижмуривши одне око, з сонно-хмурым задоволенням зотягнувся.

Покуривши трохи, він знов скоса зиркнув на мене і знов блідо й неохоче посміхнувся. І, не говорячи ні слова, ліниво взяв декільки грудочок цукру і недбало кинув їх у ріку. Грудочки булькнули, дали декільки кругів, хвилі підхопили круги і знесли їх униз. Мені видно було, як помалу, пускались на дно в жовтій воді біленькі квадратики. Босяк знов набрав у жменю цукру, зотягнувся і, прижмуривши око, тим же лінивим, недбалим жестом одкинув їх у воду. А на товстих губах, на які звисали чорні з червоним відтінком вуса, не переставала грати зловтішна, глузлива й немов викликаюча посмішка.

Це вже було явне глузування. Можна ще було помириться з тим, що голодний, темний і грубий чоловік однімає в тебе їжу й їсть її. Можна було помириться навіть з тим, що він не хоче поділитись нею з тобою ж і хова собі остатки на завтра. Але, що він їх нищить, собі навіть на шкоду, з цим помириться було вже не так легко.

— На віщо ж ти таке свинство робиш, земляк? Га?
— З докором спитав я. — Так же тільки свині роблять. Нажреться під дубом жолудів, та потім його ж корні й рие. Ех, ти! Ти думаєш, я твого ножа злякався? Чоловіче добрий, та я таких, як ти, трьох зігну й вуха їм по-одрізую. Дозволив тобі жерти, бо бачу, що голодний, стомлений чоловік, свій брат, товариш, значить. А ти он як. Сам не береш і другому не даєш. На що ж ти так? Совість у тебе хоч ночувала коли небудь?

На поганих хлопчиків з моральних оповідань такі слова завсігди впливають дуже добре. Але на мого вони зробили трошки інче вражіння. Він, правда, перестав кидати цукор у воду, але за те почав мовчки, з чудною понурою зневагою дивитись мені просто в лице. Потім, не промовивши ні слова, нехапливо підвівся, витер об штани ніж, зручніше взяв його в руку і ступив до мене.

Трохи сугулуватий, з похиленою великою й тупою головою, з широченними грудьми і вузким задом, він нагадував бугая.

— Ну, коли ти такий товариш і добряка, так давай сюди свої чоботи! — зробив він легкий закликаючий жест ножем.

— Бач, я без чобіт... А як не даси з добрости... — (тут він трошки зупинився, немов милуючись цим словом) — так ми попробуєм, хто з нас дужчий. Хто дужчий, того й чоботи. Добре?

І він роздушив на губах синю, зловісну посмішку. Я сам почув, що бліднію. Справа почала набіратн ідіотськи-серйозного характеру. Що перешкажало цьому непримиримому центрові пустельних місць встромити мені свого дурного ножа по саме держальце? Цілуй йому тоді моральні байки!

Дати чоботи? Але ж він одними чобітьми не обмежиться. Вже коли для втіхи свого близьного кидає потрібний йому самому цукор у воду, то він ні перед чим не зупиниться, щоб натішити цього близьного як слід. Надіятись на закладені в людині іскри Божі і гадати, що чоботи можуть бути межею його пристрастей — для цього я мав занадто мало даних.

Я мовчав і пильно, не рухаючись, дивився знизу вгору на гостя.

— Ну? — знов виразно кивнув він мені ножем.

— Це що ж виходить, грабувать мене будеш? — трошки натягнуто посміхаючись, спитав я, в той же час міркуючи, що краще: схопитись і раптовим натиском звалити його на землю; чи, не підводячись, вмить обняти його за ноги, шарпнуть і таким способом повалить?

— На віщо грабувать? — вишкірив він свої гнилі зуби. — Ти от про добрість свою щось там базікав. Товариш, мовляв. Ну, так от, коли ти такій добрячий, так подаруй мені свої чоботи. У мене ноги больні, а у тебе он які білі та здорові.

Я подивився на свої ноги, на його, подумав і подав йому чоботи. Добре, побачимо, що далі буде.

— Правда твоя... — згодився я. — На, получай чоботи. Тобі вони потрібніці.

Босяк узяв, на швидку оглядів їх і кинув назад себе до свого лахміття.

— Ну, а тепер пальто давай, чи що там у тебе... — промовив він з тою ж іронічною й сонною посмішкою.

Не міняючи пози, але постановивши хапати за ноги, я байдуже сказав:

— А пальта, брат, не дам...

— Не даси? А чому ж то так?

— Та от так. Не дам та й годі.

— Та чому ж ти не даси?

Розмова, видно, давала йому велику втіху, як чарка горілки перед закускою.

Я згадав про свою палицю і швидко схопив її, — все ж таки хоч яка небудь зброя.

Гість весело й гуняво зареготав, але не кинувся на мене.

— От добрий чоловіча! Ай та й душевний, жалісливий!.. Ех, ви, севолочі сукини сєнни!

І додавши ще серйозніщу лайку, одвернувся й пішов на своє місце. Що примусило його притишити свої претенсії — моя рішучість, палиця, лінь його чи досягнене ним підтверження свого песімістичного погляду на людську добрість, — я зрозуміти не міг.

Сонце вже зайшло і тільки розпатлані хмари горіли румянцем, наче бились між собою та розчервонілись. Над рожевою блискучою поверхнею води, в якій оддавались фарби неба, поспішно зігзаками літали ластівки, немов хапались наловити до ночі мух. Навкруги стояла м'ягка тиша, яка тільки підкреслювалась хлюпанням хвиль та щебетанням ластівок.

Мій гість, видно, не збрався нікуди йти. Він ліг підмостив під голову пакунок з їжою та чоботи і став тупо, пильно дивитись на мене. Лице його було вже знов понуро-сонне й немов задумане.

Їсти мені вже чомусь не хотілось.

Хвилі сумно хлюпались об беріг. Дніпро потемнів, засмучений і здивований. Он — яке нетривке людське щастя! І до чого неспокійні та невживчиві ці люди. Як мало у них мудрого спокою й як багато чудної й безпричинної ворожнечі одне до одного!

Так ми пролежали довго. Хмари на небі давно остигли, поробились сивими, хвилі потемніли, посиніли і той беріг зовсім зник, розплившись у тьмі. Зазуміли комарі коло вух і стали колоти в ноги. В глибокій сніжній височині почали потроху висипати зорі.

Я встав, розгорнув огонь і підкинув сухого коріння. Босяк не ворухився. Я подивився на його і мені здалося при світлі слабенького вогника, що очі гостя швидко заплющились.

Я присунувся з киреєю під дим і довго лежав так, дивлячись в небо. Раптом босяк заворухився, покректав і сів.

— Чи цілі гроші? — муркнув він ніби про себе. — А то добрячі люди у сні можуть обчислити добре...

І він витяг з кишені гаманець. Обережно розчинивши його, він почав рахувати гроші, ніби провіряючи, чи всі там, чи не вкрав я їх у його в той час, як він дрімав. Що він ні трішки не сумнівався в цілості своїх грошей, про те й мови не могло бути, рахував же і показував їх тепер немов для того, щоб подражнитись і показати, що він абсолютно не боїться спати, маючи таку суму в кишені, (він налічив до п'яти рублів і п'ятидесяти трьох копійок).

Після того він ще раз покурив і влігся знову. Хутко почувлось його рівне, з хлюпанням в горлі дихання.

Я зробив подушку з піску, зверху поклав свої сорочки, накрився киреєю і теж почав дрімати під закло-

потане й незадоволене зуміння комарів, що настирливо сілкувались пробратись до мене під накидку.

Коли я прокинувся, над Дніпром, як раз над тим місцем, де вчора ввечері пливли плоти, стояв червоний, великий місяць. Від його через весь Дніпро до самих ніг моїх тягнулася широка кривава смуга світла. Весь краєвид прибрав якийсь таємний, суворий і моторошний вигляд. Беріг змінився, неначе став крутішим; осоки поробились вищими й густішими, їх неначе цілий ліс тут виріс. Вода здавалась дуже темною, глибокою та густою, а по ній на гребінцях хвиль миготіли немов чийсь руки чи ноги.

Вогонь ледве жеврів. Я подивився на свого співночліжника. Він спав накривши голову піджаком, з під якого чулося густе й голосне хропіння, похоже на звук тупої пилки по дереву.

Я підклав гилячок у вогонь, прокашлявся, голосно позіхнув, — босяк не притих ні на мент. Лежав він боком і видно було при червонім світлі місяця широку роззявлену дірку кишені в штанях, де були гроші. Дурний чоловік: без всякої бійки можна було витягнуть у його гроші і він навіть не почув би того. Я ліг на своє місце. Але спати не можна було: комарі літали цілим роєм круг голови і кусали з таким сказом, неначе завзялись вигнати мене звідси. Я трохи не в самий вогонь ліг, але нічого не помогало.

Босяк же хропів ще смашніше. От варто би повчити цього нахабу: устать, потихеньку витягти гроші і закопати їх в пісок, тут же біля його. А вранці, коли кинеться до грошей й, не знайшовши, почне лютувати,

прочитати йому підходящу нотацію і показати, де його гроші. От, мовляв, дурню, бачиш, як благородні люди поводяться. Він буде зворушений і піде собі з миром, несучи з собою ясний споми́н про чесного й великодушного подорожнього.

Та й на пику його втішно було б подивитись після того, як він не знайшов би в кишені своїх капіталів. От у сказ прийшов би!

Я підвівся й ще раз, подивився на скоцюрблену, з підігнутими під себе колінами постать гостя. Кишеня лукаво, спокусливо роззявилась і маніла своєю діркою. Хіба спробувати?

Я потихеньку встав і підійшов до босяка. Рипке, низьке хропіння чулося з під піджака. Піджак злегка то здіймався, то спадав, і здавалось, що то хвилі цього храпу його здійсмають.

Я постояв трохи, подивився на місяць, що здивовано викарячив на мене свої круглі очі і рішив поспробувати.

Нахилившись до босяка, що мирно хропів собі, я злегка торкнув його рукою в бік. Ні темп, ні сила його хропіння не змінилися. Добре. Тоді я обережно просунув руку в кишеню і почав намацувати пальцями гаманець, стараючись робити це якомога плавкіше і м'ягче. Але в руки все ліз якийсь папір, мабуть, пачка з тютюном. Затримуючи для чогось дихання, я зробив успілля і попхнув руку трохи далі. Босяк, як здалося мені в ту ж хвилину, на один мент увірвав своїй храп, але то, видно, так тільки здалось через велике напруження і шум в вухах від нахиленої пози. Нахаба хропів так само.

Нарешті, пальці налапали гладеньку металічну дужку гаманця і потягнули його до себе. Заціпивши його між двома пальцями, я помалу почав витягати руку.

І вмить вся купа тіла, що лежала переді мною й спокійно хрипла, зразу підстрибнула з ревом у гору. Я від несподіванки і з переляку хутко вихопив руку з гаманцем і в той же мент почув, що його не стало між пальцями. Одночасно в воду щось лягнуло. У мене мигнуло, що то лягнув гаманець. Але тільки мигнуло, бо думати було ніколи: босяк уже душив мене і ревів:

— А-а, сте бісів твоїй матері!! Так ти так?! Так ти так?! Давай сюди гроші!

Я почув на своїй шиї шорсткі, дерев'яні пальці, що, як кліщами, душили мене. Шарпнувшись усім тілом убік, я скажено крутнув босяком і вирвався.

— Он де твої гроші, дурню! — з злістю крикнув я й одбігши вбік, показав на воду. Але в той же час став так, щоб бути на готові й не датись схопити себе. Босяк, мабуть, теж чув, як щось лягнуло в воду, де, справді, на сяжінь від берега пливли ще у низ широкі круги.

— А-х, ти ж бісова душе!! — рывкнув він і кинувся вперед. Я вмент наготовився, весь перехилившись йому назустріч. Але босяк кинувся не до мене, а туди, де спав. Я відразу ж зрозумів, що він шукав свого ножа. Я сам кинувся туди ж. Босяк зміркував мій намір і, озирнувшись, як бугай з похиленою головою прожогом посу-нувся на мене.

Зчепившись і тісно, до болю в нігтях пальців упявшись один одному в тіло, тяжко хакаючи й аж стогнучи від люті, ми почали ламати одне одного, гнути, піднімати. Але сили були майже рівні. І вмить я чудом якимсь, не мозком, а всім тілом, мускулами згадав один спосіб борні, який колись у юнацтві давав мені успіх — здається, я дико крикнув при цьому — і босяк уже лежав на землі. Надушивши одною рукою за горло і навалившись всім

тілом на груди йому, я гарячково почав шукать кривавими очима по піску. З під піджака блищав кінчик ножа. Схопивши його і повернувши держальцем до себе, я краще взяв у руку і прохрипів над босяком, який судорожно, скажено вигинався під мною:

— Ну? Що? Дивись! (і я підняв руку з ножем над самим горлом його): один мах і заллещя юшкою.

Босяк затих і дивився прямо в лице мені вилупленими очима, на одному з яких червоно одблискував місяць. Рот був роззявлений і щелепи судорожно зо всеї сили душили на руку мені.

— Пус... сти... — нарешті прошипів він.

Я згадав про другий, мій ніж і, не випускаючи босякової шиї, витягнув його з кишені нахаби. Потім я встав і одійшов у бік з ножем в руці.

Босяк повернувся на бік, одвернувшись од мене і, тяжко дихаючи, лежав не рухаючись, неначе зразу ж знов заснувши. Я теж захакався і в очах мені стояли червоні круги. Все тіло помалу визволялось від страшного напруження і слабло. Я одійшов до своєї киреї і ліг, держучи ніж у руці.

— Ну, щастя твоє, воряга! — раптом понуро просипів босяк таким голосом, наче в горло йому набралось піску.

— Сам, дурень, винен, — відповів я. — Чого накинувся? Я хотів тільки посміятись з тебе, щоб ти не був такий занозистий. Скільки там було?

Босяк нічого не відповів. Він почав шукати в кишені, неначе сподіваючись, що гаманець там. Але сподіванки не оправдалися, — в кишені нічого, крім пачки з тютюном, не було. Зробивши цигарку, він розгорнув сірий попіл, припав до його всім лицем і став плямкати губами, стараючись закурити. Нарешті підвівся з чер-

воною цяточкою на фоні лица і ліг на свій клунок головою.

— Скільки було грошей, я тебе питаю? — спитав я знов.

— Пішов вон, воряга!

— Я тобі кажу: скільки було там грошей?

— Що, може оддать хочеш?

— То моє діло. Скільки, кажи.

Босяк в червоній напівтмї хмикнув плямою свого лица.

— От чесний чоловік! Настоящий товариш. Сказано: добряка... І не зчувся, як гроші витяг. Ну, оддавай, товариш, там було десять рублів. Виймай, розплачуйся.

Пять він набавив. От — таке ж подле творіння: я так і знав, що набавить. І от же міг спокійненько взяти собі ці гроші, коли б я їх дав йому, а ні на крихту не подумавши, чи має він яке право на їх. Те, що він одняв у мене чоботи, які коштували більше, ніж його десять (та й не десять, а всього пять, чи й того, мабуть, менше) рублів, він цього не брав на увагу.

— Ну, що ж ти сидиш? Оддавай гроші! — знов заговорив він. — Закинув і давай.

Йй-богу, він, здається, починав вірити, що я справді віддам. Про чоботи йому а — ні гадки!

— Так, говориш, там було десять рублів? — понуро й не мов визнаючи за ним право вимагати, перепитав я. — А-ну, що то він скаже, цей нахаба?

— Да. Десять рублів і пятьдесят три копійки. Викладай січас мені!

Він ще не зовсім був певний, що я так „січас“ і викладу, ще не добре розумів, через що я зроблю це, але що в його є якась сила вимагати їх у мене, це він уже

чув по моєму голосі, виноватому й хмурому. Значить, треба було користуватись цим.

— Ну, давай, давай!

— Та де ж я тобі візьму їх? — сказав я. — Нема в мене таких грошей. Я чоловік робочий, — що зароблю, те й проживу.

— А мені яке діло? Ти взяв мої гроші і оддай... Коли ти чесний чоловік!

Ага! от на чому він хотів утвердитись: на чесности. Ах, ти ж моя понура бестія! — а чоботи ж як?

Але про чоботи я не хотів ще говорити. Побачимо, до чого він може дійти, цей чесний нахаба.

— Я вёрнуть тобі твої гроші не відмовляюсь, — сказав я. — Тільки їх зараз нема в мене. Хочеш, я зароблю і оддам тобі?

— Е? — явно насмішкуватим голосом обізвався він. В таке у його вже не вистарчило нахабства повірити.

Місяць за цей час підліз уже досить високо. Від втоми чи страху, що забрався так далеко, він позеленів і розтеряно дивився вниз круглими очима. Смуга світла теж позеленіла. Під нашими ногами одиоманітно, ритмічно хлюпали хвилі. Ставало вохко і ноги горіли від укусів комарів. Пісок під руками був холодний і мокрий, — падала роса. Осокорі стояли нерухомо, неначе заснули під балачку двох людей. Босяк заворушився, помалу підвівся і почав скидати з себе сорочку. Потім чогось довго колунався коло пояса у себе, часами з ляском бючи на собі комарів, і нарешті зовсім роздягся. Я догадувався, що він хотів робить.

Місяць заграв зеленяво-червоними смужками на жовтосірому тілі, особливо освітлюючи живіт, роздутий і на диво великий.

Не говорячи ні слова, босяк пішов до берега, одбиваючись од комарів і придивляючись до води. На березі він зупинився, зрівняв себе з тим місцем, де бився зі мною, одступив кроків на два вниз і тоді обережно ввійшов у воду. Перед ним з бульканням плигнуло декільки яаб, виплинувши кроків за два в зеленкуватій смузі місячного світла і плывучи вниз за водою.

Босяк ліг у воду і почав шукати, водячи руками по дні й пересуваючись з місця на місце.

— Він туди далі впав! — не видержав я.

Але ворог мій немов не чув.

Він довго шукав і ближче, і далі; пірнав, сопів, хукав, шопотом матюкався, знов виміряв очима місце, і знов пірнав, сидячи по-довгу в воді й пускаючи бульки. Але гаманця не знаходилось.

Небо стало сіріти. Мені нарешті зробилось так холодно, дивлячись на бовтаня тіла в холодній воді, що я не міг уже більше цього терпіти.

— Годі земляк! Книзь! — крикнув я йому. — Не найдеш все одно. Вилізаїт, я оддам тобі твої гроші.

В гаманці у мене були тільки дрібні, останні я зашив у пояс штанів, маючи на думці зустрічі з подібними „земляками“. Розпорювати пояс при босякові і через це скупчити його увагу на своїй особі мені, розуміється, було незручно. Тому приходилось віддати йому все, що було в гаманці, себ-то по точному підрахункові два рублі і дві копійки. Я висипав усі монети на долоню і, підійшовши до води, простягнув їх босякові, що хмарно дивився на мене.

— На, бери. Всі свої гроші оддаю тобі. От. На й кошельок разом. Все, що маю. Бери.

Він узяв і міцно затиснув у руці гаманець, у який я висипав гроші. Вираз його поспішого, набур-

мосеного обличчя був понуро-непроникливий. Руки його трусились від холоду і пахло від його водою й жабу-ринням.

Одягаючись, він так дріжав, що не міг попасти в рукави сорочки. Але, коли я хотів допомгти йому, він одпихнув мене й вилаявся. Одначе від синіх губ його і танцюючих у різні боки колін на мене несло таким холодом, що я поспішно став розкладати вогонь.

— За тобою ще вісім рублів! — раптом, зовсім несподівано заявив босяк, сидючи під своїм піджаком. Я озирнувся. Він дивився на мене упевненим і злим поглядом.

— Да, вісім рублів, — повторив він. — Поняв? Чого вилушив так очі?

— Ну?

— Ну, от тобі й ну. Подавай їх сюди.

— Та де ж я тобі їх візьму, чудацк-чоловік?! Сам же бачив, що до копійки оддав.

— Це мені без надобності. Одроби. А щоб мені ці дєньги були!

Що за дивний поворот? Через що раптом така впевненість, такий тон? Він, очевидно, готов був іти за мною і ждять, поки я йому відроблю ці гроші.

— То-б-то як одробить? Заробить та заробіток тобі оддять?

— Атож, атож.

Коліна його весь час здригувались від холоду, ноги посіріли від довгого купання, ніс блищав, але очі дивились твердо, з свідомостю знайденого ґрунту під ногами.

— Добре, — сказав я. — Од своїх слів не одмовляюсь. Значить, ти хочеш тепер іти зо мною?

— Еге-ж, з тобою.

— Чудесно.

Сітуація ставала надзвичайно цікавою.

Вогонь потріскує й стріляє в нас іскрами, що зараз же гаснуть. Ми мовчимо. Я маю винуватий і скупчений вигляд (ножа, одначе, ні на мент не випускаючи з рук).

Мене хилить до сну і страшенно хочеться лягти, укритись з головою і віддатися всім тілом солодкій слабості. Але я тільки на хвилину дозволяю собі заплющити важкі й теплі, як подушки, повіки. Від цього мені зараз же стає далеко тепліше, думки робляться надзвичайно — легкими, приємними й трохи фантастичними. Я думаю про те, що босяк схожий на мого приятеля-журналіста, що ми зараз підем з ним до Барановських і питимемо там холодну воду з кізилевим варенням. Правда, наперед візьмемо гаманець з десятьма рублями, котрий, як виявляється, лежить між спинкою канапи і сидінням. Я засуваю туди руку і двома пальцями силкуюсь схопити металічну дужку гаманця. Але спинка канапи тріщить і я падаю вниз головою.

Швидко розплющую очі й випрямляюсь, трохи не впадши в вогонь, що тріщить. Босяк спить, поклавши голову на коліна. Волосся мокрими кільцями звисає йому на ноги.

Я знов заплющую очі. Над головою в осокорах неупевнено й обережно попискує пташинка. Писк її надзвичайно приємно чути, але я цього не дозволяю собі і силкуюсь розплющити очі. І мені здається, що я вже розплющив їх, що встаю, набіраю в чайник води і ставляю його на вогонь. Пташка в цей час пурхає круг моєї голови і приємно цвірінькає. Потім вона потроху віддаляється, цвірінькання її стає глухішим та глухішим.

Коли я розплющую очі, сонце вже горить на небі. Дніпро — рожевий, молодий, свіжий, весело іскриться і широко блищить. По другій бік вогню сидить босяк і пє чай. Волосся так кільцями й засохло йому на лобі, але обличчя вже синє від холоду. Він зирка на мене, вихлюпує на пісок остатки чаю з кухлика й, простягаючи його мені, строго говорить;

— На, пий чай. Треба йти. Не рано.

— Куди йти? — спочатку не розумію я.

— Куди? Забув уже? Гроші одроблять.

Ні в лиці, ні в голосі ні трішки іронії. Тон строгий, начальницький, не допускаючий зайвих балачок.

Мені стає весело, але я серйозно, мовчки беру кухлик і пю чай. Босяк лежить на боці, жмуриться на Дніпро, покурює й мовчить. Небо чисте-чисте, без єдиної хмариночки, рівного, зеленяво-блакитного кольору. Пісок одсвічує ніжною рожевістю, а трава та листя здаються матовими від роси. На тім боці Дніпра димиться легкий, синюватий туман.

Але звідки ж все таки ця певність, строгість, ця свідомість свого права вимагати від мене чогось? Адже ніж у мене, сила на моїм боці, про це у його, напевне, нема ніяких сумнівів, — в чому ж річ?

Я раптом згадую, що босяк чудно-пильно подивився на мене тоді, як я дав йому всі свої гроші. Його це, мабуть, дуже вразило й наштовхнуло на такі міркування: чоловік оддає всі свої гроші, оддає тому, хто ограбував у його чоботи, але за те, що закинув гроші цього грабіжника. Значить, цей чоловік — чесний, або ж, другими словами, дурний. Фізична сила на боці цього дурня, але розумний чоловік завжди дужчий і дуростю повинен користуватися.

Мені така роля видається несправедливою і я хочу в'яснити йому, що можна бути чесним, але зовсім не дурним. І тому говорю:

— А знавш що, земляк: а відробляти тобі твої гроші мені наче б то й не слід. Га?

Земляк поверта в мій бік свою круглу голову і деякий час уважно й понуро дивиться на мене. Погляд у його до того тупий і зловиний, що в мене з'являється сумнів у справедливості мого психологічного аналізу.

— А це ж як? — кидає він.

— Та так. Ти чоботи мої взяв?

— Ну?

— Ну, от і виходить, що ми — квит. Я твої гроші закинув у воду, а ти взяв у мене чоботи. Грошей у тебе було всього п'ять рублів, а чоботи стоять у три рази дорожче. От і маєш.

— А ти ж що сам казав, що одробиш?

— Верни чоботи, одроблю.

Він зручніше, усім тілом повертається до мене й знову дивиться, важко й неприємно-пильно.

— Та ж ти чоботи мені сам дав! По доброті. Я не однімав.

Тепер він уже не посміхається іронічно, вимовляючи слово „добрість“.

Ага, он як? Так, правильно, я сам простягнув їх йому.

— Верно? — питає він, не зводячи з мене очей.

— Та воно... може й верно... — нерішуче згожуюсь я.

— Ну, от. Виходить, чоботи ти мені подарував. А грошей я тобі не дарував, ти їх витяг у мене в сні, украв, значить. А чесні люди так не роблять. Ну? Повинен ти їх мені оддати, чи ні?

Инчими словами: чесний ти чоловік чи ні?

Підривати у людини віру в чесність, — ні, я цього не хочу брати на себе. Я мовчу і думаю.

— Ну? — добивається він.

Я розумію, що він повинен хвилюватись: дурень я чи ні.

Але питання так поставлено, що я не хочу прийняти його в подібній формі. Дурність і чесність повинні бути розмежовані.

— Так, все це, брат, верно!.. — зітхаю я. — Але ж ти силою примусив мене „подарувати“ тобі чоботи. Коли б я не дав, ти б мене й ножем штрикнув, а все ж таки взяв би їх. Верно?

— Нікада! — переконано й строго стріпує він головою.

Але тут я вже не можу здержатись і сміюся. Він же навіть не посміхається й хмуро-сонно позира на мене.

— Ех, брат! — нарешті говорю я йому повчальним тоном — треба бути людиною, а не свиньєю. Узяв чоботи і буде з тебе. А ти ще гроші потребуєш. Та й знов і тут свиньєю виказуєшся: сам при мені нащитав тільки пять рублів, а говориш десять. На віщо брешеш?

Ну, нарешті він таки побачить, що не з дурнем має діло.

Але він тим самим понуро-злим голосом відповідає:

— Сам брешеш, воряга! Десять було. Я що сказав пять, так це для того, щоб ти не позаздрив та не кинувся на мене.

Ач як! Він, у кожному разі, був не дурень, умів як збрехать.

— І це правда? Не брешеш?

— Та бреши сам, сука! Думав, що з чесним чоловіком спать лягаю... Ну, та я тебе скрізь найду. Не оддаси добром, оддаси инакше...

Ага! Так? Система примусової моральності? Ти му-
сиш бути чесним зі мною, який тебе має сам грабувати.
Коли ж по добрій волі не будеш моральним, то будеш
інакше.

Власне, він нічого нового мені цим не сказав, я з дит-
ячих літ це чую.

І все ж таки я й на таку чесність не згожуюсь.

— Он-як?—кажу я.—Ти лякаєш? Е, брат, не виїде
ціла, тобі ж гірше буде: возьму та й не оддам тобі гро-
пей. Тільки я цього не зроблю. Я тобі оддам, але не
з страху. Адже ніж у мене? Га?

Босяк скоса зирка на мене й мовчить.

— У мене? Кажи.

— Ну?

— Можу я, значить, тут же покончить з тобою, щоб
одчепитися од тебе? От візьму „приплю“ от тут тебе,
дасплю піском та й уже. Можу чи ні?

Він мовчить, не ворухиться, тільки скоса поводить
на мене запухлими, настороженими очима.

— Мовчиш? Ну, так от, брат, погрози свої кинь.
А що я чесний чоловік, так я це тобі хочу неодмінно
доказати. Ти чоботи ограбував у мене. Добре. Це твоє
ціло, *ти* за це одвічай. *Я* витяг у тебе гроші, я й верну
тобі їх. По своїй добрій волі верну. Знаєш, що це таке
по добрій волі бути чесним чоловіком? Ні?

Він так само мовчить, вичікуючи.

Я знаю, що зо всього сказаного мною йому важно,
що надія на те, що йому дадуть гроші, ще не зовсім
агублена для його. Це головне. А через що—то питання
ругорядне.

Але нічого, нехай. Як-ні-як, а наочний доказ че-
стности мусить на його вплинути.

Рішено: ми йдемо далі разом. В першому ж селі я стаю на якусь роботу і в поті лиця відробляю закинені в Дніпро гроші. Тепер час робочий, пора сінокосів, — можуть і по карбованцю в день дати. Десять днів і благородне завдання виконане.

Я кажу про свою постанову босяку і починаю збиратись в дорогу. Його відношенням я не цікавлюсь, албачу, як він, натягаючи на свої ноги мої чоботи, не так допитливо, не то з підозрінням погляда на мене.

Ми йдемо спочатку по березі Дніпра, а потім звертаємо в степ на великий шлях. Сонце гріє в спину вже пахне степом — чебриком, полиньом, цвітом жита. В тіні хлібів ще лежить срібляста роса і приємно свіжить ноги. Коники невтомно стрикотять на своїх машинах; вгорі дзвенять жайворонки; тоненько, як на скрипочках, пищать і зумлять мухи, бжололи, жучки. Здається якийсь велитенський оркестр настроює свої інструменти і ось-ось зараз велично, созвучно заграє щось урочисте й радісне.

Ми посуваємось мовчки, повільно. Правда, ми могли б напевне, багато цікавого розказати один одному, але м в таких обставинах, що мусимо мовчати. Мені хочеться часом заспівати, але понуре лице босяка вбиває це бажання. Чоботи надають йому поважності і він ніби сам це відчуває. Коли б ще зашити дірку на кепці так роздерту сорочку, він міг би навіть імпонувати на селі. Але я в це мішатись не хочу, у мене є своя певна мет і я повинен насамперед її мати на увазі.

Однаке поводження босяка мені здається все ж так неясним. Коли, наприклад, я зупиняюсь, щоб зірвати

голос або подивитись на далеку блискучу смужку Дніпра, він зараз же незадоволено й навіть строго покрикує на мене:

— Ну? Чого став?

Коли я сідаю спочивати, він не сіда, а стоїть біля мене, нетерпляче й хмуро поглядаючи навкруги. Це трохи не погожується з тими настроями його, які, на мою гадку, повинні б тепер володіти ним.

Але я мовчу.

В першому ж селі, в яке ми входимо, нас зустрічає неудача. На нас дивляться так пильно й підозріло, одповідають так мляво й неохоче, так байдууже відносяться до скажених нападів собак на нас, що ми хутко припиняєм свої спроби знайти що небудь у цих чудних людей і виходимо знов у степ.

— Ні, брат!—кажу я босякові.—В селі нам навряд чи дається знайти роботу. Треба в город або на шахти йти.

Він набурмосено згожується зо мною. Між инчим, по дорозі він встигає зазирнуть у „монопольку“ і тепер у його в кишені пляшка горілки, яку він час від часу п'є як воду. Мене не частує.

Горілка піднімає його настрої, — рухи стають жвавішими, енергічнішими. Але енергія ця виявляється трошки однобоко.

Коли на дорозі нікого нема, він звертає в хліба і ступає по них, уперто, з сонно-злісним усміхом топчучи їх.

Побачивши попереду сіру посмітюшку, він піднімає свою ломаку й, понуро-серйозно націлившись, шпурляє в птичку. Не попавши, з серцем, метливо лається.

От ми йдемо лугом. Краї дороги пасуться мужицькі коні, спутані мотузяними путами. Босяк помалу підхо-

дить до їх, ловить і, розпутавши, сильно бє ломакою по спинах. Коні, звичайно, зараз же біжать на гору в хліба де їх піймають, а хазяїни їхні платитимуть за спашу.

На вітання стрічних людей, він мовчить, або відпо відає матюками, лякаючи й вражаючи їх.

Зо мною він все більше та більше строгий, нетер плячий і сердитий. Горілка немов розгорнула темну купу його душі і від неї йде задушливий, тяжкий дух.

Це неприємно і стомлює. Мені сумно і подорож стає нудною.

А иноді раптом незрозуміла, щемляча жалість уколє в серце, хочеться сказати цьому нещасному щось таке що хоч трохи повернуло б його душу до мене другим боком. Не може ж бути, щоб у людини не було якогось як не боку, то хоч цяточки, хоч малесенької плямочки. Є ж, напевно, любов до кого небудь або хоч спомин про неї? А ну, нехай він цєю плямочкою поверне свою душу до світу.

І от я обережно, иноді навіть підробляючи під його тон, завожу розмову й задаю всякі питання. Але моє спроби тільки дужче розгортають запашну купу.

Мати? Ого! Коли б він знав її, коли б йому піймалась ця шлюха, він показав би їй, як підкидати свої дітей у приюти.

Чи жонатий він? Жонатий, тільки не вінчаний: з три копійки з своєю рогожкою. А' то прраз в моррду і така тобі жінка, що перший сорт. На кий чорт жінка! Щоб тягалася з иншими псами? Вірних жінок нема і не було одвіку, всі — ссволочі й дррані, тільки одна хитріща, а друга дурніща. Всяка жєнщина од природи — шлюха. На віщо ж з одною звязуватись, коли можє сотні їх мати?

З окремих спеціальних слів, виразів, викликів я вивожу, що йому знайомі тюремні ґрати й злочинська мова. Звичайна ж його професія, здається: розгрузка берлин, коли обставини дозволяють, усього, що погано лежить. Змалечку побував у лабетах хазяїв і звідти, мабуть, виніс основи свого милого світогляду.

Товариші, друзі? Ну, тут теж ні плямочки, ні цяточки. Сьогодні друзяка, а завтра за пляшку горілки ніж у бік.

В життю найголовніше — удача. Удалося тобі першому перерізати горло другові і захопити його місце, — твоє щастя, яживи і втішайся. Не удалось, — тягай лантухи на пристанях і спи під тином.

Він мені, розуміється, своїх цих поглядів не вясняє. Я сам їх вибудовую на підставі його відповідей, які складаються більше з лайок і насмішок з мене ж.

Нарешті, я потрохи скорочую свої розпитування і змовкаю. Він час від часу смоче з пляшки й, не закусяючи, спльовує на дорогу.

Щоб добратись до шахт, треба переїхати на другий бік Дніпра.

Тут, при переправі у нас виходить сутичка з перевозчиком. Власне, не у нас, а у босяка.

Первозчик — добродушний, балакучий, підсліпуватий дідусь з бувших лоцманів. Він охоче направляє мене, як доставитись до залізниці, як зайцем у товарному поїзді проїхати до станції Плетеній Кіш, як від цього Плетеного Коша пройти на Салаєвські рудники. Він все всіх знає, сіпе числами років, верст, карбованців, шпачує й ласкаво посміхається, хоч ні про що не розпитує.

Словом, дідусь такий, з яким ніякої охоти битись чи сваритись не може вишкнутити. Крім усього, за перевоз бере по пятаку, махаючи за це веслами з півгодиши.

Платити повинен босяк, бо всі гроші у його. Я на Дніпрі нагадую йому про це і він коротко й похмуро киває головою. На діда він весь час дивиться важким глибоко-зневажливим поглядом і в розмову не вступає.

Коли човен з шарудінням вилізає носом на піщаний беріг, босяк мовчки встає, вистрибує й чекає мене. Я теж вилізаю. Тоді гевал бере човен за нос і дуже пхає його назад у воду. Дідусь у цей час стоїть і босяков видно, що він повинен від питовхана упасти, але це його не зупиняє. Дід, справді, падає на спину в човен, а човен, лишаючи за собою конусоєхожий слід на блискучій тихій воді, з легким хлюпанням одпливає від берега.

— Та що ж це ти робиш, свиня ти?! — кричу я вражений. — На віщо старого чоловіка обидив? Оддай йому зараз же гроші!

— А цього желяєш? — показуючи ломаку, вишкряється він, і, вважаючи питання скінченим, байдуже важко прямує вгору по стежці. Беріг — не заселений людей нема, заступитись нікому, — і він собі спокійний.

Я не знаю, що мені робити. Дивлюсь на човен і думаю, чи не вбився чоловік. Але ось боязко підводиться хирлява постать перевозчика, нервово хапає весла і хлюпиво, часто починає гребти до села.

Я помалу йду за босяком. Мені вже скучно, я почувую все більшу та більшу досаду на себе: на віщо я йду з цим чоловіком? Крім утоми та нудьги нічого більше він мені не дасть. Він навіть не цікавий, з подібних до його багато покинув у городі серед своїх знайомих. Вони так само по дурному все життя тягають

свої лантухи, так само грабують чоботи і так само спихають на дно човна дідусів, що перевозять їх через річку. Я пішов у степ, щоб спочинути від них. Навіщо ж звязався з цим?

Я постановляю розпрощатися з ним при першій же нагоді. Тут, у степу не треба про це говорити: може вийти знову бійка, нема ніякої необхідності вживати ножи́в та кулаків там, де можна питання розв'язати прості́ще й спокійні́ще. На станції я заявлю йому, що не маю бажання далі подорожувати з ним, побажаю йому всього найкращого і куплю білет за таку ціну, на яку в його не повинно вистарчити грошей. Та й годі.

Але коли я виразно уявляю собі, як саме роблю цю заяву, мені стає не то соромно, не то шкода цього суб'єкта. І я почуваю, що не зможу так обійтися з ним.

Від цього втома, нудьга і досада ще дужче налягають на мене. Солоний піт, що весь час ріже мені очі, дратує мене: торбинка калатається на палиці у всі боки; пакидка весь час те й робить, що злізає з плеча; в підошви ніг боляче коле. Глупо все та й годі!

Чого ради я йду з якимсь нахабою й робитиму на його два тяжкі? Що я йому тим докажу: що одним дурнем більше на світі?

Ми довго так ідемо, — він попереду, я ззаду. Іноді він озиряється, немов перевіряючи, чи не втік я. І тоді щотинисте, зле, з круглими, тупими очима лице його нагає на мене трохи не містичне чуття. Мені здається, що я якоюсь фатальною, таємною силою зв'язаний з ним і з цього часу нема вже мені рятунку.

Я стріплююсь, сміюсь з себе, але втома, згага, голод нов настрояють мене песнімістично.

На станції все проходить. Шматок хліба з салом, два куклі води та холодок залі третьої класи цілком одсвіжують мене.

Босяк сидить поруч зо мною і вовчими, чужими очима блимає на всіх. Він, видно, почуває себе маленьким, самотним, затюканим.

Ні, я не можу його покинути. Він, крім того, так упевнений в своїй владі наді мною, чи в чомусь іншому, що в мене бракує рішучости обманити цю віру.

Та й чому б мені ще не побути з ним? Фігура в кожному разі інтересна й не зовсім звичайна. Треба тільки гарненько покопатися в йому. А я все одно ж намірявся побувати на рудниках, — от і хай собі ця фігура плентається зо мною.

— Так їдемо разом, дядюшка, га? — кажу я до його бадьорим голосом.

Він з похмурим непорозумінням зирка на мене: він ні на хвилину в цьому не сумнівався.

І ми їдемо. Нас запихають в порожній товарний вагон, в якому пахне мукою та чимсь цвілим, (наперед взявши з нас гроші за проїзд). В вагоні жовта напівтьма і білий борошняний порошок в щілинах та кутках. Ми лежимо на труській підлозі, хитаючи в такт колесам головами, і думаємо кожний своє.

Іноді поїзд зупиняється і тоді все тіло приємно щемить, а навкруги паує чуйна тиша. Десь далеко чується голоси і стукіт молотка об колеса. Потім передні вагони з грюкотом шарпаються, наш вагон злегка здригується, а далі теж шарпається вперед, немов злякавшись, що зостанеться. І знов ми труснемось і похитуємось

головами, неначе беззвучно, гірко плачемо. В щілину дверей пробіраються соняшні проміні і в залежності від позиції поїзда пересуваються по вагону, як стрілки годинника.

Я думаю про босяка. Він зо мною так само строгий, непривітний, злий. Те, що я збираюсь вернути йому гроші, а ні трішки його не зворушує й не облагорожує, — він вважає, що так і повинно бути.

Це не годиться. Лишаючи його при таким погляді на річи, я роблю йому тільки шкоду. Треба, щоб він зрозумів мій вчинок так, як він є. А для цього треба розказати йому про инчих людей, про инче життя і він тоді побачить сам, що слід бачити. Побачить і... Хто зна, може, це направить його життя по инчому шляху?

Я навіть хвилююсь і нашвидку накидую про себе плян промови.

Босяк лежить на своїм піджаку і тупо дивиться кудись у куток. Почекай, голубчику, я тебе зараз трошки розворушу.

Я починаю почувати до його навіть щось подібне до ніжності, уявляючи, як йому розплющатся ці тупі очі і як він оживе. Він же від похитувань вагона шоді хитає головою і, здається, ніби згожується зо мною.

Прокашлявшись, я присуваюсь ближче до босяка і зачинаю розмову. Зачинаю обережно, дипломатично, щоб не настроїти відразу проти себе. Я роблю уваги про те, про се задаю питання, часом похльоскую по плечі його. Босяк скоса, з підозрінням і хмурою увагою зирка на мене, майже не відповідаючи. А коли відповідає, то теж питаннями, вроді: „А тобі що? А якого біса?“ Це не багато, але я не гублю бадьорости. Я певний в собі і це

надає моєму голосові м'якості, привітності її, без сумніву, перекональності.

І от потроху я помічаю на його лиці все більшу та більшу цікавість і оживлення. Ага, серце! От то-то-ж бо її є

Я говорю далі, ще з більшим запалом, отвертіце стаю навіть на коліна перед ним, щоб дати простір жестам, які в таких випадках теж добре впливають. Босяк покинує головою і це вже не від штовханів вагона. Очі його трохи підведені догори і в них поблискує думка. Коли мені здається, що через стукіт колес йому не добре чути, я підвищую голос і майже кричу, як на зібраннях. Він уже не зводить з мене уважних очей. В них світиться щось хитре, як у людини, котра починає дещо розуміти. Іноді він мене перебива питаннями:

— А ти тожє соціаліст?

Або ж:

— А в тебе цих недозволених книжок січас при собі немає?

Я чудесно розумію його питання її даю на них відповідні відповіді. Справа посувається. Мені стає душно. Голос хрипне, але не слабне, навпаки—міцніщає.

Нарешті, босяк зупиняє мене.

— Та-ак...— немов роздумливо говорить він.— Тетовсьо правильно... Ну, а тепер послухай ти мене.

Він навіть приймає зручнішу позу для цього.

Я охоче змовкаю її з повною готовістю кажу:

— Прошу. Слухаю.

Цікаво, що він скаже. Здається, він має щось виявити собі.

— Слухаєш? Добре. Ну, так от що, товариш: тепер ти мені одробини уже не десять рублів, а мабуть так, що двадцять!

Я не розумію його.

— Двадцять? Це ж через що так?

— А через те, товариш, що так мені желателно. Поняв? А коли тобі так не желателно, так підем на станції до жандарма та нехай він нас розсудить. Ти йому, значить, про соціялістів розкажеш, а я послухаю... Ге?

Мені не віриться, що він говорить серйозно, і я мовчки, стоячи перед ним навколюпках, вдивляюсь в його лице. Ні, паскудна пика світиться насмішкуватим, метливим торжеством. Не говорячи ні слова, я лягаю на старе місце і дивлюсь на золоті проміні, в яких грає порох. Я почуваю страшенну втому і горло горить так, наче його довго чистили щіткою, як шкло від лампи.

— Ну, що ж ти питанечка замовкла? Га? Согласний на двадцять чи до жандарма підем?

Мені раптом стає смішно, бо вся ця історія, власне, більшого й не варта. Озираючись до його, я з сміхом відповідаю:

— Сорок одроблю, тільки зроби милость не веди до жандарма.

— Добре? Побачимо! — погрозливо киває він.

— Та що „добре“? Не віриш? Йй-Богу боюсь. На все согласний, тільки не веди, ради Бога!

— Добре, добре. Засмієшся ти на кутні. Бачили ми таких. Водили не раз в участок. Там вашого брата понімають харашо. От там посмієшся.

Ах, дурне творіння! Він незадоволений на мене, йому не подобається моє легковажне відношення до його таких серйозних плянів і рахунків.

Він замовкає й робить цигарку, похитуючись і трусячись від штовханів вагона.

— Ех, ти, дурню! — нарешті кажу я йому. — Та невже ж жандарм дурніщий за тебе? Чого ж ти думаєш, що він тобі повірить, а не мені? Де ж твої свідки, що я тобі щось казав? Та подивиться тільки на тебе та й того доволі, щоб схопить тебе за шиворот та в кутузку. Йолопе ти! І десяти рублів не возьмеш і в кутузку попадеш. Бо я, брат, скажу тоді, що ти в мене чоботи ограбував. І в мене знайдуться свідки, що це мої чоботи.

Очевидно, мої аргументи освітлюють йому справу з нового боку. Він мовчки, старанно закурює і вдає, що дуже зайнятий цигаркою, яка розліпилася.

Мене ж уже цікавить інше питання: як поводитиметься цей нахаба, коли відмовиться від жандарма? Чи посміє він після цього вимагати десять рублів?

Нахаба мовчить і курить, сільовуючи на стіну вагона. Я лежу, посвистую і рішаю теж мовчати. З жандармом я, розуміється, не маю ніякісінького бажання заходити в які-будь розмови, але показувати це босякові нема рації. І я тільки посвитую.

Босяк не звернувся до жандарма, признавши, мабуть, справедливість моїх міркувань. Але цей інцидент зовсім не примусив його відмовитись від обіцяного йому відробітку. Розмові в вагоні він взагалі не надавав ніякого значіння, — не удалось та й годі.

Коли ми вилізли на Плетенім Коші, він спокійнісенько пішов собі поруч зо мною по дорозі, яка вела до Салаєвських рудників і яку показав мені якійсь залізнодорожник.

Таке поводження могло викликати навіть деяку пошану. Я постановив не розлучатись з цим цікавим

екземпляром *homo sapiens* і підтримувати наші відносини до останньої можливості.

Дорога була вузька, малонакочена, але понад нею біг до обрію ряд телефонних стовпів, які здавалися там далеко забитими в землю паличками! Гудів мелодійно і сумовито дріт, шелестів кошлатий овес, пахло цвітом ягита. Після темного вагону з його цвілим духом тут за цей простір, за гудіння дроту та дух доспіваючого ягита можна було навіть босяка розцілувати.

Він ішов, звичайно, з своїм хмарним, сонно-злим виглядом, погупуючи по дорозі ломакою й ніяких дротів та ягитів не помічав. Яка йому може бути від них вигода? Ніякої. Ну, значить, вони не існують.

Але про що ж він все таки міг думать? Про віщо могли бути думки цього на диво-самотнього чоловіка, який навіть у чубатій посміюющій бачить ворога?

— А у тебе паспорт є, земляк? — раптом згадав я, коли на обрію став з'являтися якийсь стовпчик, котрий я після довгого міркування признав за димар рудника.

Земляк тільки подивився на мене косим уважним поглядом і нічого не сказав.

— Є?

— А тобі що? — мляво посміхнувся він.

— Та то, що без паспорта тебе й у посьолок не пустять. Там, брат, на цей щот строга. Ти зразу кажи. Коли нема, то підем кудись у друге місце.

Він чудно й довго подивився на мене, потім скинув свою кепку і знід підкладки витяг брудний, заялозенний папірчик. Розгорнувши, він показав його мені з тою ж глузливо-неохочою посмішкою. Я встиг прочитати: селянин такої то волости Хома Іванович Каленик. Дуже приємно познайомитись!

— Що є? Ти вже її зрадив? — ховаючи знов паспорт у кешку, процідив Хома Іванович.

Я засміявся її підтвердив його догадку.

Чорний стовпчик на обрїю висувався все вище та вище. Незабаром коло його забілили хатки, як білі розкидані в степу камінчики. А ще через півгодини стало видно великі червоні вали круг димаря, пеначе чотирьохкутна фортеця. Біля фортеці розляглось сільце. Сільце обіймав невеличкий ярк з зеленою смужкою очеретів і вузюсенькою стьожкою річки.

Була саме шоста година, як ми вступили в улиці рудникового містечка. З хаток і з червоних, брудних та довгих казарм виходили шахтарі з лямпочками в руках, простуючи всі в один бік. Лямпочки були невеличкі, довгенькі, обмотані товстим дротом з дротяними держальцями. Ідучи, шахтарі помахували ними, як дяки кадилами. Всі вони були в постолах, а ноги до колін були добре обмотані товстими лантухами, обв'язані мотузками, так що литки здавалися напухлими. Сорочки на шахтарях були всякого кольору і синього, і червоного, і чорного, але всі були блискучі, засмальцьовані і здавались невадало пофарбленими в темно червошу фарбу. Правда, і штани, і постолы, і картузи, і руки, все було темно-червоного, цегляного кольору руди. Та не тільки люди, але й солома на дахах, стовпи, порох на дорозі, свині в калюжах теж були червоно-руді.

В одній руці у шахтарів були лямпочки, а в другій клуночки з хлібом. На плечах недбало висіла тепла одяж, — під землею холодно хоч в яку спеку. Холодно, темно і мокро, недурно так ноги обмотано. Але браві хлопці! Вони так незалежно помахували своїми лямпочками, так молодцювато песли на бакир одягнені свої

кенки, паче йшли кудись на вечерниці. І до того у деяких вигляд був такий, ніби вони знали якийсь секрет, котрий ні за що нікому не скажуть. Сонце світило зза хмаринок довгими, віястими проміннями, подібними до тих, що малюють на іконах; вікна горіли червоним радісним світлом; далеко мрів степ вільний, широкий. Здається, спускатись у якусь темну, вохку дірку під землю на весь цей золотий вечір і на всю ніч, таку ніжну, зоряну, запашну, — не повинно бути приємно. А вони нічого, — ідуть, помахують лямпочками, ще й поглядають круг себе так, ніби їх там жде щось краще за те, що покидають тут на поверхні землі.

Вони рішуче подобались мені й я голосно здоровкався з ними. Вони охоче але байдуже відповідали мені й абсолютно не цікавились мною, навіть не звертали ніякої уваги на мої босі ноги. Навіть Хома Іванович їх зацікавив, чого я все ж таки трохи не те що побоювався, а чекав з не зовсім приємним чуттям. Значить, багато бачили всякого люду на своїм віку. Вони іноді перегукувались між собою і деякі звертали в маленький перевулочок. А ті, що йшли далі, питали їх:

— До Олі Степанівни?

— А тож. Треба зайти.

І я бачив, як вони підходили до невеличкої крамнички, що подібна була б до повітки під залізним дахом, коли б не було над дверима зеленої з чорними літерами вивіски. Коло дверей крамнички валялось багато соломи, кінського гною, папірців од цукерків і черепків од пляшок, — очевидно, тут часто ставали покупці з кіньми.

Я рішив піти також до тої Олі Степанівни, — в таких крамничках завжди найкраще знають про все, що діється

в околиці: хто жениться, кого обікрадено, чи є робота у кого.

Хома Іванович віднісся цілком неутрально до того, що я звернув з великої дороги в маленький перевулочок, — він не клопотав собі голови моїми справами, аби йому були повернені його гроші. Коли я зайшов у двері крамниці, Хома озирнувся і сів біля дверей на пенюк, що стояв там за стілець. Поклавши піджак і палицю на землю біля ніг, він з байдужосонним виразом почав крутити цигарку. На його ніхто не звертав уваги, але й він не дарував нікого своєю цікавістю.

Зайшовши у крамничку, я делікатно став біля стіни, дожидаючи своєї черги. Я не спішив і крім того почув себе навіть трохи ніяково: люди приходять сюди за ділом, а я з розпитами.

Покупців було багато, переважно молодих шахтарів, які не люблять тіснити себе в чому небудь і дозволяють собі часом і пороскошувати. Такі пили квас і їли пряники, великі білі пряники з рожевими кантиками по середині й по краях. На стойці стояли шклянки з квасом або фіялкою, а шахтарі сиділи на ящиках і вмочали пряники в кольорове питво. Деякі купували оселедці, хліб, огірки, сало, словом все, що можна пронести під землю і зїсти без особливих клопотів.

Товар видавався молодою дівчиною, яку всі називали Олею Степанівною, та старенькою жіночкою, котру величали просто „тьотьою“. Але торгувала, властиво, тільки Оля Степанівна, старенька ж жіночка тільки помагала їй, видно, дуже стараючись і бажаючи помагати, але або не добачаючи, або просто не знаючи, що треба зробити. В особливо критичних випадках Оля Степанівна спокійно, ласкаво, але твердо говорила їй:

— Ну, нічого, нічого, мамо, сядьте, я сама.

І мама сідала, а Оля Степанівна, не хапаючись, так само спокійно її твердо брала крам і подавала покупцеві. І вже те, що вона брала в руки, здавалось, ні за що не виприсиє у неї. Подаючи, міряючи, важачи, даючи решту, Оля Степанівна була серйозна її навіть строга. Зелено-сірі прямі очі її дивились гостро, прудко і білі вії пушилились над ними теж серйозно її строго, — вони здавались припорошеними мукою, до того були білі, густі та довгі. Лице у Олі Степанівни було ще молоденьке, румяне, в густому ластовинні і з дитячими, пухкими губами, які посередині були широко розгорнуті, а в куточках кінчались тоненькими ниточками. Одначе її вони були настроєні діловито, її строго. Взагалі, коли Оля Степанівна робила діло, то, видно, всі вже розуміли, що тепер не час жартам і були також серйозні, короткомовні її діловиті.

— А ну-ка, Олю Степанівно, табачку.

— Якого?

— Та якого?.. Оттого, що... Та чортього зна, забув як він називається. Що на скрипку гра, чи що...

— Королевського? Ароматного? Скрипача?

— Скрипача, скрипача!

Оля Степанівна підніма тонкі, білі її цупкі ручки до полиці і бере без помилки з купи пачок пачку „Скрипача“.

— Оля Степанівно! Доброго здоров'ячка. Осельодочку пожалуйте...

— Підояди! — зупиняють другі. — Не бачиш, що заняті зараз. „Осельодочку“. Треба ж і понятіє мать.

Я потихеньку виїшов з крамнички її підійшов до Хоми Івановича.

— А ну, земляк, позич мені двадцять копійок, треба чогось купити. Так не можна розпитувати, мішать людям. Я верну, не бійся...

Хома Іванович, не дивлячись на мене, подумав, прижмуривши одне око, потім вийняв мій гаманець і дав двадцять копійок.

В цей час раптом за червоними валами, які здіймались над покрівлями домів, зачулись один за одним вибухи. Здавалось, там почалась ціла баталія з гармат.

— Е, братця, бурка вже! Швидче, Антоне! — крикнув один з молодців з лямпочкою і начісаними на чоло кучерями. — Пора йти.

Він стояв у дверях крамниці і чухав обмотаним постолом другу свою замотану ногу. Потім закинув піджак за плече і пішов від крамниці, граючись лямпочкою. За ним вибіг і Антін з пряником у руці і теж з лямпочкою.

А за ними рушили й усі, що були, швиденько, ховаючи свої покушки й роцитуючись. Тоді я ввійшов у середину.

Але Оля Степанівна була ще занята: вона стояла в кутку за стойкою біля ящиків з горішками і балакала з парубком у засмальцьованій, блискучій і твердій, наче з шкіри пошитій сорочці. У його було довгасте, чорняве обличчя і теж начісані на лоб кучері.

Одначе, здається, вони нічого не купували й не продавали. Парубок говорив пошепки, дуже серйозно й таємно позираючи вбік, чи не слідкує за ними хто. Оля Степанівна слухала, перебіраючи пальцями горішки в ящику, і часом серйозно хитала головою. „Тьотя“ не

брала участи в їхній розмові і сиділа трохи оддалік коло конторки, але дивилась у їх бік з таким виразом свого кругленького, сумного й кроткого личка, ніби знала, про що йшла там мова. Навіть часом також покивувала головою й зітхала.

Я стояв собі й уважно перечитував прибиті на стінах оповістки ріжних фірм, з безсоромною хвастовитістю сповіщаючих, що їхній чай або гільзи є найкращі з усіх чаїв або гільз на світі. Від пороху і гострого повітря крамниці мені крутило в носі і дуже хотілось чихнути, але я всіма силами старався не робити цього, і взагалі поменьше виявляти свою присутність. У крамниці пахло нафтою, оселедцями, чоботами. На підлозі були величезні, запарошені, масні плями і здавалось, що то вони так пахли й крутили мені в носі.

Раптом Оля Степанівна несподівано посміхнулась, прощаючись. І вмить стало видно, що вона зовсім молодесенька, жартівливо-весела, отверта дівчинка, з якою можна ще й в пужмурки гратись. Губи їй дуже піднімались над зубами, викриваючи червоні, свіжі ясна, від чого й сама посмішка була дуже червона, соковита, свіжа й ясна. А білі, щільні та широкі зуби надавали щільності й суцільності сміхові.

Я, сам того не помічаючи, теж посміхнувся, задивившись на неї. Але вона побачила це, холодно напустила на сіро-зелені прямі очі свої білі й пухасті, як тирса, вії й твердо проговорила до мене:

— Ви що бажаєте?

Я, признатися, трохи зніяковів за свій усміх, і, швиденько перемінивши його на другий, приємно-ввічливий і дівовитий, відповів:

— Позвольте мені... той як його...

Я зовсім забув, що намірився купити, і тому вишалив:

— Табаку музикантського!

— Скрипача?

— Ну, да, скрипача.

Оля Степанівна одвернула і сказала шахтареві з начісаним чубом:

— А тої товариш буде?

— Буде.

— Ну, то так і скажи. Ти йдеш?

— Та треба йти... — задумливо проговорив шахтар і, не прощаючись, вийшов з крамниці, про щось пильно думаючи.

Оля подала мені тютюн.

— Що ще?

Власне, мені більше нічого не треба було. Але я заклопотано подумав і, не пригадавши, більш нічого, сказав:

— Здається, усе... А от я вас хотів спитать, товаришко...

Оля Степанівна здивовано, але серйозно, навіть строго зиркнула на мене при слові „товаришко“. Одначе не сказала нічого.

— Чи не знаєте ви часом, як тут на щот роботи?.. Чи можна, приміром, роботи добути? На руднику, в шахтах, значить, чи так, може, щось підходяще? Ви вибачайте, що я так... Ну, значить, як чоловік подорожній і тої... а ви тутешні... Може вам відомо що небудь?

— А вам беззастережно у шахтах треба? — строго спитала Оля Степанівна.

— Ні, не беззастережно... А, значить...

Оля Степанівна, не дослухавши, хитнула головою, повернула до матері, про щось тихенько побалакала з

нею і знов звернулась до мене. Виявилось, що роботу вони самі можуть запропонувати, а саме: копати льох. Вони тепер як раз будуються, ставлять хату, повітку та копають льох. Робочих на рудниках тепер мало, бо літня пора, копати нема кому, оттож, коли ми хочемо, то можемо стати,—плата буде по рублю в день на хозяйських харчах. Більше вони заплатити не можуть. Ну, граця од шости до шости, як і в шахтах.

— То ваш товариш? — хитнула вона головою на Хому Івановича.

— Так, товариш, тільки...

— Ну, от, удвох ви швиденько викопавте...

Пропозиція була зовсім не погана і вдвох, розуміється, ми з роботою не забарились би, от тільки як отой милій товариш поставиться?

Оля Степанівна чекаюче дивилась мені просто в лице. Губи її були тісно стулені, немов вона їм дозволяла розкриватись в крайне необхідних випадках. Одначе посередині були широкі, свіжі і надзвичайно милі.

— Треба з товаришом порадитись! — заклопотано пробурмотів я, нарешті, її вийшов до Хоми. Той сидів собі як і раніще, трохи зігнувшись на колодці й дивлячись по вулиці похмурим, байдуже-сонним поглядом. З дірки картуза, як кінчик курячого хвоста, випиналось брудне й жорстке волосся. Товста, олов'яно-темна пика з важкими щелепами в щотині була тупо-набурмосена і по ній не можна було пізнати, чув він розмову з Олею Степанівною чи ні.

Я нахилився до його й пошепки вияснив у чому річ.

— Станеш на роботу зі мною?

Хома Іванович зневажливо циркнув крізь зуби і сказав:

— З якої речі? Не желяю.

— Ну, а що ж ти будеш робить тут?

— А твоє яке собаче діло?

От і говори з таким бароном. Хороша, як раз підходяща робота і втіче з рук!

— Ну, слухай, земляк, покинь. Давай візьмемо. От чудак, їй Богу. Ми за тиждень управимось. А я тобі свої гроші оддам, от присягаюсь тобі. Ну?

Ні, ця фігура ні за що не хотіла стомлювати себе роботою.

— Ну, а де ж ти будеш? Зо мною?

— Не твоє діло. Схочу, з тобою, схочу, де схочу.

Цілковита незалежність і свобода! Я зітхнув і вернувся в крамничку.

— Не хоче товариш!

— Чого ж він не хоче? У шахти хоче?

— Та ні... Він, бачите... Він зовсім нічого не хоче... Не то, що не хоче, а...

Чорт його зна, що сказати, як вияснить таку панську вдачу свого товариша! А тут ще ці серйозно-дитячі, мовчазні й чекаючі очі.

Я постарався зробити переконуючу міну й сказав:

— Така штука, товаришко: знаєте що? Давайте я сам копатиму! Скільки вкопаю, стільки й буде, а він нехай собі... От так. А копати буду совісно, про це не бійтеся... Га?

Видно було, що Оля все ж таки не розуміла, через що я сам буду копати, а мій товариш, такий здоровенний гевальяка тільки сидітиме біля мене. Я й сам розумів, що неясність лишається і що це навіть трохи підозріло. Я ще раз озирнувся на Хому Івановича. Збоку голови його безпричастно й тупо стирчав пучок волосся.

— Хм... Як вам це сказати?

Тут я нерішуче й ніби роздумуючи почухав брову.

— Тут, бачите, ціла історія. Цей чоловік, знаєте, не може робить... Здоров'я у його таке... Позвольте, ви не дивуйтеся, на вид він, правда, здоровий, а... Ну, я вам скажу коротко: сидів чоловік у тюрмі...

— За політику?—якось живіще, але все ж таки строго спитала Оля.

Я вхопив цю живість і вже жвавіще відповів:

— Цього я вам, по правді, не скажу, тільки страдав чоловік багато. Тільки ви йому, будь ласка, а ні словечком про це не патякайте, щоб і не догадувався, що ви знаєте. Він, знаєте, такий чудак, що строїть із себе босяка, так ви не дивуйтеся... Може, навіть часом і вилається, так ви нічого не думайте. Це все навмисно, щоб виду не подати, хто він такий. Пашпорт у його в справності, не бійтесь, ну, а от собі такий просто чудак. Понімаєте? Ми до Бердянська йдемо, там у його родичі. Ну, я його по дорозі, понімаєте, піддержую. А він коло мене спочиває... Натерпівся чоловік горя багато, знаєте... А я, обіщаю вам, що копатиму совієно, про це не клопочіться. Я, значить, хотів би цю роботу через те, що педовго і без мороки. А на шахтах, мабуть, як і на заводах, ще в контору та до лікаря...

Оля Степанівна потушила очі, прикривши їх як віялами довгими віями і похмурила бугриками ледве помітні жовтозолотисті брови. Я зауважив, що чомусь під волосинками брів були червоненькі смужки, наче брови вищипав хтось і від того шкіра розігрілась на тому місці.

— Добре, оставайтесь... — раптом сказала вона і підняла вії.

Я задоволено поправив кепку і переступив своїми босими ногами.

— От і прекрасно!..— сказав я.— А почнем, мабуть, уже завтра?

— Та вже ж не сьогодні. Уже вечір. Ми зараз зачинимо лавку і підем. Я вам покажу, де будете робить. І де спатимите. Ваш товариш з вами буде спать?

— Товариш? Не знаю...

— Ну, та де схоче собі. Я тільки так...— поспішно її строго перебила вона мене.

Старенька не мішалась до розмови. Вона сиділа, якось подавшись наперед і дивлячись на одну точку рівним, некліпаючим і журним поглядом. На ній була ситцева темненька хусточка і темного кольору дзвіночком кохточка.

Оля Степанівна не хапливо, але проворно прибрала дещо по крамниці, озирнула ще раз усе хозяйським оком і підійшла до старенької. Торкнувшись обережно рукою до плеча, немов боячись злякати, вона похмурилась і сказала:

— Мамо, ходім уже.

Мати живо повернулась до неї, зрозуміла слова її і зашомоталась.

— Уже? А ну, добре, добре...

І вона встала з таким виглядом, ніби тільки того її сиділа, що ждала Олю. Встаючи вона хапалась жовтими, дуже поморщеними руками за Олю й за полицю з товаром. Оля допомгла їй і вивела зза стойки.

І от я працюю.

Умова була робити від шости до шости, але я беру за лопату як тільки показується сонечко зза валу

рудника. Я не дуже певний за якість своєї роботи, тому краще надолужити кількістю. Хозяйки мої ще сплять в своїй земляночці, як я, умившись та напившись холодної води, уже кидаю лопату за лопатою густої, чорної, приємно пахнучої землі. Часом я випрямляюся і, витираючи піт рукавом, непомітно поглядаю на двері земляночки, чи не встали вже там. Земляночка малесенька, вся в землі, а над землею тільки глиняний, невеличкий дашок випинається. На дашку росте бурянець і кущик мальви, — його посадила Оля Степанівна. На тім дашку у ночі сидить Брунька, маленька, старенька собачка з пукатими очима і старанно по старечому гавка, — хозяйок стереже. Більш нічого на подвіррі нема, ота земляночка та крамничка, перероблена з повітки. Ну, тепер ще хатинку її нову повітку ставлять. Для повітки тільки місце намітили, але хатинку вже серйозно будують, вже стіни її крокви на даху виведені.

Стіни мажуть мазальниці, три молодіці, зубасті, веселі її цокотливі, як коники у траві. Цілий день вони цокотять, співають, з кимсь перегукуються на вулицю. Я мав таки клопоту з цими чортовими молодіцями: вони наче завзялись не дати мені сповняти як слід свою роботу. Особливо тоді, як місяць глину. Яма з їхньою глиною як раз коло майбутнього льоху і вони, високо підтикавши спідниці її поробивши якісь опухи на крижах, топчуться білими, круглими ногами по глині її просто не дають чоловікові спочинку: то раптом дивись ляпне тобі глиною просто в рот і заліпить так, що її дихнути не можна; то у їх чоґось води не стає і бідні молодички так просять, так благають принести хоч відерце. Чоловік не камінь, а надто коли... Ну, добре, береш відро і біжиш до криниці. А прийдеш, виллєш їм воду, допоможеш, гульк:

лопати нема. Молодиці ж сидять на козлах біля стін і держучи на одній руці глину, другою одривають від неї невеличкі шматки й сильно кидають в стіну, щоб добре улипла. Вони вже серйозні, уважні й з головою заняті роботою. А лопати моєї так таки й нема.

Все це, розуміється, вже б і не така біда, чоловік не монах, а от тільки погано те, що ці цокотухи і при Олі Степанівні дозволяють собі жартувати зо мною. Її це не може подобатись.

Річ у тім, що у моїх хазяїнок велике горе: Олін брат Іван, шахтар з цього самого рудника, сидить тепер під арештом в одній із старих шахт. Шахта ця сяженів п'ятнадцять углиб і на самім дні її сидить Іван, а на горі стережуть його двоє стражників. Адміністрація рудника знайшла, що для чоловіка, який піде на каторгу або якого повісять, така вязниця найбільше підходить. Арештували ж його за вбивство інженера. Інженер нагайом сильно побив невеличкого хлопця під час роботи і вибив йому обидва ока. Іван був одкатчиком і як раз наскочив на цю сцену. Покинувши вагонетку, він зчинив крик, скликав товаришів і всі обступили інженера. Інженер вихопив револьвер, але в сей мент йому в голову хтось кинув великим шматком „породи“ і вбив на смерть. Штейґер і десятники показали, що виразно бачили, як камінь кинув Іван Ревун. Іван Ревун рішуче одкидав це обвинувачення, але його взяли і посадили в шахту № 7, яка була власне й не шахтою, а тільки пробною ямою в п'ятнадцять сяженів углиб і з деякими бічними „пробами“. Вязницю отовпили купою стражників, а робітникам заявили, що всякого, хто буде помічений у бунті, зараз же буде кинено до Івана Ревуна. Робітники бунта не робили й через три дні стали на роботу.

Одначе Івана Ревуна чомусь нікуди не одвозили, все держучи в ямі, навіть до слідчого, що був раз приїхав, не водили, немов чогось вичікуючи.

Міяк инчим, коли я розказав цю історію Хомі Івановичу, той вислухав її без всякого співчуття та навіть без всякого інтересу. Тільки в самім кінці з своєю синьою й гидкою посмішкою зауважив:

— Так і треба.

Я не зрозумів.

— Кому так і треба?

— Усім. І тому й тому.

— Та за що ж і тому? Хіба ж доказано, що Іван убив? Ти ж про Івана говориш, чи про кого?

— Та про його ж. Конешно, що він убив. А то ж хто? А тепер нехай посидить...

От це й усе, що в його знайшлося сказати про Івана Ревуна.

— А Олька твоя бреше, стерво... — раптом додав він, знов ледве розтягнувши товсті губи в посмішку. (Олю Степанівну він инакше не назива, як „Олькою“.)

— Чого ж бреше, дурню ти?

— Знаємо, чого.

— Ех, ти! Що ж тобі злого зробила дівчина, що ти лаєш її, га? Що поводитьсь з тобою; як з чоловіком?

Дійсно, поведження Олі Степанівни та її матері з брсяком просто зворушливе. Він нічого не робить, тиняється цілий день по руднику, спить, жере, часом навіть п'яний приходить, — вони ніби не помічають того. Увечері після замкнення крамнички ми всі разом вечеряємо перед земляночкою на подвіррі. Од Хоми смердить потом, горілкою, брудом і махрою так, що на два кроки від його дихати трудно, а вони нічого, — підливають йому чаю,

дають усе смачненьке, сидять плече о плече з ним і не скривляться. Сорочки своєї він так і не зашив і разураз видно голе, жовтобрудне, набухле тіло. Я вже її говорив йому не раз про це, і свою навіть сорочку давав, гевал ніби навмисно одмовляється і тільки з сміхом матюкається замість подяки. А сидючи за чаєм він сьорбає його з блюдечка так, ніби хоче втягнути в себе всю землянку. Вигляд у його хмарний, злий; весь час мовчить і майже не відповідає на питання, які несміло задають йому хазяйки. Коли ж відповідає, то переважно таким тоном і такими словами, що я про себе тільки глибоко її трудно зітхаю.

Але ні Оля ні „тютья“ все-таки не помічають нічого, немов усе так і слід. Старенька тільки іноді, зніяковівши, говорить своє улюблене „А? Ну, добре, добре“... Здається, вона когось заспокоює цими словами, чи згожується з чимсь, скоряючись і смиряючись.

А Оля часом, як босяк на неї не дивиться, уважно, допитливо і якимось сумно чи м'якко огляда його своїми зелено-сірими строгими очима.

І от, здавалось би, що таке відношення чужих людей повинно викликати в людині тільки признання її подяку. А Хому ніби аж радувало, що він може за це віддячувати їм пакостями. З старенької він глузує за те, що вона забутлива і по декільки раз пита про те саме. Не подобається йому й те, що вона молиться Богу на дворі за земляночкою, одмахуючись під час молитви від Бруньки, або щось питаючи у Олі. Старенька часто плаче. Але старається робити це нишком, де небудь у куточку її на швидку, щоб Оля не бачила. Іноді мені її Хомі видно, як вона, прийшовши з крамнички, довго тикає ключем у замок, не можучи за сльозами потрапити в дірочку. Так

часом не в силі одімкнути або, забувши про це, спірається головою об одвірок і тихенько, гірко плаче. Босяк же її тут знаходить привід для сміху її матюка. Та ще її не вірить, що старенька плаче щиро, — присталяється, мовляв, щоб розжалобити Ольку. А коли Оля, піймавши матір у сльозах, сердито її часом навіть злісно прикрикне на неї, Хома знов не задоволений: хіба не подла дівчина, хіба можна так поводитися з матіррю?

Олю ж Степанівну він через щось особливо не любить. Вона і „зла, як гадюка“, і брехлива, і „руда, як собака“, і розпусна. Отой шахтар, Григор, що часто приходить до Олі її іноді про віщось таємниче балакає з нею, є її полюбовник. Хома це напевне знає. Він сам бачив, як Оля раз у ночі швидко йшла з Григором кудись у поле до екирд, а вернулає аж перед світанком.

Сперечатись, або сваритись чи просто балакати з цим безнадійним субектом вже майже неможливо: за ці кільки днів од нудьги чи від чого инчого він став якимсь ще уїдливіщим, причепливіщим, без причини злим, для його сварка або бійка тільки бажані.

От тільки мазальниці зовсім не панькаються з ним. Ах, милі цокотухи, вони ані-трішки не шанують цю високу особу. Коли він куняє в плянім чаді в холодочку нової хати, на голову йому неодмінно звалиться пуда два мокрої глини її вимаже його днів на два, поки глина не висхне її не полупиться сама собою. Вони до його инакше її не звертаються, як: „А слухайте, господин босяк!“ або ж: „Ну, ваше босяцьке, голодрабе благородіє!“

Він, само собою, за словом чи лайкою в кишеню не лізе і відповідає їм такими „жартами“, від яких навіть ці сміливі на язик і не дуже соромливі молодиці верещать від сорому і одплювуються.

Трапляється, що під час подібних „жартів“ по подвіррю проходить Оля. Хому це не спиняє, він ще голосніще матюкається, з особливим смаком вимовляючи сороміцькі слова, немов перевіряючи, що з того вийде.

Оля Степанівна, вся червона, з виразно біліючими віями на лиці, прискорює ходу та її годі. Ні разу вона йому нічого не сказала!

Хома ж пояснив мені це тим, що їй приємно чути такі слова.

Після одного з подібних „жартів“ я раз увечері пішов за босяком у степ, куди він ходив почувати. Там я цілком серйозно заявив йому, що коли він має намір і далі так поводитись, то я грошей йому не віддам, його самого одлупцюю до смерти й розпроцаюся з ним. На це Хома Іванович витяг з халяви новенького ножа і запропонував мені спробувати, чи добре він ріже глотку, живіт і т. п. В результаті з цієї балачки вияснилось тільки те, що він не збрався швидко йти з рудника, хоч би я й пішов звідци. Йому тут добре, стара та Ольга годують його, а „на бутилку“ він завжди собі дістане. І при цьому так посміхнувся, що я зразу догадався, де дівся Григорів піджак, який той забув на вікні нової хати і чого ходив Хома у сусіднє село.

Так, справа прибірала серйозний і не зовсім сподіваний характер. І головне, що я сам у всьому був винний!

Спробував я, було, дипломатичним шляхом подіяти на цього гевала, психологією його взяти, викресати іскру Божу з цієї гніючої купи.

— Ну, слухай, голубчику, — казав я йому самим кротким, привітним, трохи не тремтячим від зворушення голосом, — як же тобі не соромно? Ти подумай сам, які хороші ці люди, яке горе у їх і як ти обиякаєш їх сво-

ими всякими штуками. Ех, ти! А як вони поводяться з тобою. Як з чесним, порядочним чоловіком, за стіл тебе поруч з собою садовлять, от таке опудало, босяка п'яного, смердючого. А ти не то, що не чувствуєш цього, а ще й поганиши тут же на цім самім столі. Свиня ти, голубе. Ну, подумай ти сам про це. Ти ж розумний, хорошиї чоловік, я ж знаю. Припини себе трошки.

Але й цей метод не поміг. Навпаки, він, здається, надав ще більше самовпевнености й нахабства гевалу. Та не тільки нахабства, а ще й злости, шіби Оля та мати її кривду йому робили тим, що поводитись з ним, як з людиною.

І доводилось, хоч-не-хоч, иноді нагадувати Олі Степановні про те, що чоловік, мовляв, сидів у тюрмі, страждав. Оля, розуміється, й слухать мене не хотіла, сердилась навіть, що їй поясняють, — ніби вона сама не бачить, в чому тут річ.

Ні, просто таки чудесна була дівчина Оля Степанівна! Як вона, наприклад, держалася в ці дні, в дні ж смутку, тривоги, одчаю і горя. Я тільки раз бачив, як вона плакала. Це було тоді, як мати вернулась з контори і сказала, що їй без дозволу слідчого не можуть дати побачення з Іваном і як старенька якось злякано, помертвілими від журби й одчаю губами хто його зна для чого, не дочувши мабуть, закінчила своє оповідання словами: „А? Ну, добре, добре“. Тоді Оля не видержала: кинула з розмаху поперед себе витягненими руками, упала головою на табуретку і люто закричала. Не заплакала, а з риданням, з ненавистю, з сльозами муки закричала.

Ото було тільки раз, що я бачив у Олі сльози. А більше ніколи. Навпаки, вона навіть була весь час весела, — жартувала, сміялася. Правда, її жартувала вона строго й майже сердито, але то вже така була вдача у неї.

Старенька, варячи обід, часом просила мене перебігти в крамничку і принести чого-небудь, — соли, чи лаврового листу, чи там масла трохи. І я іноді, чув, як Оля Степанівна жартувала. От входить поважний, не зовсім виспаний після гульні шахтар, здоровкається, довго дивиться по полицях, немов вибіраючи, що б йому купити, і нарешті питає:

— Пшоно у вас єсть?

Оля серйозно, але з легесенькою іскрою сміху в строгих очах відповідає:

— А вам яке діло?

Шахтар ніяковіє й дивується.

— Оттаке! Та я ж купити хочу.

— А, ну, то так і кажіть. Скільки вам?

Всі весело сміються: та й строга ж ця Оля Степанівна. Сміється й шахтар з полекшешням; Оля ж тільки щурить очі легесеньким сміхом і ловко, проворно та твердо крутить з паперу „фунтик“.

А сидючи ввечері за чайом перед земляночкою, вона що хвилини кому-небудь щось кричить на вулицю. З вулиці до землянки кроків десять і всякий, хто йде, може бачити все, що робиться у нас. А народу проходить багато, — шахтарі, десятники, артільщики, артільні куховарки, часом і конторщики з рушниками на плечах біжать до річки купатися. Всі знають Олю та „тьотю“, всі вітаються, говорять два-три слова і йдуть далі. І кожному Оля Степанівна вміє відповісти, для кожного знаходить те, що йому більше підходить. Сама навіть зачинає.

— А куди-то з порожніми відрами. Курку доїть?
То йде Явдоха, жінка шахтара Дениса, який має звичку наперед пропивати получку.

Явдоха зупиняється, сміється й весело говорить:

— А тож! У нас такого всякого добра, що тільки птичого молока нема. Так оце курку доїть біжу. Дра-стуйте, чай сахар!

— Просимо.

— Спасибі. Треба бігти, а то корови на сідало по-сідають...

І біжить далі, а Оля з зеленими іскорками сміху в очах дує на блюдечко і пє чай.

— Чай-сахар! — не зупиняючись, кричить артиль-щик Мурий, дрібно перебіраючи коротенькими ногами й поспішаючи. Він завжди поспішає, що вечора, хоч може пробалакати, поспішаючи на одному місці, го-дини дві.

— Чайок попиваєте? А мене не подождали?

— Е! Ждали-ждали та й розсердились. А куди це так швидко? За вчорашнім днем?

(Мурий на хвилинку стає й поспішно витирає рука-вом червоне, кругле, добродушне лице.)

— Біда, Оля Степанівна, запянстували хлопці!

— Нічого, проспляться.

— Е, проспляться. А робить хто буде?.. Просплять-ся... А вечерок який, Оля Степанівна, га? От оце б у степ хоч би пройтися!..

(Мурий з великим нахилом до поезії.)

— Оце зустрів директорську дочку. Поїхала верхи з Сабатовським і ще якимись двома панами. Живуть люди! Коні, як не тріснуть такі ситі та блищать. Поїхали собі прогуляться...

— А у вас за чим діло стало? — серйозно говорить Оля. — А ви піймайте їжака та теж верхи за ними.

Мурій дрібно, закотисто сміється, закашлюється і, махнувши рукою, поспішає далі.

Ого! Оля Степанівна була не з тонкосльозих. Вона сама про брата ні з ким не загорювала, але її другим не дозволяла жаліти себе. Сидить там у ямі і хай собі сидить, нема нікому до того ніякого діла, — зітханнями, похитуваннями голови та всякими словами не допоможуть, ну, і нема чого про це говорить. Правда, мало хто її говорив, кожний розумів, що, дійсно, сльозами не можеш. Тільки стражники часом, проходячи повз землянку, дуже сердечно, сумно, з співчуттям питали:

— Ну, що, Оля Степанівна, як там з Іваном Степановичем?

Оля спокійно її навіть весело відповідала:

— А що ж йому? Холодочок, тихо полежує собі там...

— Так, так... Ну, а как нащот слідствія?

— Та її слідствіє добре: як начальство сказало, так і єсть.

— Так, так... Хм!.. Таке прискорбіє!.. Ви б Оля Степанівна, до губерського прокурора вдарились. Говорять, що він...

— А на віщо до прокурора? Він уполні согласний з нашим начальством. На віщо ж його безпокоїть напрасно?

— Так, так... Ех-хе-хе!.. Ну, прощайте...

— З Богом.

Старенька, правда, таких розмов не могла слухати, щоб не заплакати, вона швиденько хапалась руками за Оліні плечі, підводилась і йшла в землянку. Там вона

сідала на приступках, так що її не видно було нікому, і гірко, тихенько плакала, зігнувшись і закривши лице фартухом. А Оля навіть і не помічала, що мати кудись зникла. Посміхалась і заводила розмову зо мною або Хомою про що небудь, що її цікавило: про льох, погоду, або про собачку Бруньку, якій вона збиралася купити окуляри, бо бідне створіння було сліпе від старости.

От тільки одного я ніяк не міг зрозуміти: чого не одвозили Івана Ревуна в губернію? На віщо мучили чоловіка в тій ямі? Невже не було тонших способів показати йому, де раки зімують? На десять кроків нікого до тої ями не підпускали не дивлячись на те, що над лядою стояло двоє стражників і за велику свою милість мали коли дозволяли родичам передати що-небудь з їжі підземному в'язневі.

Я ні з Олею ні з „тьотьою“ про це не балакав, бо вони, видно, знали стільки ж, скільки й я.

Але нічого певного з розмов і з сторонніми людьми не міг винести. Одні казали, що Ревуна держать тут через те, що начальство не певне, чи то справді він убив, і веде ще слідство. Дітсно, часто брали на допит то того, то другого з шахтарів і слідчий же домагався, щоб сказали, хто саме убив. Всі показували, що Іван Ревун каміння не кидав. Але начальство, очевидно, хотіло знайти таких свідків, які б бачили, що кидав.

Інчі ж казали, що адміністрація боялась витягати з ями і везти Ревуна, бо ходять чутки, що шахтарі змовились одбитись його по дорозі. Неначе-б то склали з поміж себе якусь „комісію“ чи „партію“, яка мала тою справою займатися. Немов і револьверів і бомб уже по-

доставали. Тільки стражники рушать, як зараз же буде сповіщено всіх і весь рудник кинеться в погоню. Ніби й коней мужики дають, — розуміється, за плату. От начальство тепер і затяга діло, наче б то ведучи слідство, а навспражки видивляючись, хто є в тій партії щоб половить та придержать на той час, як повезуть Ревуна. Через це ніби й держали його не в конторі, а в ямі, бо від неї недалеко були казарми стражників.

І те й друге було дуже можливе. Е, шахтарі нарід бравий! Шахтар — чоловік одчайний, він з смертю за панібрата, йому все одно: чи породю його придавить під землею, чи стражницька куля пониже, чи п'яний замерзне десь під тинем у рівчаку, — раз мати породила, раз і помірає!

Але, по щирости сказати, я ніякого такого войовничого настрою ні в кого не помічав. Ходив я вечорами і до монопольки, і в робітничі казарми, і в пивні, умишно придивлявся і прислухувався і нічого все ж таки не помітив. Про Івана Ревуна навіть рідко згадували. А як і згадували, то без особливих почувань: пожаліють, вилають „барбосів“ та й усе. До його ставились уже як до покійника. „Ех, мовляв, був колись хороший парубчина отой Іван Ревун!“ Та й більш нічого.

Так само й по Олі Степанівні нічого помітно не було. Вона уже повинна б була знати все, що торкалось її брата, чим небудь та виявила б змову, коли б вона була: чи ходила б кудись, чи шопотілася з шахтарями, чи якось хвилювалась би. Нічого такого не було. Шопотілася часом з Григором, але то инче було шопотіння. Так не червоніють і не соромляться змовщики, коли їх застукують, як це робили Григор та Оля. Змовщика так прилюдно не виглядають і не переказують йому

через людей, щоб неодмінно-неодмінно сьогодні ввечері зайшов.

Та їй не дурно ж оті дурні мазальниці чіплялись до мене, дражнячи Григором. Вони своїми бабячими головами зараз же скомпонували собі, що я залюбився в Олю; бабі скрізь любов, хоч чоловік ні сном ні духом не причасний до того. А все ж таки, значить, не дурно Григора сюди пришилювали!

Але Хомі, розуміється, поведження Олі не подобалось: брат сидить у ямі, от-от на шибениці задріга ногами, а сестричка з полюбовничками „анекдоти строчить“. Страшенно чесотний чоловігга був отой Хома!

Ах, отой ще Хома! Він камінюкою лежав мені на серці. Де він тільки брав грошей на горілку? Останніми днями він вже інакше не з'являвся на подвір'я, як тяжко, аж чорно паний. Очі йому зовсім запухли, лице обвисло, погляд був якийсь неodrивний, тягучий, упертий і ще більш понурий. Він міг стати на одному місці, широко розставити ноги, неначе укріпившись таким способом, і дивитись на кого-небудь хвилини пять, не одводячи з того своїх моторошних хочей. Мазальниці аж тюкали на його, закидали його глиною, хлюпали водою межі очі,— він (нічого тепер вже не кажучи) тільки вяло спльовував і одходив на друге місце.

„Тьотя“ вже почала серйозно боятись його і навіть просила мене не пускати до їх таким свого товариша. Взагалі, цей босяк ставав уже для всіх підозрілим, а для мене просто небезпечним. Іноді він і на мене дивився. Я вже посунувся з своїм льохом так, що мене з землі не видно було. Босяк приходив, сідав на горбик, що

накиданий був біля ями, спускав ноги і починав дивитись на мене, — пильно, хмарно, мовчки.

— Ну, що, Хома Іванович, знов прийшов дурака стройть? — питав я. — Стрибав би ти, брат, лучче сюди та помахав би трошки лопаткою. Такий хороший господін, а дурака строїш...

Хороший господін нічого не відповідав. Міцно упершись руками в вохку глину, неначе збираючись плигнути в яму, він сидів зігнувшись і п'яно сопів носом.

— Ссволочі, ссукини ссини... — раптом ні з того ні з сього бурмотів він і сидів далі, сидів навіть тоді, як я навмисно на його кидав глину.

З Олею Степанівною він так само не церемонився, навіть зачіпав її і бундючним, п'яно-грубим і злим тоном питав, чого вона задається. Де, як, в чому задавалась Оля, зрозуміти не можна було, але він товк своє і обов'язково хотів, щоб Оля призналася, чого вона так задається. Оля не хотіла признатися і лагідно, спокійно радила йому лягти спати.

Але одного дня сталось щось надзвичайне: Хома прийшов тверезий. Прийшов у ранці, сів біля ями на глині й, покурюючи, став дивитись на мою роботу. Дивився, правда, так само важко й понуро, але тверезо й не неодривно. Мало того: страшна сорочка його була зашита! Так, так, сорочка була зашита і поли її не розвівалися уже показуючи голе тіло. Я очам своїм не повірив і ще декільки раз уважно озирнув його. Дійсно, таки була зашита.

Босяк, мабуть, помітив мої погляди, бо очі його неначе ніяково чи сердито забігали по ямі.

Я копав собі далі так, ніби ніякого Хоми не було тут. Мазальниці мазали вже з середини і чи не бачили Хоми чи не хотіли його зачіпати. На подвіррі не було нікого, тільки Брунька лежала в холодочку під дашком землянки.

Хома довго сидів так. Часом він немов збирався щось сказати, але нічого не говорив і тільки робив усім лицем такий рух, ніби щось ковтав. Іноді брав грудку глини й, сердито помнявши її, одкидав убік. Переміняв позу, дивився на небо з таким виглядом, наче був заклопотаний, чи буде погода сьогодні. Словом, поведився чудно.

Я ж нічого ніби не помічав і копав собі далі. Дуже придушивши лопату босою ногою, я встромляв її аж по держально в м'який, вохкий ґрунт. Потім швидко нахиляв держально до землі і піднімав з шматком жовто-сивої глини. Держучи її, як паляницю на лопаті, я сильно змахував і викидав на гору. Треба було пильнувати, щоб паляниця вилітала аж за горбик і не падала знов у яму. Розуміється, чоловікові не до того, щоб за кимсь там слідкувати або балакати.

Одначе сам Хома зачав балачку.

— Ех ти! — вмить несподівано й із зневагою почулося від його.

Я здивовано підняв у гору лице: босяк кривив губи не то ніяково, не то глузливо.

— Хіба ж так копають, га? — кивнув він на мою роботу.

— А що таке? — озирнувся я круг себе, але нічого не помітив.

— „Що таке!“ — перекривив він мене. — Таке, що дурно гроші береш, а робить не вмієш.

— Та чим же я не вмію?

— А от тим, що не вмівш. Хіба ж так копають... „Ох“...

І Хома навіть перегнувся в один бік, скривився всім лицем, передражнюючи мене, як я ніби піднімаю лопату, і незграбно махнув руками, наче викидаючи землю. Потім з призирством похитав головою и сказав:

— Ех, ти, роботій!

Я засміявся: це вже був ідеал нахабства.

— А *ти* вмівш?

— А щоб ти знав, що вмію.

— А ну ж покажи, навчи.

— А от і покажу і навчу! — стріпнувся усім тілом босяк і став на ноги. — Стань у бік, пусти!

Я одійшов у другий куток. А Хома, не дивлячись навіть на драбинку, по якій міг би спуститись, плигнув у низ. Під ним аж вгрузла земля і з стіни обвалився шматок глини.

— Давай сюди лопату! Дивись, як прахтіканти копають. Прийми ноги. Дивись. Рраз!.. Бачив?.. Тепер... два... Бачив?

Дійсно, лопата війшла в землю легко, гладенько, як в масло, на весь штих. Крім того, босяк не держав її на лопаті, як баба паляниці, а зразу від землі, майже без усилля, немов граючись, викинув її на гору. Потім нахилився, знову рраз-два — і глина на горі. Рраз-два і на горі.

— Бачив, як прахтіканти копають? Га? Дивись!..

Аж змінився чоловік! Темно-оливяне лице почервоніло, очі заблищали весело і майже ніжно. Він з якоюсь любовною жадністю втикав лопату в сиру землю, жер її очима, бігаючи ними по ямі й ніби вимірюючи, чи надовго йому вистарчить її. Ніздрі його трохи роздувались,

як у коня, руки впилися в лопату і сласно махали нею з гнучкою й міцною, як сталевий прут, силою.

— Бережись!.. Ноги прийми... Стань к бісовому батькові в куток. Дивись, як треба робить! Праз! Праз!

Він уже кидав землю так, ніби вичерпував воду з ями. Так просто перерватись можна було за п'ять минут.

Але Хома не перервався й за десять і за двадцять. Він махав і махав лопатою, не спочиваючи, не пере-дихаючи й ніби не заморившись ні на крихту. Мене він уже, мабуть, і не помічав. Не кричав нічого, не показував, не вчив, а просто допався, як зголоднілий чоловік до смашної страви, до роботи і впивався нею.

Я потихеньку виліз, збігав у крамничку і приніс собі другу лопату. Стараючись не заважити Хомі, я теж узявся до роботи. Я спробував покидати так, як Хома, але від сильного напруження мені в животі за другим разом аж шарпнуло щось. Ні, без „прахтіки“ так не кинеш.

Хома помітив це і засміявся.

— Що, брат, не потягнеш? Га?— аж радісно подивився він просто в лице мені. Він був неначе п'яний. Я признався, що, справді, мені трудно тягаться з ним.

— А ти, брат, от-так, о!— ніби повчаючи, а в дійсності хвастаючись і знов кидаючись в роботу, сказав Хома і почав з дивною, просто незрозумілою силою та зручністю вихлюпувати лопатою аж на гору величезні шматки мокрого, глинистого ґрунту з під своїх ніг.

Робота закінчила в ямі. Я розгорячився й трошки навіть розсердився: е, чорти його батькові, хіба ж я що, паничик якийсь, що не зможе угнатись за другим. „Перервусь, а не піддамсь!“

Мазальниці, здивовані тим, що з ями прожогом вилітали шматки глини, підбігли до льоху й обережно

зазирнули вниз. Зазирнули та так і вдарили руками об поли: босяк копав! Та як копав! Матінки, та він до вечера цілу шахту викопає, як-так копатиме. От чортова босячня, от иродів п'яниця, як робить уміє, от сатанюка!

Але ні сатанюка, ні я не звертали на баб ніякої уваги, не до того було: я вже почав схоплювати, як саме треба копати.

Голосів мазальниць давно вже не стало чути, — вони, мабуть, побігли сповістити всіх проходящих по перевулку про надзвичайну подію в льоху, — а ми все копали, не зупиняючись, не спочиваючи.

— Стоп! Покурить! — вмить випроставсь Хома і зупинився.

Я задихався, в горлі було шорстко і дихання аж дряпало груди, так усе там пересохло. А піт уже й очі заливав, аж різало їх.

Хома теж добре упрів, але тільки на швидку змахнув рукавом піт з лиця й почав крутити цигарку. Лопату він не поставив до стіни, а обпер об себе й обняв її одною рукою, немов боячись розставатись. Він піт добре не обтер і на носі аж роса стояла, але, видно було, що Хомі приємний і цей піт, і гаряче дихання, і яма, і небо, і навіть я.

— Закурюй! — простягаючи пачку з тютюном, сказав він з тайною, внутрішньою радістю й гордістю.

— Ні, спасибі, не курю...

— Ех, ти! Що ж ти за робочий, що не куриш? Робочий чоловік першим ділом закурить довжен. Инакше хазяїн і заїздить може без такої передишки. Цигарочку запалить це, брат, перше діло.

Він чиркнув сірника, заклопотано похмурив брови і почав чмокать губами, немов цілуєчись з вогнем. Потім

задоволено вирівнявся, пихнув хмарою вгору й тоді ще раз утерся рукавом, одсунувши свого пропаленого картуза аж на потилицю. Вся спина йому була в мокрих великих плямах. Він розстібнув комір і ще раз утер піт.

— От, брат, як не треба, так ти причепурився й зашив сорочку... — зауважив я. — А тепер би її як раз розідрати, щоб...

І навіть не скінчив: Хома раптом весь змінився, — живо повернувшись до мене й виразно почервонівши лицем і чолом, він злісно вдарив мене поглядом по лиці й аж крикнув:

— Хто причепурився?

Я здивувався:

— Тю! Та що ти, чоловіче?

— Та хто причепурився? — аж напівприжмурюючи очі від гніву й з огидою одкидаючи лопату вбік, повторив босяк. — Яку сорочку? Оцю?

Він двома пальцями схопив свою сорочку й шарпнув, ніби показуючи її мені.

— Я зашив? Та до кого ж би я чепурився? Га? Що ж ти думаєш, я так, як ти, де Ольга сяде, так винохувать те місце буду? Зашила мені одна шлюха. Понімаєш ти? От на!

І він з усеї сили рванув сорочку. Вона задирчала й розірвалася аж до самого плеча.

— Севолочі, ссукини ссини!.. — в незрозумілім гніві й люті вилаявся він і швидко виліз із ями. На горі він ще раз вилаявся довгим матюком, остервеніло натокмачив на голову картуз і зник.

А я ще довго сидів на приступці драбинки й усилено, з непорозумінням думав.

Я добре памятаю цей день і слідуєчий.

Ми сидимо перед землянкою і ждемо Хому Івановича. Хома Іванович не приходив на обід і ми сподіваємось, що він зволить прийти на вечерю. Але її вечеря одбувається без його.

Я не знаю, через що, але в цей вечір Оля Степанівна мовчазна, занадто строга і зовсім не помічає мене. Раніше вона все-таки слухала мої жарти, іноді посміхалась, показуючи соковиті, червоні ясна. Господи, я абсолютно нічого більше не хотів, але зовсім не слухати, відповідати не до ладу та ще з незадоволенням, трохи не гидливим виразом, — цього я все ж таки не заслужив.

На кінець вечері я сидю теж мовчки, потім дякую і йду в степ, за рудник.

Там я довго лежу на горі, над річечкою.

Сонце, червоне й в широкому крузі, як кругла рана з запаленим тілом біля себе, стоїть над обрієм по той бік балочки. По цей же бік червоніють високі, кольору іржавого заліза, вали рудника, за якими крадькома поприсідали маленькі біленькі хаточки шахтарів. Біля валів стоїть велика, цегляна червона казарма стражників, а недалеко від неї під самим валом видніються дві постаті поліцаїв, — то ті, що стережуть Івана Ревуна. Десь у низу на п'ятнадцять сажнів під землею в вічній тьмі сидить Олін брат. Цікаво, чи знає він, коли ніч, коли день? І що він робить там? А проте, що можна робити на дні темного, вохкого колодязя, ждучи щодня смерті?

А в стену сухо й гаряче. Дме густий, сильний вітер, напинаючи наче піжною теплою тканиною на лице. І немов у тузі та в одчаю хитаються вниз то в один бік то в другий сивоверхі верби. Очерет теж сумує й журиться, хмурячись червоними від сонця хвилями. Ряска,

як захолюле на куліші сало, тоскно застигла на воді під очеретом. А на березі в сердитій суворій задумі стоїть черідка корів з червоним відблиском сонця на ратицях і рогах. Мухи їм заважають думати і корови нетерпляче, як пані віялами, обмахуються хвостами, з серцем мотують головами й безперестанку переставляють ноги, сильно тупаючи ними.

Я лежу і довго дивлюсь на очерет, на верби і думаю про всякі річи. Мені сумно і хочеться піти й подивитись, чи не забув я в ямі лопату. Та до речі, може, Олі Степанівні треба буде допомгти в чому небудь, — вона, здається, згадувала щось про ящик, який треба було збити.

А втім, Бог з нею, їй може допомгти Григор. Дивно, що вона так близько до серця бере його відсутність. Днів три не показався парубок і вона вже не може пережити того, та ще на неповинних людях вимещує всю тугу.

Так, Хома, мабуть, мав трохи рації: брат сидить у тюрмі, а сестра...

Ну, та Бог з нею, що мені до того?

Фарби гаснуть, сонце давно безшумно спустилось за далеку, чітку лінію обрію і на тому місці лишилась тільки малинова запаленість неба. Жовтим світлом одна за одною запалюються зірки, неначе ліхтарі на вулицях великого міста. Корів давно немає, їх погнав додому білоголовий хлопчинка з торбинкою через плече, наче турист з біноклем.

Я прийшов додому пізно, коли вже зовсім темно стало. Пролізни з перевулочка крізь вікно у нову хату, я ліг у кутку на своїй постелі з сіна. На покрівлі землянки сиділа Брунька й одноманітно, старечим контральтом гавкала. Часом вона робила павзи, — то трошки

спочивала або ловила блохи. Потім знов тим самим тоном виконувала далі свій нудний обов'язок.

Мені не спалось. Просто не спалось та й годі; зовсім не того, що я чогось ждав. Та й чого можна було ждати?

З рудника доходило ритмічне й рипуче почухування машини, часом щось швидко й глухо грохотіло. То, певне, зривалась з кулаків клеть і котилась назад на дно карера. Збоку, за хатою недалеко, мелянхолічно і тоненько награвала гармонія, — мабуть сидів десь під стіною своєї землянки шахтар Кузька і, витягнувши ноги та мрійно схиливши голову на бік, ліниво викликав сумні звуки. Гавкали здалеку собаки, нагадуючи своїм байдужим і якимсь кротким гавкатою спів жаб у ставках. Крізь дірки вікон видно було зеленкуваті й голубі цяточки мерехливих зірок. Пахло глиною і кіз'яком від свіжо вимазаних стін.

Ні, не спалось мені та й годі! Вже давно минув і той час, коли звичайно рипіли двері земляночки й біля них з'являлась беззвучна дівоча постать. Ніщо сьогодні не рипіло, ніякі Григори не покашлювали біля землянки, піджидаючи, — спати можна було без перешкод. А сон усе ж таки не йшов. Мабуть, двері прорипіли ще тоді, як я був у степу!

І раптом Брунька змінила темп свого гавкання й закотилась дрібним, частим, трівожним гавкотою, який побіг кудись за землянку в напрямі крамниці. Я швидко схопився й підбіг до вікна, що виходило в той бік. І в ту ж мить помітив на стіні крамнички, що ледве сіріла в п'яній ночі, якусь темну пляму. Там же чувся й гавкіт Бруньки. Пляма поворушилась і зараз же звідти почувлось обережне шопотіння:

— На, Брунька, на-цю-цю! На!

Брунька стихла і через якийсь час по травичці подвірря засірів клубочок, який зник за землянкою і потім з'явився знов на даху, її. Значить, там ходив хтось свій!

Я чуїно прислухався, вихилившись усім тілом з вікна. Темна пляма на стіні зникла, мабуть злилась з дверима. Було зовсім тихо, чохала машина, гавкали собаки, тільки гармонія перестала скіглити. Десь до півночі доходило.

Я хотів уже лягти знов, — певно хтось з сусідів чого небудь пройшов через подвірря Ревунів, не хотячи обходити. Коли це щось тихенько дзвякнуло біля крамнички. Брунька недовірливо загарчала й знов розсипавшись дрібним гавкотом, забувши від старости, що вже раз бігала, покотилась знов у тому самому напрямі. Але так само й знов затихла. А коло крамнички дзвякнуло вже дужче й щось неначе тріснуло, так, як зломлене дерево.

Бог зна, через що, я зразу весь напружився, почувуючи, як по голові пройшло морозом і волосся, здавалось, найжилось, як у собак, що чують ворога. Не роздумуючи, але почувуючи в усіх м'якулах і в грудях чудну, жорстоку остервенілість, я на шпиньках перебіг у куток і намацав там ломаку, якою баби розбивали в глині грудки й яку бачив ще вчора. Так само на шпиньках я вибіг на двір і, стараючись не зачепити ні об що ломакою, став прокрадатись по-над стіною до крамнички. Мишувши хату, я пригнувся й майже поплазував уперед.

Коло крамнички знов щось тріснуло, тільки ще дужче. Але в цей мент Брунька зачула мої кроки й кинулась на мене з гавкотом. І зараз же біля дверей крамнички мигнула чиясь постать й побігла до тину. Я мовчки шарпнувся за нею, але встиг тільки вхопити її за голову в ту хвилину, як вона, перекинувши тіло, була вже по

тім боці. Голова крутнулась і зникла, тільки затопотіло по перевулку вниз до річки. А в руках у мене зосталась кепка з голови злодія. Я часто й сильно сопучи, люто помняв її, і потім почав розглядати, нахиливши близько до неї лице. Так і є! Кепка була босякова, от і пропалена дірка. Значить, я вгадав з самого початку!

Я підійшов до дверей і помацав руками біля замка. Він висів, але пробій хитався і був мало не витягнений з одвірка.

З кепкою в руці а поволі пішов у хату і ліг спать.

Вранці, як тільки над землею із землянки зявилась жовто-червона, гладенько зачісана голова Олі Степанівни, я зараз же наблизився до неї й оповів нічну пригоду. Я не хотів її лякати й через те оповідав навіть весело, не надаючи особливого значіння сієї події (про картуз і взагалі про знайомство з злодієм я промовчав).

Одначе Оля приняла оповідання не так весело й байдуже. Вона зараз же суворо похмурилась, стисла губи й рішучим, прудким кроком пішла до дверей крамниці. На одвіркові були видні вдушені в дерево сліди якогось твердого предмету, — мабуть залізного прута або ломика. Оля не довго роздивлялась.

Фе! — з огидою й гнівом поривчасто одвернула вона і пішла назад. — А ще робочі, товариші! Останнє здирають...

Я густо почервонів, але тільки й міг сказати:

— Та чого ж товариші? Може хто инчий?

— Хто ж инчий? — зараз же з гнівом озирнулась до мене Оля. — Хто? Директор чи штейґер піде оселедці красти? Більше тут нікого нема. Все свої... Е!

Вона знов шарпнулась і хутко сховалась в землянці. А я пішов до свого льоху, покусяючи губу й уперто думаючи.

Ні, з босяком треба було поговорити рішуче й раз на все. Це вже зовсім чорт зна що! Тут уже й з ножом можна з ним поговорити, коли ніщо друге не помагає! Що буде, то буде!

Але босяк не з'являвся. Тим часом чутка про крадіж уже розбіглась по околиці. Цьому особливо сприяли три мазальниці. Вони вже не співали сьогодні, а тільки цокотіли з усіх сил, з жахом і таємними лицями обмірковуючи між собою та з кожним проходящим подію. Вони були твердо переконані, що це справа босякова. Босякова та ще чи й не товариша його, се-б-то моя.

В очі мені цього не говорилося, але я догадувався про це по тому, що Домаха занадто демонстративно виявляла свою прихильність до мене, — цим вона хотіла показати й мені й усьому світові, що була про мене нічої думки, ніж її подруги. Вона весь час підбігала до льоху, щebetала над ним, грала синіми очима, кидала в мене грудочками глини.

А гевала все не було!

І ні обідать, ні полуднувать не прийшов. Це траплялось не раз і раніше, але сьогодні чомусь „тьотя“ про його зовсім не питала. Вона вже ні про що не питала сьогодні, мовчала весь час і тільки иноді відповідала Олі:

— А? Ну, добре, добре...

Так минув час до вечора.

Оля Степанівна, „тьотя“ й я сиділи як звичайно, на маленьких ящичках з-під краму круг табуретки, що заміняла стіл, і мовчки вечеряли. Перед цим у крамницю заходив Григор і Оля була задумлива й строга.

І раптом в перевулочці почувся гомін голосів, крики хлопців, гукання. Чути було, що йшла ціла юрба, прямуючи звідкись знизу, від річки. Через якусь хвилину, стаючи все чутнішим та чутнішим, гомін наблизився зовсім до хати і зараз же за тином зявилися голови людей, — переважно жіночі та дитячі. Посеред їх виднівся казенний ясно зелений картуз стражника, а поруч з ним важка голова Хоми Івановича без всякого картуза з соломою в волоссі. Хома Іванович був вище за стражника, який більше скидався на переодягнену в поліцейську одежу сіреньку мишу, ніж на поліцая. Одначе миша йшла страшенно урочисто, строго, офіційально вирівнявшись і ступаючи так, як ступають морозенники, несучи свої діжечки на голові.

Вся юрба стовпилась біля подвір'я, а стражник і босяк пройшли в хвіртку й попрямували просто до землянки. За ними зараз же посунули й їхні провозкати, товплячись і поспішаючи.

Оля й „тьотя“ здивовано й трівожно дивились на процесію. Я вже догадувавсь, у чому річ. Хома ж Іванович виступав з незалежним і насмішкуватим виглядом. Він неначе був аж задоволений усім цим: і юрбою, яка тюкала на його, і торжественним стражником, і тим, що його привели сюди. Здається, він не дуже був п'яний, хоч одна половина лица вся була в болоті, — мабуть, спав десь у калюжі. Сорочка висіла довгими клаптиками і штани весь час спадали, хоч він їх що хвилини швидко й нетерпляче підтягав угору. На мене він подивився зловтішним, погрозливим поглядом і зараз же кинув мені:

— Постарався, „товариш“?

Я вмить зрозумів, що вийшло непорозуміння: босяк думав, що я доніс на його. Мене взяла лють, але на

щастя, не встиг нічого сказати, бо в цю хвилину заговорив стражник. Не вітаючись з хазяйками, він зараз же строго її дивлячись кудись у просторонь повз Олю Степанівну, сказав:

— Хто здесь будеть Ольга Ревунова?

Ольгу Ревунову він знав так, як свої жовті поліцейські жгутики.

— Я — Ольга Ревунова! — з питанням і здивованням у голосі зараз же різко відповіла Оля. — Що треба?

Вона не переставала подивлятись то на Хому Івановича, то на стражника її юрбу, яка трохи притихла її жадно слухала. Але Хома Іванович не помічаючи її поглядів, посміхався їй навіть підморгував комусь із публіки. Він виразно бачив, що до його ні в кого нема ніякої сімпатії, що його підморгування може викликати тільки обурення її огиду, але іменно через це її підморгував та посміхався, — плюю я, мовляв, на всіх вас, до того плюю, що аяк підморгую їй посміхаюсь до вас. І не тільки на вас плюю, але й на ваших стражників і Ольок з їхніми „тьотями“.

— У вас тетою поччу було покушеніє в магазині? — знов строго, холодно спитала миша з револьвером на поясі. Тон був такий, ніби Оля робила те „покушеніє“.

— Було. А що таке? — теж холодно сказала Оля. Вона вже, видно, розуміла, в чому річ, бо вираз здивовання зник з лица і з голосу. Але обличчя стало до того блідим, що виразно зажовтіло на йому ластовиння, а зелені очі в білих віях зробились злими, колючими й надзвичайне ясеними.

Стражник на її питання нічого не відповів, вважаючи нижчим своєї гідности при „исполненіи служебныхъ обязанностей“ відповідати на питання обвинувачених. Він ще неприступніше її строгіше спитав:

— Кого ви підозріваєте?

— Нікого, — твердо, коротко й з явною ворожестю кинула Оля.

Стражник ніби не помічав її тону.

— Підозрівається в покушенні на магазин от етог челаск... — велично великим пальцем показав він убік себе.

— Хто?! — зараз же з виглядом крайнього здивовання скрикнула Оля. — Так ви цього чоловіка підозріваєте? *Ви?!*. Хома Іванович! — раптом инчим: серйозним, повним поваги й жалю голосом звернулась вона до босяка й, ступивши до його, взяла під руку. — Ви ще не вечеряли? Сідайте, пожалуста. Ми вас ждали... Оттут. Сідайте, прошу...

Це було так несподівано, що Хома Іванович покірно посунувся за нею й сів на ящичок, якось дурновато дивлячись на Олю. А стражник широко розкривши очі, загубивши всю свою строгість та поважність, непорозуміло озирнувся до публіки, немов у неї шукаючи розв'язання цієї несподіванки. Але публіка так само нічого не розуміла.

— Мамо, — рівно й ніби спокійно сказала Оля, — там зосталось ще трохи мяса від обіду... Ні, ні, сидіть, я сама...

Тут вона ніби помітила стражника й публіку.

— Ви ще щось хочете сказати, стражник? Говоріть та очистіть двір од народа, що навели з собою.

Стражник, нарешті, трохи очутився.

— Позвольте!.. — ступив він крок уперед, немов збираючись одняти в неї босяка і все ж таки дивуючись. — По какому ж ето праву?

— Що „по какому праву“? — здивувалась і Оля. — Що „по какому праву“? — вмить, не видержавши, ая

спалахнула вона і теж ступила до стражника. — А ви по
якому праву хватаєте людей? Га?

— Його підозрівають в покушенні на...

— Хто підозріває? Хто?

— Хто? Люди.

— Які люди? Де вони? Покажіть мені їх? Вони ба-
чили? Покажіть, хто бачив! Покажіть!

Сіренька миша в поліцейській формі зніжковіла від
такого натиску.

— Ну, хто ж бачив...

— Позвольте... Тетот челаек незвесно шо тут делае
на руднику...

— А, так через це? Ну, так він мій родич! Пони-
маєте ви це? Він до мене в гості зайшов. Робочий, чес-
ний чоловік. Понімаєте? А що в його слабость єсть, що
любить випити і не носить хворменого картуза, так за
це хватать його треба? Ідїть собі з мого двору, нам не
треба таких защитників. Защищайте других, а нам не
треба. Ідїть собі... А ви, Степанихо... — раптом зверну-
лась вона через голову стражника до жінки з дитиною
на руках, — стидилися б водить за собою народ і ходить
за стражниками. Хіба ви не знаєте, що Хома Іванович
не такий чоловік?

Степаниха почервоніла їй потисла плечима.

— Оттаке! Хіба я водю їх? Усі йдуть, то їй я пішла.
А я знала, що воно таке? Знаю, що якийсь чужий.
Драсте, я винна...

Стражник не знав, що йому робить.

— Ну, харашо! — нарешті з погрозою муркнув він
таким тоном, немов складав на Олю всю відповідаль-
ність за майбутнє їй, помалу повернувшись, пішов з
подвірря. За ним, притихла їй здивована посунула вся

юрба; хлопчики зацікавлено її серйозно весь час озирались і дивились на Хому Івановича.

А Хома Іванович як сів, так і не рушився. Здивування вже не було на його лиці, він сидів понуро тільки часом поглядав на Олю довгим, допитливим поглядом. Йому дали поїсти і він мовчки їв, не говорячи нікому ні слова й не відповідаючи на питання, які йому несміло декільки раз задавала „тьотя“. Поївши, він, дякуючи їй знов таки нічого не кажучи, устав і пішов по ву хату. Здавалось, він пішов за чимсь і зараз прийд. Але він ліг у кутку на очереті, одвернувся лицем до стіни і заснув. Я декільки раз входив, хочачи з ним поговорити, але Хома удавав, що спить.

Аж перед світом, коли вже сіріло, прокинувшись, помітив на вікні босяка. Він сидів спустивши ноги в двір і зігнувшись. Я, віняв його картуз з сіна, устав і підійшов до його. Хома ворухнувся й злегка поверну голову назад. І зараз же знов одвернувся.

— На картуз твоїй... — сказав я, насуваючи йому на голову кепку. — Дурак!..

Босяк нічого не сказав, тільки різким рухом повернув картуз на голові й знов зігнувся.

Я постояв, позіхнув і ліг на своє місце — до роботи ставати було ще рано.

Прокнувшись знов, я вже не побачив Хоми на вікні. Не було його й у хаті. На дворі тільки-тільки світал небо було з одного боку, як на яблосі, червоне, а сонце ще не зійшло. На даху землянки, згорнувшись вузликом, солодко спала Брунька, спочиваючи від нічної праці. Бадьоро її поспішно літаючи, чиркали які

птички, немов померзли, та грілись тепер жвавою діяльністю.

Я визирнув у вікно і зараз же помітив, як з ями пішоу вискакували шматки глини.

„Ага!“ сказав я собі і пішов умиватись.

Признатися, мені навіть трошки шкода було бідолаха. Він, мабуть, так само засоромиться, як і тоді, коли сорочку зашив.

Я навіть трошки покашляв і посидів біля ями, щоб дати бідоласі приготувитись.

Одначе бідолаха не тільки не соромився, а ще й мене засоромив. І засоромив і просто таки розсердив. Він не тільки не почував себе ніяково, не тільки не помітно було на його набряклому лиці якогось замішання, а навпаки: найотвертіще нахабство. Виразне, неприховане нахабство! Він собі посміхався своїми товстими, масними губами і поглядав на мене так, ніби моє лице було вимазане в щось погане, а я того не знав.

Видно було, що він умивався, — на щотині вже не висіли бурульки болота, як на свинях і, здається, навіть волосся пригладжував чимсь, — чи не вибитим сояшником. Сорочка була, правда, так само роздерта, але він і тут здивував мене.

— Слиц, ти! — майже зараз же заговорив він, як взявся до роботи. Тон був веселий, насмішкуватий і пийсь хитрий. — Ти кадазь мені давав свою рубанку. Кадав, що чиста єсть. Давай її сюди, вона мені потрібна... А то бач яка!..

І він підняв на долоні декільки стьожок, з яких тепер, власне, складалась його сорочка.

Я мимоволі пильно подивився на його. Гевал без сумніву щось затівав. Тут не без якоїсь хитрости. Добре.

Я приніс сорочку. Приніс, розгорнув, навіть гарненько струсив її, щоб не було пороху. Добре, що буде далі, цікаво подивитись.

Хома одяг сорочку, застібнув її, задоволено озирнувши себе і знов розстібнув комір.

— Харашо. Молодця... — похвалив він себе чи сорочку (тільки не мене). — Ну, а тепер за лопату.

Копав він уже без того захвату, що перший раз, а так, немов робив тут уже з місяць, звик до роботи і виконував її машинально, спокійно.

Викидати стало вже зовсім трудно, — занадто високо було. Тоді Хома, не хапаючись, виліз із ями, наказавши мені копати далі, а глину кидати на купу в куток. Для чого це потрібно було я не знав, а тому й не кидав у купу, а все ж таки на гору.

Босяка довго не було, з годину мабуть. Я рішив, що він уже утік собі в пивну або кудись в инче місце, де нема льохів та лопат. Але ні, помилився: Хома вернувся. Та й не з порожніми руками. Він зробив „машину“, щоб витягати з льоху землю. Десь добув маленьке дерев'яне коліщатко, що бува на дитячих возиках, примадиковав його до товстої дошки, зробив по обводу його рівчачок, а по рівчачку провів шворку. До шворки були прив'язані складені вдвоє рогіжки на кшталт рибальського сака. Закріпивши дошку над ямою так, що край її з коліщатком прийшовсь над самою ямою, чортів босяк спустив по коліщаткові, як по бльоку, рогожку і наказав мені накідати на неї землю. Потім скомандував „стоп“ і знов звелів тягнути до себе кинений униз кінець шворки. Я напнувся й потягнув. Рогожа з землею, ну, чисто, як сак повний риби, помалу почала підніматись на гору. І ще ж як роцитає хитрий п'яниця: дошка стояла дуже

високо над ямою, так що навіть не треба було там на горі тягнути сак, а тільки одвести його вбік від ями й висипати на купу землю.

І що головне, так зовсім і не задавався своєю вигадкою. Так наче це йому не первина або така річ, що її усякий придумав би. Але все ж таки не переставав насмішувати її з якоюсь думкою поглядати на мене.

Робота тепер пішла у нас далеко краще. Ми обидва швидко накидали на рогожку глини, потім кожний по черзі виїзав на гору і приймав там підтягнений знизу сак. І знов робили далі, весь час мовчучи.

Але незадовго до обіду босяк одкинув лопату в куток, витер руки об штани і закурив. Потім хитро підморгнув мені її, нічого не кажучи, з тим же єхидним, поганеньким посміхом поліз собі з льохоу на гору.

Куди він знов пішов, я не міг придумати, хоч тепер навіть разів зо два виїзав на гору й пильно шукав очима по подвіррю, — гевала нігде не було. Очевидно, не видержав таки і побіг перед обідом за соткою. Ех, чоловік, чоловік!

Домаха за другим разом помітила мене і вибігла подивитись на „машину“. Вона навіть допомгла мені висипати з рогожки глину на купу. За це вона вважала себе в праві постояти трошки й пощебетати над ямою. Її нічого проти того не мав і навіть часом піддавав їй охоти, кинувши на неї лопатою глини. Домаха перебільшено лякалась, удавала дуже розсержену з себе, кидала цілі купи землі на голову мені та все грозилася якось ще дужче одплатити. Як само, вона не казала, але, видно, що мала на думці щось надзвичайно жорстоке, бо аж сама червоніла. У неї не погані були губи, зовсім не погані!

І раптом вона, дивлячись кудись там до хати, здивовано закричала:

— Ой, рятуйте! Що ж це таке?

Почувся чийсь чоловічий голос. Я, дивлячись не на Домаху, а вбік у стіну ями, пильно прислухався. Голос заговк. Тоді я глянув угору на Домаху, — вона все дивилась у той бік з виразом сміху й здивування на кругленькім личкові.

Я поставив лопату й швидко поліз на гору. Тоді Домаху, ніби тільки тепер згадавши про мене, закричала мені:

— Ой, швидче лізь сюди! Що ти побачиш!

Я вже знав, що побачу босяка. Я вже розібрав, чиїм то був голос. Мабуть, вивалювся в новій сорочці так, що дійсно, треба тільки подивитись.

І що ж виявилось? — Перед ямою стояв дійсно такий гевал, але в якому вигляді: в зовсім невиваленій сорочці, в новому картузі, у якого денце було натягнуте так як денце сита, зеленого кольору, з блискучим козирком зовсім, як у студентів. Мало цього: босяк помолодшав год на десять, поголившись. Так, так, він поголився зішкріб свою їжакову щотину і лице зразу стало, як вишите. Навіть під очима опухи немов зменшились і губи не такі масні та товсті стали.

Босяк, очевидно, пренахабно милувався вражінням яке робив своїм виглядом. На губі збоку висіла на кінчику обемоктана цигарка, з якої тоненькою павутинкою ліз у око синенький димок. І чи від цього димку, чи з чого инчого, око хитрувало, з насмішкою щурилося. Руки були засунені в кишені, і навіть чоботи обтерті в глини й землі. Та не то що обтерті, а чого доброго поваксовані, бо ніби аж поблискували.

— А що, брат, га? — підморгнув мені босяк з намішкою. — Ловко, правда?

Потім підійшов до Домахи й з непримущеним виразом обняв її. Домаха зараз же вирвалася, але зовсім не так, як вона вирвалася би тоді, коли б він обняв її раптом: тепер вона тільки здивувалася і весело обурилася. Хома Іванович недбало покинув її й сказав до мене:

— Обідать пора. Вилазь та йди кажи, щоб стара давала вже.

Потім він пішов поважним кроком по подвіррю, все оглядаючи уважним і майже хазяйським оком. На крик Домахи повибігали й останні мазальниці з камінчиками в руках, — вони тепер уже обтирали стіни камінчиками. Вони також аж ойкнули, побачивши Хому, але він і на хвилину дивування не звернув ніякісінької уваги. Навпаки, підійшов до стіни, колупнув з неї глину пальцем, поглянув глину, потім роздивився й сказав:

— Кизяку мало, баби, клали. Порепаяються стіни.

Ну, чистий тобі хазяїн! Можна було подумати, що він, справді, розуміється на тому, що говорить. Але баби розсердилися, — чи не почували, справді, що кизяку мало?

— А диви, який вискочив козак з маку! Дивіться на його, картуз надів та й дума, що він цяця велика? А в калюжу спать! забув? Він нам буде показувати, чи кизяку мало. Ми тобі покажемо, дамо стільки кизяку, що й у вуха тобі поналазить...

Хома Іванович витер палець об одвірок, повертаючи його на всі боки, циркнув крізь зуби і попрямував у рамницю. Він і там, видно, хотів показати себе. З кранці він прийшов зовсім задоволений, тільки поважніший ще з хитрим усміхом на устах.

По обіді ж у ямі, беручись за лопату й зустрівши мій погляд, він раптом засміявся й невідомо чого весело матюкнувся. Я нічого не сказав: гевал, видно, збирається в цей час щось сказати, бо занадто якимось пильно й допитливо поглядає. Але хай сам заговорює, не треба допитуватися.

І, дійсно, гевал таки заговорив. Коли я викинув саку на купу землю і спустився вниз, Хома зустрів мене підморгуванням.

— Ну, „товариш“... — проговорив він так, ніби не хотів більше мучити товариша. — Хочеш, скажу тобі одну штуку? Га? Ловку штуку скажу.

Я витрусив з під сорочки землю й весело відповів:

— Розкажи, товариш, розкажи!

— Тільки ти, брат, наперед уже мені обіщай, що не лізтимеш биться, як почуєш. Лопатку дай сюди...

— То-б-то таке страшне скажеш? — Я уперто не хотів помічати хвастовитости босяка.

— Нє, не страшне, а... Ну, от, дай сюди лопатку.

Він, розуміється, ніяких лопаток не боявся, а просто хотів цим побільшити ефект своєї „штучки“. Я просто гнув йому лопату. Хома узяв і заклопотано поставив в куток позад себе, ще й подивився, чи не зможу я вихопити її звідти. Ні, не зможу.

— Ну, так от слухай, товариш, та добре, вухам слухай. Стой, треба, брат, цигарочку закурить. Штучка така, що без цигарочки нізя...

І він помалу, навмисно розтягуючи рухи, став курити цигарку. Я сів на щабель драбинки і тим часом спокійно й байдуже зчищав одною босою ногою глину з пальців другої.

— Да-а, штучка, брат... — тут босяк засвітив сімника й довго плямкав губами, розкурюючи свою махру.

— Штучка, братуха, ловка... Да-а... Ну, так і будь, скажу вже прямо, скажи: чесна дівчина Ольга.

Як тільки він вимовив це слово, я якось зразу почув, що весь час догадувався, про кого буде мова. Без усякого здивовання (якого, видно, гевал дуже ждав,) я відповів:

— А я звідки знаю? Здається мені, що не дуже...

— Е?

Босячнюга, певно, не ждав такої відповіді: він аж отетерів на один мент. Але зараз же хитро підморгнув і засміявся:

— Думаєш, з Григором спить? Не ревнуй, брат, не спить. Я це напевняк знаю. Напрасно ти терзаєш своє серце.

Він пихнув цигаркою й помовчав, подивляючись на мене, немов перевіряючи, яке вражіння зробили його слова.

Я здивувався й сказав:

— Хіба? Ну, не буду тепер терзати.

Босякові підходило б уже трошки розсердитись на таку мою байдужість, але він немов ще більше був задоволений балачкою.

— От і харашо, що не будеш. А то мені тебе жалко. Такий хороший парнюга, чесний, роботящий, а так гірко страждає... Ну, тільки...

Тут босяк розвів руками, неначе в безсиллю.

— Знаєш, брат, як то говориться: своя рубашка ближче до тіла. Скажу тобі прискорбне для тебе слово, ти вже не серчай і будь молодцем... Слово, брат, таке, що... що Ольга зо мною спатиме!...

І він молодцювато поправив на голові свій новенький картуз, держучи його за блискучий лякований козирьок

і надягаючи на бакірі. І в той же час не зводив з мене якогось не то чекаючого не то глузливого погляду.

Дійсно, за таке слово варто було б погладити гострієм лопатки по черепу мерзотника. Але я все таки байдуже сказав:

— Он як? Через що ж то так?

— Через що? — поважно перепитав босяк. — А ти подумай, через що. А через що вона така добра до мене? Га?

Боже! Оттак це опудало пояснило собі доброту Олі Степанівни. Я встав, засміявся її сказав:

— Ну, брат, роздабарювать нема коли, час не стоїть. А тобі радію: не будь дурнем, а то її кури тебе засміють. Чув? Ну, давай сюди лопатку та будемо копати.

Але Хома Іванович не рушився, він чудно, наче навіть задоволено вдивлявся в мене.

— А давай, на що хоч побемось, що буде моєю любовницею! Га? — раптом упевнено запропонував він.

— Ну, слухай, дурню, ти! Коли ти мені ще хоч слово...

— Ну, а на що йдеш, що буде? — уперто перебив він мене. — Хочеш на пальця? Як буде, так я тобі рубаю пальця, а не буде, ти мені! Хочеш?

Форменно збожеволів чоловік! Не инакше. Він уже видно, не жартував, не сміявся, він зовсім серйозно говорив, з запалом. Чи, може, справді, мав якусь надію? Хто що може про жінку знати?

— Ну, хочеш? Давай побемось! Чи шкода пальця?

— Що ж вона тобі казала? — спитав я, вдивляючись в чудну піку Хоми.

— Що казала, то не твоє діло. А от давай побемось що й тижня не мине, як вона спатиме зо мною. О

там у хаті на очереті й спатиме. Прийдеш і сам подивишся? Ну?

Що за чортовиння таке?! Босячнюга говорив так, ніби вже й завдаток якийсь мав.

— Ну, давай!— не видержав і розсердився я.— Тільки ж гляди, брат: я знаю, ти й утікти можеш, як програєш. Так от я тобі кажу: як утічеш, два пальці одрубав. Не втічеш,— один. А вже не пожалію, памятай. Треба тобі дати памятку, щоб знав, що є хороші люди... Згоден?

— Згоден, чого там. Бий!

Він простягнув до мене долонею руку, але зараз же шарпнув її назад.

— Не, стій! Спервоначалу обіцай, що про наш заклад ти йі ні слова. Інакше не можу. Ідьот?

— Ну, це само собою.

— А як само собою, так можеш бить!

Я вдарив його зверху по руці, потім ми потисли один одному руки й перебили самі себе лівими руками.

— Гляди ж!— погрозився босяк, беручись за лопату.

— Гляди краще ти!— посміхнувся я.

— Я буду глядіти. За мене не бійся.

— Ой, боюсь, брат.

— Не бійся, кажу. А як то тобі доведеться?

— Мені що? Ну, пальця одрубав, от біда! Гірше не буде, га?

— Ні, не буде. Буде й пальця. На память.

— Ну, от.

Таким чином побились об заклад. Я посміхався цілий день, поглядаючи на босяка. Господи, та один його рот того вартий! Коли він сміється, то з рота визирають такі

зуби, що можна цілу руку дати одрубати, тільки щоб не цілувати: товстелезні, сині губи і чорно-жовті зуби з великими дірками; коли губи роззявляються, то здається, що вся глотка якась гнила, чорножовта. Фе! І ця пика щось собі взяла в голову й безсоромно, пренахабно сміля говорити от-такі слова! Ейї, гевале, бережи пальця!

Але вже на другий день я перестав посміхатись. На третій же мені стало якось скучно й тяжко в ямі. Я без потреби вилазив, пив воду, сміявся з Домахою, але то мало помагало.

Хома не копав. Він гнув свою лінію і, значить, йому вже не до копання було. Але й без роботи не сидів. Е гевалюга знає, як підступити: він цілий день що небудь робив, — то ма йстриував якусь полицю для крамнички, то показував молодіцям, як треба замісити глину, котрою мала бути вимазана поверх камінців хата; то залівав дірку в старім відрі. І все він умів, знав, розумів. Ну, чистий управляючий ходив по подвіррю! Сам в моїх чоботях, в чистій сорочці з пояском, який подарувала йому Оля Степанівна, в студентському картузі. Просто не пізнати!

Але що важніше всього, то це те, що Оля раптом почала з ним форменно загравати. От, що було ще дивніше! Вона не помічала ні його синіх губ, ні гнило чорно-жовтої дірки рота, ні обвислих мішечків під очима, шопотілася з ним, посміхалась до його так само, як до Григора і, здається, навіть уже виходила ввечері на розмову з ним. Я не міг того напевне сказати, я тільки знав, що Хома в той вечір довго ходив по подвіррю а потім ніби рипнули двері землянки.

Так, видно справа в його швидко посувалась наперед! Невідомо якими шляхами він неухильно простува

до її серця. Серце жінки! Про його написано цілі бібліотеки книг, а хіба хто небудь, вивчивши всі ці книжки, може сказати, що він знає жіноче серце?

Мало того: босяк уже, певно, мав таку силу над нею, що вона його трохи не у всьому почала слухатись. Очевидно, він їй чогось наговорив про мене, бо вона стала вже часом назирати за роботою. Прийде до ями, а то навіть і вниз спуститься і дивиться, як я копаю. Я нічого, копаю собі, накладаю в сак, витягаю, все, що треба. А вона стоїть і шильно, строго погляда на мене. Видно, що навіть хоче сказати щось та, мабуть, соромно стане, покрутиться їй піде, нічого не сказавши. Або скаже що небудь так собі, вроді того, що яка добра глина тут внизу. Я муркну в відповідь що небудь і роблю собі своє діло. Що мені: плювать, хай навіть рощить, як хоче.

Я в ці дні майже зовсім перестав з нею балакати чи жартувати. Раніше я робив це просто для того, щоб розважити трохи дівчину, щоб викликати на її уста посмішку. І коли їй тоненькі на кінцях і широкі посередині губки розтягувались і показували червоні, свіжі ясна і сіро-зелені, строгі очі звужувались теплим сміхом, — мені більш нічого не треба було. А коли ще крихотку засоромиться, — я міг уже бути зовсім задоволений.

Ну, а тепер справа стояла инакше! вона вже балакала з Хомою Івановичем, вона на його дивилася, його слухала. Босяк, властиво, трьох розумних слів скласти не міг, а вона слухала його так, наче він от-от виїме з кишені щось дуже цінне й дасть їй. Ну, що-ж, хай слуха. Правда, вона могла б все таки бути трошки делікатнішою зо мною й не обижати чоловіка догляданням за тим, як він робить. Більше робив і вірила, могла б вже й до кінця повірити. Ну, та це її діло, — хазяїнка.

А босяк тим часом старався, ах, як старався! І так, і сьак, і коло старої, і коло молоді. Старій колов дрова, носив воду, товк шино, добував якогось зілля від ревматизму, варив його, патирав її ноги. Стара трохи не молилась уже до його. Молодій він бігав по справам крамниці, кудись щось возив, привозив, переносив, пересипав, наливав. Словом, біда як підешався. І до молодниць піддобрювався, її до Григора, до всіх, хто попадався йому на очі. Де її понурість, мовчазливість, непривітність його ділсь. Такий добрий став, меткий, прислужливий! І пику свою наче підминив, очі дивились тепер прямо в лице кожному, дивились з добренькою увагою, ласкаво так, з якимсь смішком. Власне, якась трохи не надприродна зміна сталася з ним. Навіть не вірилось, що це тільки злісне, підле удавання. Я вже не раз подумував, що пора, мабуть, попередити Олю, розказавши їй усе отверто. Як ні неймовірні були наміри нахаби, але краще бути обережним.

Та як з нею тепер говорити? Чи повірить же вона? Він же, мабуть, нашопотів їй про мене багато всякої дурниці: і про ревність мою, і про ненависть до його, і ще бог зна про що. Чи не виїде моє попередження тільки на користь йому? От, заварив я кашу!

Про горілку ж у Хоми Івановича тепер і згадки не було, кріпився зо всеї сили. Е, коли б він хоч раз випив! Вся б його робота біля Олі звелась би на піщю і я міг би з більшою надією на успіх поговорити з Олею. Але ж чортів босяк тримався міцно. Частенько хмарно задумувався, частенько ходив по подвіррю як неприкаяний, неначе щось загубувши, чи забувши та усиленно пригадуючи, — але не здавався.

Е, він навіть перед молодими не хотів спасувати!

Через те, мабуть, так живо усе старався й робить, щоб показати, що він за всякого парубка справиться. В одну мить тут, в другу вже там, покрикує, клопочеться, посвистує, похехекує, летить як ошпарений, коли його покличуть, відповідає по салдацьки, (ніби то так жартуючи): „так тошно“, „нікак нет“. Ах, боже, як же йому хотілося мого пальця!

Одно було досадно; помилився я в цій дівчині. Я все як такі не думав, що вона може в такій час любов'ю займатися: брат сидить у ямі, світу божого тижнів три уже не бачить, гине там під землею, а вона тут собі то з одним то з другим. Та ще з яким другим, старим, поганим, гнилоротим! Ні, помилився, тут уже нема що!

І тільки часом увечері я немов забував про свою помилку, і тоді я тихенько кликав до себе Бруньку і сидючи на порозі нової хати гладив собачку і чухав її за вухами, як раз у тім самім місці, де любила чухать Оля.

Навкруги спокій спочинку, згуки сонні, вміраючі, тільки рудник чохав, не знаючи втоми ні в день, ні в ночі. Кротно світиться кінчик віконця з землянки, а там за тим віконцем впишу по вимазаній чистенькій долівці ходить сіроока, жовтокоса дівчина з дитячими, серйозними губами, які вмють так сочно, так червоно, так любо-любо поєміхатись. Вона мабуть стоїть там у цей мент коло столу перед дзеркальцем, вробленім в стіну, і заплітає свою жовту, як з молодой, чистої соломи косу. До Хомі, може, чепуриться. Ну, Бог з нею, хай собі до Хомі, хай до кого хоче. Може, їй пошукати Хому? Його десь немає, пішов кудись. Так можу побігти привести його до неї.

Раз Оля таки застукала мене в такім настрою. Я, звичайно, зараз же ховався, як рипіли двері, — навіть ніяковити дівчину. Крім того вона могла, бачучи, що я не сплю, бог зна що подумати: що підглядаю, сумую або щось подібне. Через те я волів собі сховатися. Але раз якось, чи не встиг, чи що, не сховався й сидів собі далі, тихенько балакаючи до Бруньки.

Оля Степанівна підійшла й пізнавши мене привіталася. На голові їй була біленька хусточка, — значить, кудись зібралася. Віконечко було темне, — старенька заснула.

Я байдуже відповів „добрий вечір“ і потріпав Бруньку за м'яке, як з оксамиту вухо. Брунька ввічливо лизнула мені за це руку.

— Хома Іванович спить? — помовчавши спитала Оля.

— Ні, здається, кудись пішов! — сказав я. — Може збігать пошукать?

— Ні, нічого... Не треба. Він прийде.

— Ну, певно, що прийде! Щоб він не прийшов! Хе. Я нічого не сказав і широко позіхнув.

— Ех, спать треба йти... — обережно відшхалючи Бруньку, встав я і потягнувся усім тілом. Потім хитнув Олі головою й пішов у хату.

— Скучаєте ви у нас? — раптом кинула мені навздогін Оля.

Я зупинився й повернувся до неї.

— Ні, чого ж скучать? От кінчу тут у вас роботу, піду далі.

— А скоро кінчите?

Спитала живо якось, — мабуть для цього й розмову завела, щоб натякнуть, підігнать.

— Та треба постаратися, поспішить. Днів ще з п'яти-шість, я думаю.

— А тоді куди?

Чи не маю, мовляв, наміру тут застатися.

— Куди? Е, світ широкий! Не знаю.

— Хочеться вже звідци втікти? Га?

— Та, правду сказати, пора вже перемінити місце. Хоч гірше аби инче... Хе-хе!

Оля нічого не сказала і стояла непорушно. Лиця її не видно було, тільки темніли плямки очей та рота під білою хусткою. Брунька силкувалася стрибнути на неї, але тільки спіралась передніми лапами об спідницю і падала. Оля не помічала її.

— Ну-да! — раптом сказала вона, немов зразу прокинувшись. — У нас тут скучно. — Чоловік ви городський, звикли до инчого... Та ще, мабуть, десь там і дівчину покинули та трошки скучили вже. Правда?

І нещиро силувано засміялась. Засміявся і я.

— Та правда! Єсть і цього трошки.

— От бачите! То ж то я дивлюся, що ви послідні дні якісь такі стали... Видно, що сумуєте, чи скучаєте за кимсь. Так ви знаєте що? — вмить немов догадавшись аж скрикнула вона. — Кидайте роботу! — Їй-богу! Ви не біітесь, ми знайдемо когось, що докопає. Правда правда. Чого ж вам тут мучити себе?

Он — куди, значить, вела вона. Хитро!

— Ну, нічого... — засміявся я. — Не помру. І вона там не помре... Не завдавайте собі клопоту...

— Ні, чого ж мучитись без потреби?

— Нічого, помучусь трошки, зате потім солодше буде...

— Як хочете... А то, правду кажу, ми знайдемо... Та от Хома Іванович міг би. Він, здається, не збирається скоро йти звідци...

Ага, он що!

Розуміється, Хома Іванович не збирався!

Я потиснув плечима й постарався знов засміятись.

— Коли вам хочеться, щоб я пішов, так я піду...

Насильно я не робитиму... Ну, а як...

— Хочеться? Ну, це вже... Ет!—раптом гнівно обірвавши себе, круто одвернулась вона і пішла до землянки.

Розсердилась, що піймалась. Не вподобалось! Я голосно позіхнув і навіть потягнувся. Потім пішов і ліг у свій куток.

Але лежать було якось незручно, нудно, тоскно.

Так, треба було йти звідци, годі всяких дурищ.

Круг мене в темі хати дуже обережно, немов із співчуття зо мною, шаруділи очеретом якісь нічні створіннячка.

Здалека доходив брязкіт балабайки. Металічний, ніжний дзвін струн віддавався в порожній хаті самотністю й гіркою тугою. Чохала машина в руднику, десь голосно балакали чоловік та жінка. В вікні сумно, випувато, з жалем кліпали зеленими й голубими очима зірки. Загавкала Брунька, закаплялась і замовкла. Люба Брунька! малесенька, стара Брунька, треться вона коло піжок дівчини з суворими очима, з тоненькими ниточками в куточках широких губ.

Ні, лежать не можна було. Може полегчає, як встати?

Я потихеньку підвівся й підійшов до вікна. Підійшов тільки для того, щоб подихати свіжим повітрям і не для чого нічого.

На ящичку біля землянки темніла якась фігурка з білою плямкою згори. Біля неї терся сіренький клубочок Бруньки. Як терпляче дожидає Хому.

Він, може, п'яний прийде, а вона все одно посміхатиметься до його. Та чи тільки ж посміхатиметься?

Ах! Так он для чого їй треба було випровадити мене звідци: щоб могти приходити у ночі до Хоми, щоб спати з ним!

Ну, що-ж! Я можу зробити їм цю приємність. Завтра вдосвіта я вже увільню їм хату.

Так, завтра вранці я піду. Рано по-раненьку, як ще птиці спатимуть. Босяк буде засмучений, що палець утіче від його, але матиме нагороду чимесь инчим.

Брунька строго загарчала, потім з гавкотом покотилась до хвіртки. Там чулась чиясь поспішна хода. Оля, мабуть, вразу пізнала її й теж поспішно пішла назустріч. Справді, біля хвіртки забіліла постать босяка. Оля щось неголосно спитала його, він теж неголосно відповів і вони почали шопотітись. Я бачив, як вони стояли тісно, тісно одне до одного. Потім здається, Хома обняв її й вони пішли униз по перевулку. Вона, значить, пояснила йому, що я ще не сплю і вони пішли собі кудись до річки, або в степ між копи, або до скирд,—місця богато. Щастя Боже!

Я поволі знов одійшов у свій куток і ліг. Так, удосвіта, значить, прощай хатко! Прощайте, зірки, Брунька, чохання машини, балабайка, Домаха. Завтра в цей час уже лежатиму деє в инчому місці.

Так, так! От тобі й босяк, і пахаба, і злодій! Недурно співається:

„Ой, Боже, Боже, що та любов може.“ Багато може. Що зробила з босяка? Враз зробила, як на світ инчого народила і молодого за пояс заткнув.

Зашелестіло щось соломою,—підійшла Брунька. Вона внадилась спати біля мене. От це, справді підходяща купманія мені.

— На, Брунька, на... Лягай, цюцька, тут, будемо спати... Лягай, не бійсь... От — тут — о... Так... Цілуєш? Любиш, значить? І я тебе люблю... Цілуй, цілуй... Хоч ти цілуй... Ну, а тепер лягай спи. Спи, Брунька, мені треба рано вставати.

Брунька була слухняна та ще до того й старенька і, справді, швидко заснула. А мені чомусь не спалось. Я і так лягав, і сьак, — сон не йшов.

Довго лежав я з розплющеними очима. В містечку всі згуки затихли, навіть півні замовкли, і стояла м'ягка, темна тиша.

І раптом десь унизу коло очеретів розлігся вистріл, гучно розкотившись яром і містечком, і зараз же зачувся многоголосий крик, свист, тюкання, топіт ніг, знову вистріли. Тиша ночі вмент перевернулась в тріскучий, дикий, моторошний гомін. Брунька залилась зляканим гавкотом і як одуріла вилетіла з хати. По всьому посілку вмент теж піднявся трівожний гавкіт, почувлись гукання, крики. У сусідів повибігали з хат і голосно, спросоння питались одне у одного, що сталося. Але ніхто нічого не знав.

Біля ж очеретів крики, гамір і вистріли не переставали. Чувся топіт ніг, кінських чи людських, невідомо: вражіння було таке, що хтось тікав, а за ним гналось багато людей. Потім топотіння стихло і зменшився крик. Багато людей уже бігло по перевулку в той бік, натягаючи на бігу на себе одежу.

Я збрався вже теж бігти, але в цей мент Брунька кинулась у той бік подвір'я, який був у напрямі річки. Хтось, очевидно, перелазив сюди із сусіднього двору, — тин тріщав і чулись приглушені, хапливі, захакані голоси. Брунька враз замовкла. Ага, свої. Щось плигнуло на

землю і побігло до землянки. Кляцнула клямка від дверей, рипнули двері і стихло. А від тину попід стіною хати швидко прокрадалась друга постать. Я зразу пізнав Хому.

Я стояв на дверях, але Хома мовчки відпихнув мене і вскочив у середину. Він дихав, як запалений кінь, аж свистіло йому в грудях. Зараз же впавши в своїм кутку на очерет, він лежав там не кажучи ні слова, тільки часто й хрипко вдихаючи та видихаючи повітря.

Я зрозумів, що то ловили його і Олю. Але хто, як, за віщо? Одначе питать Хому я не хотів. Хоче, сам розкаже.

На вулиці ж і біля річки усе не стихало. Собаки розривались, вили, наганяючи моторошне, неспокійне чуття. Пробіг хтось конем по перевулку від річки до контори. Його з криками розпитували, але він не відповідав і кричав:

— Бережись, прозтопчу!

Далі гамір почав від річки присуватись все ближче та ближче, наближаючись до хати Ревунів. Пробіг ще один верховий і я, стоячи в вікні, розібрав на коні фігуру стражника. Він також летів і кричав:

— З дороги! Чого треба? Зайдіть по квартирах! Зайдіть усі, а то стрілять будемо. Марш сюдова!

І лаявся озвірілим і напружено-зляканим голосом. Шахтарі в підштанках, босі й без шапок пробігали назад повз моє вікно і трівожно перекидалися словами.

А гомін бататьох голосів усе ближче й ближче підступав. Чути вже було лайку й крики:

— Не смій биться! Не смій!

— Мовчать! Стрілять прикажу, — весь час розлягавсь чийсь голос.

— Мовчать, говорю!

По перевулку вже сунула велика юрба людей. Чувся брязкіт заліза, шаркіт ніг, крик, лайки, гукання до когось.

І вмить сусідів Гаврило дуже голосно закричав десь збоку хати:

— Слнш, хлопці! Куди вас ведуть?

— Арештували! — зараз же закричало з юрби декільки голосів. Вони хотіли ще щось сказати, але той же голос, що кричав „мовчать“, якомсь вискливо розрізав повітря:

— Поліція! Як ще одно слово почувеш, стріляй!

Видно було, що це останнє напруження і тоді, справді, застається тільки стрілять.

Всі мабуть зрозуміли це, бо зразу замовкли і йшли повз мої вікна в мовчанню. Тільки голосно сопли і тяжко дихали як після борні. Близько од вікна майже коло самого лица мого пройшов стражник з рупницею в руці. Він, видно, був дуже схвильований, бо швидко-швидко бурмотів про себе матюки, мабуть сам того не помічаючи. За ним ще одна стражницька постать, потім друга, третя; чоловік сім поліцаїв тільки з одного цього боку. А посеред перевулку збитою масою сунули арештовані, сіріючи в пільмі білими сорочками.

Хома весь час лежав у своїм кутку і не рухався. Коли гомін затих, він хутко став на ноги і визирнув. Потім одвернувся й люто сплюнув.

— Засипались, сукини сиши! Казав же я... Ех, Боже мій, пропало діло! Всіх, мабуть, забрали. На якого чорта було збираться... Дурноляни!

Він вирвав з кишені пачку з тютюном і став робити цигарку. Я вже з самого початку, як він ще прокрадався від тину до хати, почав про дещо догадуватись. А тепер уже зовсім ясно було, що босяк якимсь чином проліз до

пахтарів і разом з ними щось затівав. А я навіть не підозрівав нічого! І всі ці залицяння до Олі, виходить, мали зовсім инчий характер? Але заклад же на палець, що значить? Як його треба розуміти?

Хома закурив і знову ліг на своє місце.

Курив він горячково, голосно затагуючись і видихаючи дим. Цигарка червоним кружечком раз за разом освітлювала його ніс і одно око, блискуче й напружене.

— Слущ, ти! — вмить неголосно, але таким чудним тоном покликав він що я зразу весь напружився.

— Ну? — обізвався я.

— Іди сюди. Ближче.

Я, вчуваючи, що виясниться дещо, підійшов і присів біля самої голови Хоми. Хома плюнув на долоню, хапливо притокмачив у ній недокурок, обтер руку об штани і наблизивши майже до самого мого лица свої круглі, напружені очі, зашопотів:

— Слухай: согласився б ти виручить Івана? Га?

Пропозиція була цілком несподівана.

— То-б-то, як виручить?

— Як, це розговор инчий. Ти говори: согласний чи ні? Товариша виручить. Согласний?

— Согласний.

— Верно? І на все підеш? Хоч би на случай чого... і на опасность пішов би? Га?

— Пішов би.

Я рішуче нічого не розумів: босяк і така мова, такий тон, вирази, такі наміри! Або я нічого не тямив на людях, або тут було щось непевне.

— Верно? Ну, так от... Ага, ти знаєш, кого це повели? Це та партія, що мала одбити Івана, як його

повезуть. Якась сука видала поліції, не инакше. Добре, що ми з Олею спізналися!

У мене тьохнуло й глухо забилося серце: Чи не сиділа та „сука“ отут переді мною?

— Ну, та чорта з два! — раптом схопився на коліна Хома. — Це ще, не все! Так согласний? Добре ми ще потягаємся! Слухай. Я зараз піду і прийду або вранці сьогодні або завтра ввечері. Чуєш? Так і скажи Олі Степанівні. Завтра ввечері не пізніше. Як не буде ввечері часов так у дев'ять-десять, значить, не ждїть. Чуєш? Ну, та ще скажи, як засплюсь, що кланявся. Я йду, в Конопате. Не забудеш? Ага! Та ще от що перекажи Олі: хай напише записочку брату, щоб цеї ночі готов був плітувать, тікать, значить. Щоб на саму гору виліз і під лядою дожидався. У хліб пуцай заткне, як і перше... Та щоб сірників не забула покласти, а то ж і не прочитає там. Не забудеш? Ну, добре. Стало быть, прощай пока.

Він говорив, як в гарячці. Так само схопився і пішов у двері, що ледве сіріли в пїтьмі. Але раптом швидко вернувся й тим же тоном проговорив:

— А на мене не сьрчай. Слип, товариш? І спасибі тобі. Перекажи і Олі Степанівні, що Хома благодарив її за все. Слип? Ну, та ще може вернусь.

І з цими словами знов повернувся і вийшов.

Йї богу, я готов був повірити в щирість його слів, коли б це не було так неправдоподібно, неможливо і коли б раніше не було багато чого другого, що примушувало бути обережним з цим чудним чоловіком. Чорт його знає, що він затіває, через що, властиво, так зхвилюваний, куди йде тепер і яку ролю грав у цім арештуванні. Все мало непевний, підозрілий характер. Нічого,

розуміється, неімовірного не могло бути в тому, що він видав усіх за хорошу плату. А видавши, хотів тепер одтягнути час і втікти. Для цього, може, й вигадав якийсь там плян. А щоб повірили, узяв сердечний, щирий тон... А втім, здається, кращий актор навряд чи заграв би так. Щось у тоні його було таке глибоке, таке надзвичайно душевне, що...

А з другого боку — через що ж тільки він запізнився?! Через що не сказав мені, куди йде?...

Я не спав усю ніч, роздумуючи над загадкою, яку завдав мені босяк.

Не спав і посілок, глухо хвилюючись і світлячи маленькими квадратиками вікон. Іноді перевулком поспішно проходили по двоє й по троє шахтарі, неголосно й заклопотано балакаючи. Собаки не вгавали до самого ранку, навіть півні перекликались трівожно й сполохано. Тільки машина чохала все так само: рівно, однотонно, байдуже.

Тільки стало сіріти, як я пішов у свій лох і став копати, стараючись в роботі трохи відпочити й нічого не думать.

Босяк уранці не прийшов. Оля Степанівна зараз же, як встала, прийшла до мене і спитала про його. А сказав їй усе, що доручив мені Хома, і вона мовчки хитнула головою. Хитнула байдуже й без всякого оживлення, — вона вже нічого не ждала й загубила всяку надію. Та й як, справді тепер уже можна було виручити Івана? Його напевне сеї ночі повезуть, а ті, що могли б одбити, сидять самі десь під доглядом мовчазних стражницьких рушниць.

Лице у Олі було стомлене, жовто-сіре, в ластовинні й з хоробливо-блискучими, спухлими повіками очей.

У день вияснилось, що арештували всього одинадцять чоловік, але мали арештувати ще багатьох. Івана Ревуна, були чутки, збірались сеї ночі везти з рудника.

„Тьотя“ все ж таки понесла йому і сьогодні обід. Я не знав, чи сховала Оля в йому записку, як казав Хома. Та й що могла допомогти та записка?

Перший раз за весь час не вечеряли Оля й мати її перед земляночкою. Перший день Оля не перегукувалась з сусідами, не жартувала, — вони обидві сиділи в хатинці, бог його знає, чого дожидаючи.

Сумно жовто-червоний спадав вечір. Я пожував сала з хлібом і сидів на порозі хати, поглажуючи Бруньку по кругленькій голові. Над рудником загорілась велика зеленкувата зірка. Вали понуро й важко темніли на синьому фоні вечірнього неба. Сьогодні не чути було ні гармонії ні балабайок. І не співали дівчата-кухарки, варячи вечерю шахтарям. Затих рудник і затаївся, передумуючи вчорашню ніч. Кротно й журно, як лампадка, світилось віконечко землянки, а двері глухо були зачинені. Не ріштимуть вони сього вечора, не випустять з хатинки тонкої постаті з біленькою хустиною на голові. Бач, Брунько, як сумно, як тихо сьогодні!

Брунька лизнула руку і по старечому з присвистом зітхнула, наче й справді розуміла усе.

Вмить за моєю спиною у хаті щось м'якко гупнуло, немов плигнув з вікна кіт або упала глина з стелі. І зараз же зачулось шарудіння; потім, знов щось стрибнуло, але вже твердіще й важче, неначе людина. Я хутко підвівся і ввійшов у хату. Там стояв Хома з клунком у руці.

— Ага, ти тут! — зараз же зашопотів він. — Добре, що нікуди не пішов. Треба чоботи достать. Чуєш? Оля ще не спить?

— Ні...

— Біжи поклич її сюди. Та скажи, як має чоботи, хай дасть тобі. Та швидче. Треба скоро.

Я побіг. Що ж це виходило: він прийшов! Значить, не брехав, вигадуючи якийсь плян? Значить, справді, має якісь надії? Чи й тут якась паскудна хитрість, тільки складніща?

Оля зараз же вибігла, як я покликав її. А дізнавшись, що прийшов Хома, раптом захвилювалась і зраділа, — заговорило таки серце.

Чоботи у неї знайшлись, Іванові, старі. Нічого, Хома поклав їх біля свого клунку й сам сів на землю.

— Сідайте й ви та слухайте — сказав він тихо. Говорив він коротко, рішуче, як чоловік, котрому нема часу довго розбалакувати, а треба робити діло.

Діло як було таке. Хома хотів сеї ночі визволити Івана. От так визволити та й краї. Що буде, на одчай Божий, одним словом. А для цього він придумав таку штуку (він ще раніше її придумував та все була надія, що інакше можна буде визволити). Штука така: опівночі чи може краще навіть трохи пізніше, як сон добре братиме стражників, прийти просто до Іванової шахти, убить двох сторожів його і витягнуть його звідти. Як саме підійти до тих сторожів? А от як. Для цього він, Хома, минучої ночі украв у Конопатому з квартири стражників два поліцейських картузи та два мундіри. Ми переодягнемося в ці мундіри, візьмемо в руки по пожеві і ніби зміна підійдемо до стражників. Тут раз-два пожами махнули і ні крику ні гвалту. Потім ляду зло-

мили ломиком (треба не забути!) і Іван на волі. А тоді просто до Федора Косоого, на коні і гайда так, як раніше плянували. Головне в цій усій штуці сміливість і нахрап. Кому прийде в голову, що іменно так візьмуться визволяти? А коли будемо підходити до стражників од їхньої казарми, то треба буде засвітити шахтарську лямпочку, як це роблять самі стражники, коли йдуть зміняти. Він не одну ніч пролежав у буряні слідкуючи, як саме вони це роблять.

— Ну, согласний ти на таку штуку, кажи? — швидко й з тим же гарячковим не то захватом, не то молодцюватостю спитав він мене.

Я мовчав. Справа була явно божевільна й зарані осуджена на неудачу. Він — чоловік не дурний і повинен був би й сам це бачити. Чому ж він не бачив, а, навпаки, удавав, що гаряче вірить в неї? Ризкувати життям, згодитись на смерть або каторгу, — для цього треба було вірити в успіх діла або хоч в свого спільника.

Але тут поруч зо мною на землі сиділа Оля й так страшно, чуїно, непорушно мовчала, немов усім тілом здучи моєї відповіді, — що не вистарчало сил сказати „ні“.

— „А що, як удасться?“ раптом з викликом скинулася думка і серце відразу забилося дуже, часто, захоплюючи дух. І мені на мент навіть уявилося, як ми підходимо до шахти, як несемо лямпочку, кричимо щось і потім раптово кидаємося на вартових. Господи, хіба ж це так уже нездійснимо? Тікають же з тюрмів, підкрадаються ж на війні до вартових. Через що ж тут неможливо? Через те, що я — боягуз?

— Добре, згода! — сказав я якимсь не своїм і дуже здавленим голосом, таким, яким кричеш у сні.

Оля глибоко зітхнула, заворушилась, хотіла встать і знов сіла.

Хома зараз же хапливо кинувся до клунку, розв'язав його і вишн'яв одну за одною поліцейські украдені річі. В одному з мундірів було загорнено два великих різницьких ножі. Де він їх узяв, Господь його знав. Вони тмянно поблискували й одсвічували до зірок у вікні. Я одяг Іванові чоботи, потім мундір і картуз. Те саме зробив і Хома. Дійсно, в темноті ми зовсім були схожі на двох поліцаїв.

— Що шашок нема, так це не буде помітно. Тут аби мундір та хуражки! — заспокоює прошепотів Хома.

Оля ходила круг нас обох і мовчки момагала одягатись. На мене мундір був трохи тіснуватий і вона допомогла мені застібнутись, м'якко й тепло весь час торкаючись своєю рукою до моєї шиї й підборіддя.

Хто його зна яка була година, але, судячи по всьому, надходила північ. В посілку не чути було гомону людських голосів, собаки не гавкали на прохожих, в вікнах хаток і казарм не світилось уже. Треба було рушати. Там на місці можна прилягти в буряні й вибрати найкращий момент.

— Ну, Олю Степанівно, ви ж тут дожидайтеся... Або ще лучче: пробігайтеся тим часом до Косоокого та подивіться чи коні наготовлені. Я до його оце забігав, він обіщав, а все ж таки...

— Добре, піду...

— Ну, значить, той... Ну, хай Бог помагає! Може, не побачимось, то... прощавайте, Олю Степанівно...

В темноті не видно було виразу облич, але я багато

дав би, щоб подивитись в цей мент на Хому та й на самого себе.

Оля, я бачив, наїшла руку Хоми і дуже потисла її. Вона нічого не говорила ні слова, навіть „прощайте“ не сказала. Так само потисла й мою руку і рука була дуже горяча й суха.

Рушили. Я для чогось ішов на шпиньках і все старався схвати в рукав ніж так, щоб він був між сорочкою і мундіром, але холодна сталь весь час попадала на тіло.

Коли Хома виїшов уже на подвірря, а я був на порозі хати, я раптом почув, що мене зразу шарпнули. Я хутко озприувся. І в той же мент до мене зразу наблизилось лице Олі, потім шию мою обхопили її руки і на губи горяче, сильно лягли її сухі губи. Лягли й зараз же одірвались, а в груди штовхнули руки її й випихнули мене на двір. Все це сталось так раптово, що я майже нічого не зрозумів, що то було: поцілунок, чи сказати хотіла щось, чи що таке?

Але груді стали вмить сповнюватись теплою-теплою ніжністю, зворушенням і жалостю.

Так! від цієї хвилини, ти можеш сміливо покластися на мене, любя дівчино! Будь, що будь, а я не зражу твого великого, жорстокого довірря. Кінець.

Хома нічого не помітив, — він міркував, кудюю краде пройти. Так, перевулком наліво найкраще, там мало народу ходить і ближче до степу. В степу ж у цю пору пі одна жива душа не буває. Аби тільки з стражником яким не зустрінеться. Ну, гайда! Але держатись рівно сміливо, — поліція іде і більш нічого.

В перевулку ніхто не зустрівся. Мерехтіли й дрікали пеначе від хвилювання зірки в глибокому темносиньому

небі. Ніч була свіжа, з соковитим, пахучим вітерцем із степу. Мені навіть ніби трошки холодно часом ставало, але то, може, й від чого іншого було. Але ноги й руки були надзвичайно легкі, немов з папіросного паперу зроблені. Здавалось, подуй вітер трошки дужче й я, весь дрібно дріжучи, полетю над хатками.

— Тільки, брат, зівка не давать, сліш? — несподівано прошепотів уже в степу Хома. — Тільки підійдемо, так кидайся і биї почом зря. Чуєш? Цілий ножем прямо в горло. Одною рукою хапай за голову, а другою в горло сукиного сина. А надто пильнуй, щоб крику не наробив або не вистрілив. Бо тоді пропало діло. Все діло в тому, щоб без гвалту, щоб тихо. Тоді чорта з два вони нас піймають. Вони змінюються аж у ранці. А ми прийдем, ніби провірка. Пошімаєш? У їх часом буває провірка, старший провіряє, чи не сплять. Ну, от ми їх і провіримо. Нам би тільки час-два места випрать, а там лови нас!

Я весь час тільки головою кивав й пильно, до болю в очах придивлявся по обидва боки дороги. Через що я це робив, не знаю; чи не підозрівав я, що десь по дорозі лежить наготовлена стражниками і Хомою засідка на нас?

— Ах, та ж бісова душе! — раптом трохи не крикнув Хома й зупинився. — А ломик?! Забули! Я ж так і казав. Ну, що ти його будеш робить?! Треба вертатись. Ах, ти ж... бісова душе! Ну?! Треба вертатись. Сядь або ляж отам під валом і жди мене. Я бігом. Я легенько свисну, як прийду... От-так...

І Хома тихенько, як гаврашок, свиснув. Потім повернувся й швидко пішов назад. Я звернув з дороги й пішов до валу. Вибравши ногами ямку, я ліг і став ждати.

Щось було непевне, і в цьому що Хома ломик забув. Чи не побіг він попередить кого слід? А втім, все одно!

Легкість по всьому тілі була надзвичайна. Грудні розпірало якимсь дивним чуттям, і не радістю ніби, а чимсь горячим, як дух горілки. На губах же все зявлялась теплота сухих і ніжних губ. В рукаві весь час почувалось вістря ножа, що легко часом поколював трошки вище ліктя. З степу вітер повівав і десь за горбом сухо тарахкотів драбинами селянський віз. А за валами, так наче нічого й не мало статись у сю ніч, одноманітно, байдуже, уперто й нудно чохала машина.

Хоми щось довго не було. А чи не побіг він прощатись з Олею.

Але губи згадали ніжну раптову теплоту губок і по всьому тілі знов пройшло ніжне, хвилююче зворушення.

Почулись кроки на дорозі, потім легенький обережний свист гаврашка. Я хотів і собі так свиснути, але вийшло дуже голосно й я злякано обірвав свій свист.

— Ходім!.. — шопотом прошипів з дороги Хома.

Я хутко підійшов до Хоми і ми пішли далі, озирючись і гостро приглядаючись до кожної тіні.

Дорога і вал завернули управо. І зараз же стало видно темну велику будівлю казарми й два освітлених вікна в ній. Одне з одного краю, друге з другого, посередині темно було. Вправо від казарми сяженів на тридцять від неї під самим валом лежала шахта № 7. Там жовтві невеличкий вогник, мабуть горів ліхтар коло сторожів.

Хома зупинився.

— Ех, закурить хочеться!.. — прошопотів він. — Ну, та вже... Так, значить, ідемо, брат? Га? — спитав він, чудно придивляючись до мого лица.

У мене теж сильно билось серце, так сильно, що аж дух забивало і щось душило за горло, аж ковтати хотілось. А слина була липка, густа і гаряча.

— Ідемо!.. — мапинально прошепотів і я.

— Ну, так Господи благослови! — скидаючи поліцейського картуза, в якому він мені весь час здавався чужим, крестячись і раптово, як у воду, кидаючись вперед, сказав Хома. Я ж тільки одщипнув один гачок, що душив мені горло, й рушив разом з Хомою.

— Гляди ж: перевірку йдемо робить! — зашепотів Хома вже злісним, рішучим шопотом. — А як з казарми хтось вийде, так просто ножем у бік — помішає. По-німаєш?

— Добре...

Контури казарми ставали все виразнішими. Стало видно в одному з вікон голови людей. Здається, їх було двох. Вони, мабуть, сиділи біля столу й щось читали.

Коли ми вже зовсім близько підішли до казарми, з дверей неначе вийшов хтось чи ввійшов, бо двері грюкнули. Хома зупинився й присів. Я зробив те саме. Біля казарми було тихо. Ми довго, як мені здалося, так просиділи, не рухаючись і прислухаючись. Потім Хома помалу підвівся, озирнувся до мене, хитнув головою і ми знов обережно рушили далі.

В вікні так само виднілися дві голови. Одна з них повернулася назад, видно говорячи до когось. Потім знов нахилилася.

Ми на шпиньках пройшли на той край казарми, що був ближче до шахти № 7. Світло коло шахти було видно краще. Навіть можна було розібрати якісь стовпи, освітлені ліхтарем.

Хома виїняв за пахухи шахтарську лямпочку, присів і сказав мені заступити його, — він хотів засвітити лямпу.

Я теж присів і яко мога ширше розіп'яв поли свого короткого мундіра. Коли сірник блиснув, ми обидва хутко

озирнулись, але зараз же Хома запалив лампу. Потім прикрив її полою, устав і шепнув:

— Ну, тепер держи ніж на готові. Та сміливо!

І він, шарпнувшись, зразу пішов уперед твердим, рішучим, салдацьким кроком. Я мусів аж підбігти, щоб порівнятися з ним.

І от, пам'ятаю, мене наче щось раптом штовхнуло з середини: та що ж це таке діється?! Чого я йду десь у степу з ножем у рукаві, готовий всіма помислами і мускулами своїми встромити його в горло живої людини, поруч з чудним, підозрілим суб'єктом?

І вмить пронеслась переді мною картина моєї кімнати в городі, стара капапа з обвнєлим, як у поросної свині, животом, велосипед у кутку, бурій з жовтизною дим асфальта, що вариться на вулиці в великому казані. Як чудно все і безглуздо!

Та що ж воно за чоловік, оцей, що йде поруч зо мною, що так напружено, не кліпаючи, як сповида, дивиться на вогонь? Як я міг довіритись йому? На віщо? Та це ж дико й безнадійно те, що ми затіяли! Та він же веде мене просто в руки стражників, це ж той самий чоловік, що хотів оддати мене жандармам. Що я роблю?!

Але я йшов, не одстаючи й так само міцно та рішуче стискуючи ніж у руці. Світло шахтарської лампочки, яку Хома ніс врівні з своїми колінами, ритмічно гоїдалося, кидаючи перед нами невеличкий півкруг. Трава сухо ламалась і шаруділа під нашими ногами.

Серце перестало так сильно битись, але неначе підійшло вище, трохи не до самого горла і трималось там з таким напруженням, що, здавалось, ось-ось зірветься. Слина, липка та густа, заливала горло і треба було що хвилини ковтати її.

Біля шахти не помічалось ніякого руху, — мабуть, спали вартові.

І раптом звідти несподівано почувся зовсім не сонний, а, здавалось, навіть здивований голос:

— Що случилось? Хто такі? Ти, Капустін?

— Поверка! — голосно й строго крикнув Хома.

Я бачив, як коло ліхтаря з'явилась тінь, потім друга. Зачулась неголосна, швидка балачка. Звідкись взялась ще одна постать, очевидно, підвелася з землі. Значить, їх там не двоє, а троє?! І чого вони так чудно поводитися? Чого всі озирнулись до нас і не рушаються, немов приглядаючись?

Мені вже виразно видно було жовті плями облич і рук.

Хома раптом зупинився і шопотом люто вилаявся матюком.

— Там поверка! — прошипів він до мене.

Я почув, як серце моє зразу і холодно упало вниз. І весь обважнів і стало якось скучно, скучно.

— Тікати, чи що? — хрипнув Хома. — Чи на їх? Ти як?

Але я не встиг відповісти. Від шахти вмить почувся голосний, строгий крик:

— Хто ідьоть? Одвічай!

Потім неголосно той же голос проговорив щось, мабуть, даючи наказ. І знов ще голосніше, напруженіше і рішучіше до нас:

— Слнш там? Одвічай січас! Стрілять будем!

— Тіккай!! — хрипло, з люттю кинув мені Хома і, якось криво перегнувшись, кинувся назад і побіг.

Я інстинктивно зідулився, зібрав себе в малесенький вузлик і, почувавачи, як ноги мої наче самі вириваються з тіла, що сили погнав у другий бік і теж назад.

В той же мент вибухли вистріли, покотившись трісучою луною понад валами, потім зачулись крики, свист, гукання. Я мимоволі на бігу повернув голову в той бік де тікав Хома. О, сказився чоловік: він біг з лямпочкою в руці, очевидно, забувши кинуть її, не думаючи про неї, не знаючи, що вона у його в руці. Її світло, дріжаче й стрибаюче від його скаженого бігу, гасало по чорному степові, слугачи метою для стражницьких куль.

Знову вибухли вистріли. І вмить стрибаюча світляна смужка лямпочки зупинилась і в тому місці тихо, як гаснуче багаття, зажовтів у траві слабенький вогник.

Я на мент теж зупинився, широкими, дикими очима дивлячись на цей затихлий вогник, але ноги мої знов рванули мене і понесли понад валом до посілку.

Коли вистріли затихли, я, задихуючись і держачись за бік, де нестерпно кололо, видряпався на узбіччя валу і подивився в той бік, де впала на землю шахтарська лямпочка. Там тепер рухалось світло ліхтаря і миготіли невиразні постаті людей.

У ту ж ніч Федір Косоокій одвіз мене на станцію.

І от я знов лежу на канапі, дивлюсь у стелю й бачу темну, синю ніч, гострі лінії поліцейського картуза і напружені, напрямлені до світла ліхтаря круглі очі. Бачу мій льох і другі сіро-зелені очі, бачу нахабний посміх виголеного, збухлого лица і простягнену долонею до гори з чорними брудними по ній лініями руку. Я багато бачу картин і в грудях у мене, як ніжний, тоскний дзвін струн, проходять хвилі туги, зворушення, ніжності і... непорозуміння. Я багато хотів би узнати, багато хотів би в'яснити собі і не знаю, чи буде те коли.

Радість.

Навіть наш Запечатаний, він вже Схімник і Містер Танг, навіть він цілком змінився під сей час.

А втім, мушу пояснити, через що мій друг мав стільки прізвиськ.

Запечатаним його прозвали зараз же, як він з'явився в нашій організації і через те, що над міру мало балакав. Це була страшенно скупа на слова людина. Здавалось, мову свою він цінував на вагу золота, а сам подібний був до неспалимої каси, в якій було сховано цей скарб і яку він що разу обережно й з де-яким жалем одмикав. Одмикав не на довго: винявши пару слів і тикнувши їх, кому треба, він зараз же знов замикався й сидів спокійний, уважний по дитячому суворий і комічно-ласкавий.

Однак, я маю де-які підстави думати, що ця „запечатаність“ впливала не з природи його, а від чогось іншого, що була вона штучна, утворена заходами самого Запечатаного. Я цього не кажу з абсолютною певністю, а тільки так гадаю. Бо сам Запечатаний, не вважаючи на те, що ми разом прожили в одній хаті більше, як півроку, ніколи ні одним словом не згадав про свою людну манеру. Дуже також можливо, що манера ся подалася із одної вдачі мого друга, а саме тої, що він до комізму не любив брехати. Це було у його щось просто

таки хоробливе, недоладно й часто зворушливо-смішне. За це його й прозвали (досить, правда, невдало) Схімником. Схімницькою в йому була ця уперта, безжалісна правдивість, яка частіш усього шкодила йому самому. Часом здавалось, що його приставлено до самого себе за клясну даму,— до того він чіплявся до своїх слів, до того піглядав за кожним своїм жестом, поглядом, усміхом, щоб, борони боже, якось цим не збрехнути, бо-ж відомо, що збрехати можна не тільки просто, але й посередньо.

Воістину, закови носив на собі чоловік, як сказав про його один одставний народник.

Не було нічого вже дивного в тому, що після якоїсь збірки Схімник з'являвся на другий день до председателя й одривисто доносив:

— Товаришу председатель! Я вчора одмовився від доручення. Не через те, що не міг, а злякався. Я сам себе обманув. І вас. Прошу на слідуєчій засіданні це оголосити.

І вже зовсім недавно при всіх раптом випалив:

— Товаришу секретар! Прошу занести в протокол. Я був проти пропозиції товариша Семена через те, що маю до його особисте чуття, про яке не хочу балакати.

Балакати й не треба було—і без його добре знали.

Але Ольга Іванівна,— теж чудна жінка! Хоч і по червоніла так, що вуха їй стали рожеві, одначе поди вилася на Запечатаного без найменшого незадоволення навпаки, неначе похваляюче, немов би вона разом обміркувала сю його „заяву“,— чого, звичайно, бути не могло.

Один лише товариш Семен зніяковів за всіх, при цьому, як звичайно, від ніякості почав легенько кахикати, приставивши досточкою пальці до куточка уст.

А Запечатаний з суворо-задоволеним виглядом сів на своє місце, не цікавлячись тим, як поставляться до

його вчинку. Але з цієї задоволеності, з цього немов би метливого виразу його обличчя, що бував після таких випадків, я її помічав оту штучність, оті закови. Я певний що він мав якусь тяжку історію в тому місті, де раніше жив, наслідком якої її виникли ці чудернацтва. Напевно її поїхав звідти через неї. Бо переїзд його у нашу організацію не було мотивано ніякими громадськими інтересами. Я ретельно старався довідатись від його хоч що небудь, але він уперто мовчав. Часом було таке враження, що він набрав повен рот води, щоб мовчати. Цьому враженню сприяла ще її будова його щелепів подібних до підков, обтягнених шкірою. Так і здавалось, що от-от він не витримає її, як діти, з реготом ширкне на тебе водою, а потім, щоб надолужити довге мовчання, почне швидко її багато оповідати. Але цього не трапилось ні разу, хоч умовни, серед яких ми з ним прожили місяців з чотирі, як найліпше тому спричинилися. (Ми разом працювали в партійній друкарні. Хто знайомий з цією роботою, той мусить згодитись, що то найвдячніший ґрунт на всякі впливи та вивертування душ.)

Заявивши про своє злочинство проти правдивості, Схімник через хвилину ще раз підвівся її додав:

— Одначе була-б також брехня, колиб я сказав, що тільки через це був проти товариша Семена. Прошу її це записати.

Записали. А Схімник, комічно поглядаючи на всіх уважним, дитячим поглядом і, очевидно, занятий слідуванням за собою, знов замкнув свою касу.

Після того у його була якась розмова з Ольгою Ванівною, але про що вони говорили, я не міг дізнатись, хоч і цікавився. Містер Танг дивлячись мені дуже просто

в лице своїми дитячими серйозними очима навіть з деяким проханням сказав:

— Я бачу, що ти хотів би знати, що мені казала Ольга Іванівна. Але я тобі не скажу, бо... бо мені не хочеться.

І чекаюче дивився на мене, щоб знати, як прийняти його слова і чи не треба йому ще раз одімкнутися.

Я цілком задовольнився його поясненням. Певно Ольга Іванівна спочатку була трохи все ж таки незадоволена, а потім з пошаною, з побожністю, з самокатуванням і смиренністю прийняла його безцеремоний виступ проти того, що вони обоє старанно ховали від усіх. А втім, що саме вони ховали? Я гадаю, що з певністю ніхто нічого не міг би сказати. Та й самі вони, як мені здається, теж не більше, ніж ми, знали про себе, а то й менше. Було щось, це попад всякий сумнів, але що іменно, в яких розмірах, якого характеру,—перевірить се було ніяк.

Але навіть, що було там „щось“, уже дивувало багатьох. Як могла Ольга Іванівна,—не хто инчий, а Ольга Іванівна!—почувати щось до *Містера Танга*?

Тут до речі пояснити, чому ще називали його Містером Тангом. Це—делікатне й скорочене „Орангутанг“ Запечатаний, справді, заслуговував на сю назву. Він мав широкий, з вивернутими, як у мали, ніздрями лоб і, як я уже сказав, підковосхожі щелепи. Нижня частина лица могла з успіхом служити для наочного навчання природничих наук при студіюванню печерної людини. За то верхня виручила: серйозні, наївні очі і спокійне, розумне чоло. Може за верхню частину Ольга Іванівна одважилась на „щось“?

Але річ у тому, що такі люди просто не розуміли саму Ольгу Іванівну. І то справді підтвержувалось їхньою

оцінкою її. Вони гадали що вона просто дамочка, з вищеним естетичним смаком, якій цікаво побавитись у революцію, яка йде за модою, якій хочеться „сильних почувань“. Навіть її захоплене відношення до всього, її великі грошові жертвування на справи організації, її відома усім сварка за це все з своїм чоловіком,— все пояснялось тим же самим. Чому вона могла викидати сотні рублів що сезону на капелюшки та сукні, які з Парижа їй виписував її чоловік, і чому не може витратити ті гроші на инчу моду, яка їй тепер більше до смаку?

Це, розуміється, міркування помилкові і многі потім переконались в своїй помилці. Як переконались і в тому, що вона не була така дурненька, як думали тоді ж таки. Правда, вона так і не пізнала різниці між есерами, лібералами і еседеками, скільки я її знав. На цьому почасті ґрунтувались ті, що називали її дурненькою. Та це на тому, що вона завжди мала на збірках страшенно уважний, урочистий, навіть якийсь безкритично побожний вигляд. Між инчим, вона на все рішуче згожувалась що їй пропунувалось. Здається, коли б їй сказали взяти до себе в ліжко пуд динаміту, лягти на його й лежати так доти, доки не прийдуть і не підпалять його під нею, — вона-б усе точно й не вагаючись ні хвилини зробила-б. Аби це було „для справи“. Правда на зібраннях у неї було, справді, трохи немов глуповате лице. Але це, мені думається, було через те, що вона инакше уявляла собі нас і те, чим ми жили. Її зовсім не вимоги програми привели до нас. Я гадаю, що вона просто не розуміла потреби в якихсь там дискусіях, ораторстві, предсідателях і тому подібних речах, які в нашому життю займали поважне місце. Коли-б повірила у це, як у пуд динаміту, або в проклямації до робітників, які вона без церемонії

роздавала на вулицях направо її наліво, то, я думаю, змогла-б і сю мудрість пізнати. Та, мабуть, потім і до цього дійшла. От через що, я гадаю, вона була в неприємному її дійсно не зовсім розумному становищі, коли доходило до дебатів. Коли говорила одна сторона, їй було ясно, що іменно так і треба робить. Але також сираведливо було, що казала друга. А від того вигляд розтерянності, напруженого замішання і туповатості.

Тут я мушу додати, що вона сама собі шкодила одною своєю манерою, яка лишилась у неї, мабуть, із старих часів. А саме: кумедно дивитись, коли її щось дуже цікавило. Очі в неї в звичайному стані були дуже гарні, остільки гарні, що через них, як що вірити чуткам, застрілилось посміль двоє поручиків з того полку, в яким служив її чоловік. Сірі, великі і трохи приплющені, як у короткозорих. Але вона не була короткозорою і приплющувала їх рідко. Коли ж приплющувала, вони робились майже чорними і дійсно хвилююче-вабливими. Це виходило, проте, з природних причин: чоловічки її очей зеленаво-сірі були обведені виразними, чорними обвідками. Ці обвідки і в звичайній поставі очей надавали їм виразу глибини, а коли прикривалися довгими віями, то робили їх немов криницями.

Але не в цьому була манера, що шкодила їй. Ольга Іванівна мала звичай нахилять голову на груди, а потім, злегка підвівши її, дивитись зпід-лоба, так що видно було майже самі баньки. Коли до цього схилить голову набік та мило посміхатись, то це, може, й гарно було. Але без милої посмішки та ще під час ділової партійної розмови така звичка робила вражіння туповатості. Та ще губи, певно, спричинялися до цього, — вони були непростимо — пухкі. Так і здавалось, що Ольга Іванівна

оце зараз цідувалась до-несхочу. Все ж останнє в лиці рішуче не давало ніякого приводу для думок про її не-далекість. Навіть навпаки. Одежа також. Одягалась вона тепер дуже просто, трохи не по міщанськи.

На мене, принаймні, особливо перші часи, вона робила вражіння чогось неспокоїного, безпомічного і викликала чуття зворушеної жалості її великої пошани.

* * *

Я сказав, що навіть Запечатаний змінився зовсім. А йому це було трудніше, ніж кому иншому. У його була особиста неприємність.

Річ в тому, що чоловік Ольги Іванівни, полковий лікар, кілька днів тому одержав анонімного листа, в якому говорилося, що жінка його, Ольга Іванівна, не тільки ідеями захоплюється, а й ще чимсь инчим. Коли він, доктор, відноситься до ідей терпимо, коли виставляє себе з такого гарного боку, то тим паче за його мусять бути обидно, бо хорошими намірами прикриваються нехороші вчинки. Дописувач радив панові докторові уважно простежити за своєю жінкою й самому переконатися в справедливості написаного в сьому анонімному листі.

Чоловік Ольги Іванівни був розумною людиною і листа того зараз же дав їй. Я, власне, не знаю, через що він дав, які там у них були відносини, що він хотів тим досягти, але, в кожному разі, це був хід розумний. Ольга Іванівна була страшенно вражена. З де-яких деталей листа вона бачила, що його написав хтось із нас, із товаришів, членів організації. (Написано було друкованими літерами, по почерку нічого не можна було пізнати.)

Памятаю той вечір, коли вона прибігла до нас з тим листом. Смеркало вже. Я лежав на ліжку, накрившись

плащом, а Схімник стояв коло вікна і, низько схилившись до рук собі та посопуючи носом, чистив револьвер.

Вбігши, Ольга Іванівна, нашвидку озирнулась і певно не помітивши мене, зараз же кинулась до Танга.

— Запечатаний! Відповідайте: ви знаєте, хто послав мойому чоловікові анонімного листа?

(Між инчим, вона з великим усиллям завжди казала „товариш“. Чи не сміла себе зачисляти до наших товаришів, чи соромилась цього слова ще звідти, з свого попереднього кола, не знаю, вона воліла називати просто іменем або прозвищем.)

Тон голосу був надзвичайний. Так, власне, мусіла-б, почулось мені, раз-у-раз говорити Ольга Іванівна: сильно, нетерпляче, гаряче. Правда, тепер занадто гаряче було сказано. Чулось навіть щось болюче, з нотками стриманого ридання.

Схімник, розуміється, не зразу одповів, — щоб, бува, не сказати неправди. Він поклав револьвер на вікно і почав дивитись на Ольгу Іванівну. Вона була трошки нижча за його. Її висока й занадто тонка постать, в довгому сірому пальті, похожа на привид, не рухалась. Мені видно було на фоні сіро-синього вікна профіль її трохи підтятої до гори голови з загнутим до низу носом, злегка горбатого й породистого.

— Ні, я не знаю нічого про анонімний лист — спокійно й твердо проговорив Запечатаний.

Тоді Ольга Іванівна раптом ступила до його, скинула руками, оповила ними його шию й гірко, жалісно, з образою заплакала.

Схімник захвилювався, закашляв басом, дубовато обняв її, мабуть машинально й сам розтерявшись, і не знав, що робити. Насамперед його мусіло ніяковити те,

що я тут був і бачив, як вона його обняла. А друге, сльози Ольги Іванівни, яка ніколи, як нам здавалось, не могла плакати.

Я встав і рішуче вийшов з кімнати. Ольга Іванівна вмить одстрибнула від Запечатаного і з страхом придулилась спиною до стіни, неначе збираючись боронитись.

Мені вийти було можна тільки в сіни, бо на дворі шов дощик. Стоячи тут і дивлячись на голі дерева саду, заштриховані косими лініями дощу, я мимо своєї волі слухав, що робилося в хаті. Спочатку вони балакали тихо. Чувся голос Ольги Іванівни, очевидно оповідала про лист. Потім шопіт. „Це, я думав, про чоловіка говорить“. А далі раптом щось бовкнув Схімник. Мовчання, грохіт стільця. Мабуть, раптово встала вона. І зараз же гаряча, дрібна, поспішна мова її. Знов щось бовкнув Схімник.

— Неправда!— вмить голосно викрикнула Ольга Іванівна і не встиг я одступити в протилежний куток сіней, як двері розчинились і з них прожогом вискочила товаришка Ольга. Мене вона помітила, але нічого не сказала, не звернула навіть уваги й побігла.

Коли я ввійшов у хату, Запечатаний сидів непорушно на своїому ліжкові й гладив рукою по подушці. Я хотів запалити лампу, але він, помітивши мій намір, наївно сказав:

— Ти хочеш засвітити? Не треба. У мене розстроєне лице і мені буде ніяково дивитись на тебе.

Я сів. Він мені розповів про лист, при чому фрази, як звичайно, були в стилі телеґрам.

Але дивно: обурення його проти сього подлого вчинку було якесь не таке, якого можна було б чекати від Схімника. Він ніби забував про лист, хоч і говорив

про це. З цього я переконався, що між ними була розмова не тільки про лист, що Ольга Іванівна вибігла в такому стані не тільки в обуренню на анонімного кореспондента, а ще чогось, що може, не було безпосередньо звязано з цим гидким вчинком.

Запечатаний мовчав увесь вечір ще старанніше, ніж завжди. Коли ми засвітили такі лампу, він узявся знов до револьвера. І раптом ні з того ні з сього бовкнув:

— Або так, або сяк!

І більше нічого. Я підождав і обережно спитав:

— Що саме?

— Я не до тебе.

Я зітхнув і закурив. За вікном шопотів дощ. Схітник не дочистивши револьвера, сховав його в стіл, хапливо одягся й мовчки вибіг.

Він прийшов, коли я вже спав. Сівши в темноті на моєму ліжкові, він помовчав і сказав:

— Поїхала в клуб на балъ.

Я догадався, про кого він говорив, але се було так неможливо неймовірне, що я з непорозумінням спитав:

— Хто?

— Ольга Іванівна. Прибралась. Декольте. Здається, п'яна. З чоловіком.

Ольга Іванівна в декольте, здається п'япа. Я нічого не розумів.

— Ти сам бачив?

— Сам. Стояв коло їх, бачив, як сідали. Потім побіг. У клубі в вікно бачив. На кого ти думаєш?

Очевидно, про анонімний лист питав.

— Семен? — нерішуче з співчуттям, яке я хотів сховати, муркнув я. Семен також залицявся до Ольги і вона часом, здавалось, ласкаво приїмала його залицання.

Дуже чудна була все ж таки жінка! Памятаю, як раз я захопив на її губах блудливу, витку посмішку. Потім вона тяжко й тягливо червоніла стрічаючись з моїм поглядом.

— Ні... — бовкнув Запечатаний, — Віталій. Мені так і освітілось усе непорозуміння, яке тяжило весь вечір мій мозок, раптом зникло й стало легко. Тю, чорт! Як же я не догадався зразу подумати на сього типа! Розуміється, Віталій! Ніхто більше, рішуче ніхто. Це іменно в його дуєі, напакостити зпідтишка, крадькома, повилюючи хвостом і зазираючи в очі. Він же теж упадав коло Ольги Іванівни, раболіпно, безнадійно, з хіхікаючим скавучанням.

— Це правда! — аж підвівся я на ліжку.

— Ах, подлий же який! Це він, він!

І раптом мені згадалось в цей мент, що Ольга Іванівна неначе й до Віталія колись десь підозріло поеміхалась. Де саме, коли саме, я не міг би пригадати, але виразно-виразно згадувалось, немов випливаючи як пробка з води.

Пришиблений цим я тихо ліг, чуючи ниючу жалість до Запечатаного. Він сидів непорушно. В хаті була цілковита темрява—так, що я рук своїх не міг би побачити.

І як могла бути у неї разом з смиренністю, з такою щирою, побожною діловитістю, з абсолютною відданістю справі ця блудлива, шукаюча, тягнуча посмішка? Невже приставлялась розпутна панійка, тим устилаючи собі доріжку до революціонерських сердець, які їй здавались пікантними, з перчиком, з святістю?

— Шукала спасіння, а наїшла бруд, — раптом глухо прозвучало від Запечатаного, немов у відповідь на мої думки.

Я мовчав, боячись питаннями замкнути касу Схімника.

— Нема святости і тут.

Тоді я рішився обережно сказати:

— А хіба вона сама вже така дуже свята?

— Через те її шукає. Святі не прагнуть святости.

Слухай: чи може бути так, що жінка...

Тут він на мент замовк, рівно її трудно сопучи носом на другому кінці ліжка.

— Що жінка любить одного, а... не хоче покинути свого чоловіка, бо... теж любить. Не любить, а... розпутничає з ним. Можна розпутничати, коли любиш другого?

О, мпльї Схімник! Як йому було говорити це! Йому! Ах, як шкода, що я не міг бачити його лиця. Чи не через те і він так прагнув святости, що лице його було таке грішне, таке животне?

— Не знаю... — перішуче сказав я, почувавчи, що мені ніби стає трошки яснішим образ Ольги і разом з тим, як це не дивно, ще більше затуманеним.

— Але можливо? — понуро її сердячись (на себе, чи на мене) кинув він.

— Все можливо, Схімник.

— Вона б усе кинула, коли б повірила, найшла. А тепер не вірить. І тут так, як і там. Тут мусить бути все інакше. Розумієш? У нас правда, все. А там брехня. І от анонімний лист і теж брехня. І нічого не лишається. Ти розумієш? А ми сволочі. Віталія убить треба. Безумовно. Це гірше провокації. Провокатор чужий, а він свій.

Схімник раптом устав і помацки перейшов на своє ліжко. Я думав, що він засвітить лампу, скаже ще що небудь. Але він затих і я, чекаючи продовження розмови, заснув.

*

*

*

.

З поводження Віталія всім ясно було, що то він написав листа. Не сумнівалась в цьому й Ольга Іванівна, яка на другий же день після балу прийшла на збірку. Під очима у неї були великі синяки і вся вона мала стомлений, вялий і задумливо-байдужий вигляд. Після збірки Запечатаний хотів з нею поговорити, але вона взяла Семена й пішла з ним, не звернувши уваги на свого друга.

Віталію теж був. Він бачив, що всі знають, хто по-слав того листа, і поглядав на всіх зацькованими, напруженими очима. Мені хотілось плюнути йому в ці подлі очі.

Коли він пішов, ми почали радитись, що робити: чи урядити суд, чи просто, побалакавши з ним, виключити з товариства без довгих розмов. Постановили все ж таки рішити сю справу в присутності більшого числа товаришів.

Запечатаний рішуче стояв за те, щоб негайно учинити суд і без всякого вагання виключити з свого товариства Віталія. При цьому не обійшлося без комізму. Коли всі вже розходились, Містер Танг раптом надумався і, зупинивши всіх, голосно заявив:

— Товариші можуть про мене єрунду всяку подумати. Так от я говорю, що проти Віталія хоч і маю особисту... антіпатію, але все таки думаю, що за такий вчинок треба судити якомога суворіше.

* * *

Але судити Віталія не довелось. На другий же день відбулись такі події, які одшпурнули далеко вбік усіх Віталіїв, усякі суди, листи, все особисте. Іменно, як відбулись були ті події, відбувся, який порвав усе звичне,

нормальне, дрібненьке, що непомірними, давніми, але міцними шитками обмотувало все життя.

Той стан, в якому ми були, можна б назвати очманілістю, п'яною, радісною очманілістю. Ми не ходили, а літали. Справ у нас зявилося маса. Ми зробили всюду суцільні. Ми, як духи стали безплотними, забуваючи їсти й спати.

І головне, що цю п'яну, захватну радість зовсім не треба було ховати в собі, спиняти її. Звичайно буває так, що чоловік з своїм щастям робить вражіння або божевільного або еґоїста. Він у других викликає заздрість, насмішку, непорозуміння.

Коли у його є хоч трохи розуму в його щасливій голові, він мусить бути обережним з виявами своєї радості—в більшості дратувати людей своїм глупо-щасливим белькотінням.

Але тут було інше. Кожний розумів, кожний щасливо задихався, кожний тільки піддавав палу киплячому чуттю. Раніше біжиш, бувало, повз теплі затишні обивательські будиночки і думаєш: „У, буржуйі! чаї попиваєте пундикки наминаєте!“

І затишні будиночки, як клітки з понурими, настої бурченими звірями викликали ворожнечу й бажання перевернути їх до гори ногами разом з чаями, пундикками, перинами і всіми дрібними обивательськими безехами.

А тепер кожний з нас міг сміливо забігти в будинок який з тих будиночків, сісти за стіл і пити той чай і їсти пундикки, заснути на пару хвилин на хазяйських перинах. І то не з нахабства, не з якогось права, а просто з тої радісної очманілості, яка п'янила всіх чистіше.

Тепер усі були знайомі між собою, не знайомлячись. Як велике нещастє, так і велика радість вертає люде

стан колишньої стадности, простої, безхитрої. Нема репон, нема умовностей, єсть щось одне спільне усім, їх п'янюче, всіх рівняюче.

— Ну що, як там? Що нового?

Це питає якийсь поважний добродій в чистому шкільному і рукавичках. Раніше він обережно обійшов мене, боячись торкнутись до мого замазюреного, подертого плаща. Тепер він бачить у мене в руках газету цілком натурально звертається, як до свого родича.

Я теж, як родичу, охоче вичитую йому все, що нас цікавить, і біжу далі. Ми навіть не прощаємось, напевне побачимось ще кілька раз сьогодні. А не побачимось, хіба ми всі не в одному місті, а все місто не як одна родина?

Що ж до Запечатаного, то зміна була просто вражаюча! Навіть з губами й щелепами його щось сталося, вони стали м'якчі, кругліші, більше як у людей, ніж у малп. Раніше він ходив помалу, помірно втягнувши квадратну голову в ваяккі, зігнуті плечі, а тепер виостається, зробився легкий, повороткий, явний, (звичайно, остільки, оскільки се було можливо для його історичної постаті). І навіть говорив більше, сміявся більше, забуваючи похмуритись, після цього, як робив раніше.

* * *

Ми спішили з Тапгом додому. Треба було захопити оклямації й летіти на цегельні заводи, — там мав бути щезний мітинг.

Погода була хмура, кисла, осіння. Але страшенно жарко! Дощик так приємно, неначе парикмахер із спринклерки, поросив лице, розпалене, спітніле. Болото на

вулицях переливало зеленими, синіми проміннями, провінціяльне, добре розміпане колесами і розріжене дощком болото. По йому стрибали туди й сюди люди всякого віку й стану. Звощики добродушно посміхалися, сидячи на передках своїх бричок, а крамарі не тюкали коли яка небудь дама з передмістя занадто обережно та високо піднімала спідниці. Навпаки, многі покляли дощик через дорогу, — хай людям краще буде перейти.

— Куди, Сидор Васильович?

— Та от на старості літ митюжок нада подивиться!

— А! Боже помагай!

І Сидор Васильович старанно ступаючи в сліди попередників, що проходили на болоті, з тихим і благочестивим лицем, як до церкви спішуть далі.

— Господа комітетчики! Господа комітетчики! Повольте на пару слов.

Бризкаючи на всі боки болотом через улицю широкими скоками біжить до нас парубок в шкур'яному піджаці, засмальцьованому на животі.

Ми зупиняємось. Схімник здивованими, дитячим але знаючими очима чекає його.

— Доброго здоров'ячка! Ху! На пару слов.

Од парубка пахне дьогтем, нафтою і шкурою, — б'калейщик. Він хапливо лізе в кипеню й виймає в ядних плямах папер.

— Петіція, значить, в комітет — задоволено говори він, любовно дивлячись на нас. Він не сумнівається, а тепер все буде добре, всі пункти петіції, старанно висані на жирному папері, будуть здійснені і прикащики тепер матимуть „урозвненіє прав“. Важно було тільки піймать якогось комітетчика, це найголовніше. А раз зроблено, значить повна сатісфакція.

Ми також не сумніваємось в цьому і йдемо далі.

— Господа, господа, без скоплєня, не полагається!

Старесенький, сивенький, як голуб, городовик. По думчаю загального свята він також причепурився, — висив на старечі запалі груди всі свої медалі.

— Нічого, дідусю, свобода тепер!

— Ну, так що, що свобода? Так безобразія нада вислудувать? Чого девушку забіжавш, мармуза? А ще декорат називаєся.

Гурт робітників з сміхом обминає дідуся. Один білячий парубчак обнімає городовика і крутить його круг себе, але не грубо, а мягко майже ніжно.

— Грай польку, Юхим!

Юхим з гармошкою стає в позу, кладе „струмент“ на коліно й радісно розсипає дрібні, пустотливі згуки польки. Дідусь сердито одбивається.

Й тягну Схімника і ми знов біжимо. Мені соромно цивитись йому в лице, бо в мене, мабуть, така ж сама лаженноглуповата посмішка, як і в Запечатаного.

— Слухай! — над міру заклопотано, усиленно серйозно говорю я. — А Петро буде сьогодні?

— Буде! Буде! — упевнено підхоплює Схімник і, ушинившись, притоптує ногою кальошу, що весь час падає йому з правої ноги.

— От сволоч, не держитесь! — здивовано бурмоче він і троньки шкандибаючи пошованою кальошою, біжить а мною.

На зустріч нам ідуть двоє селян у нових світках з батіякками в руках. Поруч з ними молодий поліцаї. Вони живо й мирно розмовляють. Зобачивши нас, поліцаї щось говорить дядькам і показує на нас укою.

Ми знаємо його, — він колись арештовував Ольгу Іванівну з її гуртком.

— Звиніть, господа. Ось до вас мужички... — ввіжливо говорить він і по військовому приклада руку до кашкета. Молоде, біляве, рум'яне від повітря лице його стримано-привітне. На жовтих вусах, на шерсти шинелі дрібні порошинки дощу.

У дядьків теж і шапки, і свитки, і бороди срібляться водяним порохом. Один — старенький, з червоними бровями і очима і проваленим ротом. Другий товстопикий, сонними добрими губами.

Виявилось, вони теж в комітет мають справу. Річ в тім, що тепер всі рівняються, права і все мусить бути по Божому поділено між всіма. Так от, вони думали думали, батько, значить, з сном та її рішили: як по Божому, то по Божому. У них земельки двадцять десятин, а сусіди так що її пів десятини не мають. Їхати негайно у город та її заявиться, куди слід. Як тут, так і хаї так і буде.

Пам'ятаю, Схімник спитав поліцаю, чи знає він, де живе Андресюк? Поліцаї знав. (Се була наша штаб-квартира.)

— Можете провести їх туди?

— А чого ж?

— Ну, так ведіть туди. Там вам, дядюшки, все скажуть, що треба. А ми... От я тільки поцілую вас, дідуску.

І Схімник, соромливий Схімник, який ховав своє чуття, як черепаха голову, обняв старенького й урочисто зворушено поцілував серед улиці.

Потім ми аж до самого нашого дому вже нічого не говорили. Тільки бігли й старались не дивитись одне на одного.

— А Ольга Іванівна у нас тепер! — раптом сказав він у нашому переулці і, зупинившись, тупнув подраною сальшою по тротуарі.

— Чого ради?

Ольга Іванівна була теж в такому стані, як і ми. Але все ж таки умисно уникала зоставатись на одинці. Запечатаним, дивилась на його, не говорила з ним. Він на одну хвилину помічав це, сум пробігав, як хмарочка, по лиці йому, але через якийсь мент уже зникав, розставав.

Ще на штаб-квартирі він щось подібне говорив мені, а я не слухав.

— І сьогодні виясниться усе! — якось не то хвасто-вито, не то з викликом захвату сказав він.

Що виясниться, я не встиг спитати: Містер Танг раптом зробив мені знак рукою, зігнувся, як кіт, що збігається стрибнути, і на шпильках хутко пішов уперед. І побачив перед хвірткою нашого двору хлопчика в сірому картусі. Ага! Це наш шпик. Його, очевидно, було підкуплено, бо він весь час місяців з три уже терся голою головою нашого подвір'я. Запечатаний не раз грозився пійти до нього і одкрутити йому його погані вуха.

Хлопець, припавши до тину, пильно за чимсь слідкував у нашім дворі. Він помалу водив головою то направо то вліво; очевидно те, за чим він стежив, — рухалося. Захоплений цим, він не счувся, як Запечатаний підійшов до його і міцно схопив за плече. Хлопець, ячачив, сильно здригнувся, повернув голову й глянув у вічі в очі Схімникові. І в той же мент, як опарений, — гаркнувся вбік з виразом жаху в усій постаті. Веснян-кувате, кругле лице його з розумними оченятами зблідло погляд став гострий, хапаючий кожний рух.

Я підбіг до них.

— Ні, голубчику, не втічеш, піймав таки я тебе. Тепер, брат, ти у мене... Ні, стій, не вирвешся, я трошки дужчий за тебе... Ага, що? Заболіло? Отго не виривайся, стій, мені ж треба тебе вдержати... Ну? Ти що тут робив? Підглядав? Га? щоб у поліцію донести? Правда?

Хлопець міцно стулив губи, важко дихав і дивився не на нас, а на вулицю. Він не мав чого відповідати, або виправдуватись. Попався і більш нічого. Тепер що зроблять з ним: убють тут чи ще поведуть кудись?

Він розумів, що на війні, як на війні: попався, мовчи. Не боягуз був хлопчина! Мені подобалось, як він стояв, — не плакав, не просився, не вибріхувався.

— Ну, що ж ти мовчиш? Га? — потрусив його злегка за плечі Запечатаний і, лукаво, підморгнув мені на хлопця. Дійсно тепер цей маленький „шпичок“ був тільки смішний з своїм підгляданням. Він дурненький і не знав, що той самий пристав, який підговорював його стежити за „сіцілістами“, тільки що під козирьок нам узяв, коли Запечатаний тикнув йому жартом проклямацію в руку.

— Ну, що ж тепер з тобою зробить? — раптом сурово спитав Містер Танг. — Ти знаєш, що роблять соціялісти з своїми ворогами? Га? Знаєш, що буває ппіонам? Кадали тобі в участку?

Хлопець зиркнув на нас і вмить всім тілом шаринувся у бік. Але з горілевих лабетів не такому писклять було вирватись.

— А, так ти тікаєш? Ну, чекай же!..

І Схімник, одною рукою держачи „ворога“, другою поліз у кишеньку, щось узяв там і підніс руку з затисненим кулаком до самих очей хлопця.

— Дивись: ось тобі за те, що ти нас поліції видаєш. Бери і тікай швидче.

Розгорнувши руку, він показав срібного карбованця, всунув у кишеню ошелешеному хлопцеві і ласково провів рукою під підборіддям.

— Хороша пика у каналії. Ну, тікай, тікай, я вже це держу...

Але хлопець вражено стояв і з підозрінням зиркав на нас.

— Власне, треба б було бестії вуха гарненько намнять... — сказав до мене Схімник, беручись за клямку фіртки й зазираючи в подвір'я. І раптом живо скрикнув:

— Ага! Он за ким він стежив!

Я хутко подивився через плече йому у наш сад. По доріжці ходила нетерплячими дрібними кроками Ольга Іванівна.

— А що? — з торжеством і радістю на всім лиці озирнувся до мене Схімник і прожогом увійшов у двір.

Ольга Іванівна, видно, чекала тут давно, кольор лица, особливо носа, був змерзлий. Але видно, що вона ждала в саду, а не в хаті. На стежці виднілись глибокі й круглі сліди її високих підборів, наче пробігла черідка кіз. На чорно-зелених вітах дерев, переплетених над стежкою, висіли крупні задумливі краплі дощу.

Зобачивши нас, Ольга Іванівна зупинилась і підняла голову, чекаючи. На ній було простеньке сіре пальто і чорна невеличка хустка, завязана по міщанськи.

Схімник, ще не доходячи до неї, зробив вищувате, шильне лице. Він, очевидно, з одного погляду на Ольгу учув щось надзвичайне в ній, щось таке, що мало її до його серйозне відношення. Торжество і радість його приховались.

— Я вас чекаю тут з годину! — Кинула Ольга Іванівна, подаючи йому руку в сірій рукавиці.

— Чом же ви... — почав було Схімник.

— Там сидить Віталій. Я не можу його бачить. Я зазирнула в вікно. Він сидів і не могла зайти. Слухайте! — раптом почервоніла вона, — як ви можете допускать, щоб *він* сидів у вашій хаті?

І вона сильно скинула головою вбік дому, так сильно, ніби одним уже цим рухом хотіла виявити своє обурення.

Мені мигнуло, що вона прийшла в якійсь инчій справі, може, зовсім инча уся, в инчому настрою, в такому, в якому весь час чекав і хотів побачить її Схімник. Але, побачивши Віталія, стала ходити тут по доріжці. І що більше ходила, то все менше й менше ставало того настрою, то дужче вгрузали підбори в пісок, то більше блідли щоки, набіраючи неспокійної якоїсь страдницької жагучости. Щоки у неї були з вибоїнками, з долинками посередині, м'якими, але виразними. Я мало знаю людей, але помітив, що люде з круглими, рівними щоками переважно спокійні і рівні. А з вибоїнками — неспокійно-жагучі, уперті, з якоюсь потребою страждання.

— Я ж не знав, що він там, — піднімаючи до гори кошлаті брови й пробуючи несміло розглядити своє лице, жартівливою посмішкою, сказав Запечатаний.

— Ах, це все одно, — нетерпляче, гидливо скрикнула Ольга Іванівна. І невідомо, чого вона так *гидливо* скрикнула, чи тому, що там сидів Віталій, чи тому, що Запечатаний хотів пожартувати, се-б то, відносився до цього всього без тої поважності й серйозності, якої вона хотіла від його.

— Факт той, що він вважає можливим прийти до вас і сидіти. Розумієте? І до вас, і до вас, і до мене

навіть. І прийде, я певна, що прийде! Ну, що ж... Ах, я бачу, я знаю, я передбачала, що ви будете думать: „Це помста з її боку“. Так? Так?

— Ольга Іванівна!..

— Ні? Так чому ж ви його не викинете з свого товариства? Чому? Як він, він може бути з нами?! Як це можливо? Федір, мій муж, має цілковите право говорити мені: „А вони чим кращі?“ Раз ви... допускаєте хоч плямку, хоч... точку на вашій чистоті, так, так! Іменно, на чистоті! — то... А проте, що ж я вам говорю? Ви самі, певно, знаєте. Я не за тим прийшла... Я вас задержую? Дош, здається?

Вона гордо, зневажливо тикнула руку Запечатаному і додала:

— Прощайте.

Запечатаний руки не взяв і тихо промовив:

— Ви ж самі знаєте, що тепер такі важні...

Ольга Іванівна без слів перебила його посмішкою. Посмішка ся була недобра, крива. В ній було немов глузування з чогось, і разом біль за те „щось“, і виклик нам, напому відношенню, яке мусить вишкнути до неї після того, як вона скаже:

— Знаєте, я тут ходила і думала. Та її не тільки тут. Ви знаєте, що і мій чоловік також стоїть за свободу? Цілком щиро, запевняю вас! Він мерзотник, але отвертий мерзотник, не з тих, що ховаються. Він теж радіє, серйозно! Але як тільки я побачила, що він теж радіє, я перестала радіть. Не хочу радіть, нема чого радіть. Нема чого. Бо хіба він зміниться при свободі? Сущність його, і все те, що я вам казала, змінюється? А свободі радіє. І ми радіємо. І нічого особливого нема. А там сидить Віталій, і при свободі будуть Віталії і всі

ті... Ну, і як же ви хочете, щоб я кинула все й пішла за вами? Га? Як смієте мені докоряти питанням і... і инчим? Я знаю, що я гидка, недостойна, непевна, квола, все що хочете, але чом же ви не даєте мені опори? Чого ви мені все Каутського підсовуєте, а Віталія зараз товаришом, — подумайте, *товаришом!* — називать будете! Та що тут важного в цій свободі вашій? „Важне, важне“... Ніякої не хочу свободи з Віталіями. Нема нічого! Брехня!

Я боявся, що з нею станеться істерика, або вона впаде оттак лицем на стежку і буде битись головою об землю. Мене вона не соромилась, не думаючи про мене: а як і мигнула їй думка, що при мені говорить такі річі, то певно зараз же заспокоїла себе тим, що Запечатаний папевне мені вже все розказав, — мужчини хіба уміють поважати інтимність кохання?

І разом з тим мені ставало соромно від її слів і чудно було дивитись на неї. Не пригадуючи нічого, мені якось півсвідомо вставало порівняння сеї жінки з тою, яку я бачив ще півроку тому назад так часто на наших улличках: модницю, першу красуню, горду, недоступну, завжди вбрану, як актриса, в перах, шовках. І тепер та сама жінка стояла тут у мокрому садку в одежі якоїсь швачки і говорила наївні гарячі слова, натуральні хіба в устах курєїстки. Навіть не вірилось, що це та сама жінка, не вірилось і було не то що жалько, а ніби ніяково; одночасно-ж зворушувало до бажання зробити все, щоб виправдити себе й її саму перед нею. Через це, мабуть, я почував, що в словах її велика правда, почував навіть страх і сором, що ми таку дійсно важну значну подію в нашому життю, так легковажно одсунули на бік.

Запечатаний ніяково, страждаючи поглядав на мене. Йому, мабуть, хотілось, щоб я пішов, тоді-б він вільніше

міг говорити, він знайшов би потрібний тон, потрібні слова, щоб погодитись з нею.

Але я був западто зайнятий своїми думками й почуваннями, щоб догадатись одійти.

— „Важні справи“!.. — раптом затихши, й з инчим виразом сказала вона потім, немов від болю нахмуривши рідкуваті й широкі, наче з тонких паралельних ліній складені брови, — додала, скорбно, задумливо хитаючи головою:

— Ах, як би ви знали, як для мене це важно! Ах, як би ви знали!..

Але, немов схаменувшись, засоромилась і поспішно простягнула руку Запечатаному.

— Вибачте, будь ласка... Я, здається, трохи хвора сі дні... Колись, може, розкажу. Ви на мітінг? Біля цегельні?

— Ми справді винні... — беручи її руку, прохайливо, але дуже серйозно проговорив Запечатаний. — І я сьогодні ж... а найпізніше завтра піднімаю сю справу. Я обіцяю вам...

Ольга Іванівна стомлено заплющила на мент очі. Здавалось, її знесилювало нерозуміння його.

— Ах, Схімник, — дивлячись на його скучним і майже байдужим поглядом, вяло одповіла вона. — При чому тут обіцяння? І ще ви, обіцяєте! От ви то мене більше всього й... дивуєте. Ви так завжди... такий, правдивий, іменно... Ну все одно! В двох словах не скажеш. А втім ви може думаєте, що я з помсти жіночої. Хто зна?

І несподівано посміхнувшись якоюсь дійсно жіночою зневажливою посмішкою додала:

— А може так і є. Цей лист читав мій муж. Розумієте? Ну, до побачення!

І вже не подаючи руки, хитнула головою й пішла з двору. Ми мовчки подивились їй у слід.

На тину я помітив голову хлопчика у зеленому кашкеті. Він не зліз навіть тоді, як Ольга вийшла на вулицю.

* * *

— Я його зараз же викину з нашої хати! — сказав Танг і з злісною рішучістю пішов до ґанку.

Проходячи повз наші вікна, я зазирнув у них і помітив коло столу згорблену постать Віталія; згорбився він якось занадто, поставивши лікті на коліна й поклавши на них голову. Голову ж схилив трохи вбік. Так сидять, коли дуже болять зуби. В чорне з жірним блиском волосся його розтопирчено впилися пальці. Кроки під вікнами у нашій хаті добре чути, але він не ворухнувся.

Коло ґанку містер Танг зупинився й заклопотано проговорив:

— Але-ж як з ним балакати, то ми спізнаємось. Потім, знаєш, я все боюсь, що Кінь не прийде!

Кінь був ес-ер із місцевої організації. Ми з ним обмірковували одну серйозну технічну справу та все боялись, що він в останню хвилину одмовиться. А обставини тепер саме й сприяли тій справі.

— Прийде! — упевнено сказав я, хоч і сам того-ж самого побоювався.

Запечатаний своїм звичаєм з комічною неуважною пильністю подивився якійсь мент мені в лице, потім несподівано весь запромінився й бачучи тепер мене, шопотом проговорив:

— От зробимо справу!

Вираз винуватости, стиснености й мовчазної „запечатаности“, який був зявився в розмові з Ольгою, в сю хвилину цілком зник. Забув про неї й про себе. Дитячий захват і лукавство з затаєним смішком так і промінились йому з очей. Я розумів його цілком і хотілось швидче-швидче летіти до цегельнь, куди мав прийти і Кінь, але... я не забував, що за столом у нас сидить зігнута постать в позі нещасного, зажуреного страдника.

Згадав і Запечатаний, як тільки ступив у сіни.

— А чорт! — роздратовано скривившись, сильно почухався він над вухом, одсунувши капелюх на лівий бік. І озирнувся до мене з виразом досадливого непорозуміння.

— Ну, що ми з ним будемо робити?

— А к чорту його! — з ненавистю сказав я. — Візьмемо бумажки й підем. Хай сидить собі, як хоче. Я припаїмні...

В сей мент з улиці почувся голосний хлопчачий спів: „Вставай, подимайся, робочій народ!“

Вставай! Ми живо повернулись у той бік. На тину видний до грудей (і як він тільки примостився там?) стояв наш „шпичок“ і, вимахуючи своєю шапчиною, дивився просто на нас і співав. Личко його зовсім не виявляло пасмішки, глуму або пахабства.

Навпаки, він наче хотів нам щось сказати тим співом і серйозним лицем. Ми його зрозуміли. Я скинув шапку й теж помахав нею. Хлопчина замовк, потім крикнув „урра!“ і зник за тином.

Запечатаний, розвівши рота в несвідому дитячу посмішку, глянув на мене, зніяковів, згадав мабуть про Віталія і непохитно похмурившись, ступив до дверей.

* * *

Я так і думав, що Віталій нас бачив ще в садку з Ольгою Іванівною! Коли ми ввійшли в кімнату, він не зразу схопився з стільця, а почекав, поки ми побачимо його журливу позу. Зовсім так як на поганенькій сцені артисти,— поки не підійдуть до його й не вдарять по плечі так, що аж куліси захитаються, він не чутиме ні кроків ні розмов коло себе.

Схопившись, Віталій допитливо й злодійкувато забігав по нас очима. В той же час любязно, хапливо посміхався. Це була його звичайна манера, яка викликала завжди чуття дражливої огиди.

Правда, це чуття викликалось і инчими його якостями. І іменно *дражливої* огиди, дражливої через те, що якось сам собі не здавш справи в тому, через що саме така огида. Здавалось, в йому не було нічого такого, що б могло породити таке відношення. З себе він був цілком пристойний хлопець, чорнявий, досить стрункий, з довгастим зеляннано-блідним лицем без особливих неправильностей. Все до міри, до ладу. Одягався прилично, завжди в комірчиках і коротенькому піджачку, який був швидче подібний до тужурки.

Не виявляв він і особливої глупоти, мав потрібне для агітатора знання, до справ і обовязків відносився старанно й уважно. Відданість його революції не підлягала ніякому сумніву.

А тим часом всі ставились до його з роздратованням, прихованою огидою й чужістю. Часто зовсім несправедливо накидалися на його за якусь помилку, наче радіючи, що знаходили підставу для своєї не зовсім зрозумілої антипатії.

Тепер я инакше розумію Віталія і можу, здається, пояснити собі те відношення. Огиду викликала його

запобігливість, улесливість і боязка розтерянність. Він якось терявся при людях, губив себе, і в цій загубленості реагував на все так, як звик. Говорили про його, що він був сином станового, чоловіка хворого, лютого, який катував усіх, кого міг, майже з сласністю. Можливо, що Віталій з малих літ уже звик губити себе, боятись і падати перед кожним на коліна, як падають собаки, віддано і з трепетом виляючи хвостом.

Але одночасно було й самолюбство, претенсійність, образливість—надзвичайні, надмірні. Можливо, що це була просто реакція в йому самому на свою потерянність. В кожнім разі, працювати з ним разом було просто неможливо. Коли він з тобою, воля його обсолютно зникає. Він угодливо, хапливо посміхається, всіма силами старається схопити те, що ти хочеш, удає надзвичайно роздумливого, уважного, з усім згожується і кидається прозогом виконувати доручене. Але результат бував раз ураз цілком несподіваний. Все переплутано, змінено, зіпсовано і в більшості випадків тільки одна шкода від цього. Можна було подумати (та всі так і думали), що це просто якийсь холоп, який тільки показує, що розуміє, а в дійсності нездалий нічого зрозуміти. Я сам так думав, а тепер гадаю, що це не правда. Він зовсім не був дурнем. Він, дійсно, усе розумів того, з ким робітничо згожувався. Коли-ж робив не так, як умовлялось, то єдине через те саме робітництво, яке напевне, лишаючись сам, добре бачив, розумів і відчував. Іменно через те він же зміняв, робив *по своєму*. Через те і, може, ще бажаючи показати тому, з ким обговорював справу, що він теж щось може. Можливо, що він навіть що ночі мріяв зробити коли небудь щось таке, що б зразу підняло його в очах всіх, що б поставило на рівні зо всіма,

і знищило б в його його загубленість і слабкість. Бо не міг же він не бачить відношення товаришів до себе!

Ми поздоровкались з ним хмуρο, роблячи більш, ніж потрібно було, заклопотані лица. Я зараз же виныав з шафи проклямації й почав робити пачки, які б можна було роздавати агітаторам. Містер Тамп топтався коло мене, мовчки й не до діла подаючи мені то те, то друге. Позад нас стояв Віталій. Одне те, що ми з ним не заговорили, очевидно, розбило йому все, що він собі на самоті наготовив. А наготовив, певно, якийсь розчарований тон несправедливо й тяжко ображеного.

Вийшло ж, — як і раз у раз напевне — зовсім не так. Ми навіть не помітили його поз і силкувань. Він знов сів і широкими, стежачими очима почав дивитись на нас. Я з під руки кілька раз поглядав на його. По-зування вже не було, руки висіли якось безсило, на лиці прибитість і загнана, затюкана, припнжена самотність. Мені болюче тьохнуло серце. Один вусик його загнувся хвостиком у низ, другий стирчав шпичечкою до носа. Губа жалібно, сиротливо одвисла й скривалась. І раптом мені не подумалось, а учулось, уявилося, який його може бути тепер стан. І як раз тепер, коли у всіх свято, коли паршивий дощик несучий на собі випари смітників, видається освіжаючим, запашиим сприскуванням духів, коли всі мають право посміхатись навіть до ворогів, — в сей час він з підібраним під себе хвостом, здригаючись від кожного слова, зверненого до його, вібруючи по-смішкою й боязко виляючи, як хвостом, очима, блукає побіля всіх, дивиться й не сміє навіть ближче підійти. А дома, в тій своїй брудній, закладаній недокурками й лушпинням з ковбаси хатинці, лежить на залізному ліжку й гарячково снує героїчні, одчаяні пляни, фанта-

стичні, ніколи нездійснені й болючо протилежні настірливій дійсності.

Раптом Містер Танг випростався, круто повернувся до Віталія й неприродно голосним, штучно-веселим голосом сказав:

— Ну, що, товаришу, як там?

Я здивовано (стараючись не показати свого здивовання) теж випростався й подивився на Запечатаного. Він помітив мій рух, але по тому, що почав чогось придивлятися до вікна, неначе щось побачивши там, я зрозумів, що він не *хотів* дивитися на мене. Одна вилиця й око повернені до мене, були червоні.

Віталію од питання без удавання здригнувся й затурбувався. Щось йому почулось в голосі Запечатаного несподіване і це схвилювало його, мабуть. Він швидко встав, роблено й безпечно потягнувся й з посмішкою протягнув:

— Нічого, все чудесно.

Але зараз же злякався цього тону й ніби ковтнув посмішку, як собака муху зі свого носу.

— Власне, єсть одна справа — додав він уже инчим голосом, тихим і понурим. — Та якось... не час тепер. Хоча...

Він замовк і від ніяковости сів знов.

— Ви про анонімний лист? — буркнув Танг. — Так, така справа єсть. Треба поговорить.

Схімник говорив уже суворо, жорстко, одрубуючи слова й одкидаючи їх у бік Віталія, як поліна. На його, певно, так уплинула наша увага.

Віталію мовчки, чекаючи, з тихим жахом в очах дивився на його. Схімника він як раз і боявся найбільше, того мабуть прийшов насамперед до нас з цією справою.

— Такі сволочі єсть, що пишуть. Єсть, — ще суворіше сказав Танг, дивлячись тепер просто на Віталія, а потім і на мене.

— То ви думаєте, що я? — отверто й мало не пошепки спитав Віталій, силкуючись в той же час іронічно посміхнутись.

— Е, покиньте, ви про чорт-зна що балакаєте, — з досадою сказав я. — Танг, бери свої пачки. Пора йти.

Танг глишнув на мене, хотів щось сказати й мовчки, важко підійшов до ліжка, на якому я порозкладав проклямації. Так само мовчки ми почали їх звязувати.

Віталій сидів непорушно, дивлячись кудись в бік некліпаючим поглядом.

— Ну, мені тепер застається тільки покінчити з собою... — з незвичною, дивною для його рішучістю, тихо й немов роздумливо промовив він. І помалу встав, винувато й блідо посміхнувшись на наші звернені до його погляди.

Я помітив, як Танг дуже щільно й довго дивився на його.

— Прощайте... — з тим же усміхом додав Віталій, кивнувши головою. Очі його раптом стали чудними, блиснули непевним розхлюпанним світлом. Чоловічки розплилися. Губи ще кривились слабким усміхом, а по щоці покотились сльози, якісь сірі, крупні. Він, не витираючи їх, повернувся й попрямував до дверей. Запечатаний стріснувся й хутко пішов за ним. Взявши за плече, він завернув його до себе й мягко, неупевненим голосом сказав:

— Ну, що ви, справді... Чекайте.

Віталій нахилив лице, щоб не видно було сліз. Потім поспішно виняв страшно брудну, задубілу неначе від

морозу, хустку її кінчиком почав витирати очі, держучи хустку в одній руці, в кулаці, а кінчик у другій.

— Хто ж на вас думає? — сказав Танг. — Ніхто. Знають, що лист, а хто, невідомо. Чого ж тут? А я не думаю, що ви.

Я дуже повільно нахилився до пачок, враженій до того, що трохи не підскочив од його слів. Він не думає!

Я так і ждав, що ось-ось зараз же за цими словами, він рубне:

„Брехня! Я думаю, що ви. Збрехав вам“.

Мабуть, і Віталій цього чекав, бо поспішно тернув хусткою по очах і, наче боячись, що Запечатаний дійсно скаже, промовив:

— Ви неправду говорите. І це... від вас дивно.

Тут він зробив невеличку павзу, потім кинув „прощайте“ її знову пішов з хати. Але під час цієї коротесенької павзи він так напружено, жадно дивився на Танга, що мені знов болоче замерло в грудях.

Танг же стояв мовчки й прямо безглуздим притихлим поглядом дивився йому в лице.

- Коли зачинились за Віталієм двері, він ще постояв трохи й помалу почав ходити по хаті з кутка в куток, по діагоналі.

Я шпурнув на підлогу недовязані пачки її з розгоном ліг на ліжко. Танг тільки зиркнув на мене.

І те, що він тільки зиркнув, що не спитав, чого я шпурляюся пачками, показувало, що її він або почував щось подібне до мого почування, або ж не смів нічого питати.

Було досадно, тоскно й ніяково. Головне, що те велике чуття, котре цілий день здійсало до гори, якось стислось, зщулилось, немов почувавши себе винним у

чомусь. „Ідіот! — думав я про Танга — міг же хоч раз в життю одступити від свого „принципу“. „Праведник!“

Але, думаючи так про Танга, я тільки формально складав на його вину. По суті ж і я був винний. Я міг теж сказати що небудь Віталію. Правда, йому найбільше хотілось знати думку Запечатаного, але я також був одним з тих, що судили й відштовхували його.

І від цього невизначеного почування несправедливості до Танга стало ще досадніше. Треба було поспішати до цегельні, але обхопила якась туна, хмура лінь. Танг ходив довго, а я лежав і думав.

Розуміється, ми не мали рішуче ніяких підстав почувати себе винними! З цим типом треба було ще не так. Виключити просто з організації, таї кінець. Пльотник, брехун, заздросник не товариш, чорт-зна-що — якесь. Ну, й хай кінчає з собою. Зіспеував тільки настрої! І Танг молодчина, що не збрехав. Хай знає.

Але від цих думок не вернулось те чуття, що було ще тут у садку і на ганку.

Танг же ходив по хаті, засунувши руки в кишені по самі лікті так, що піджак на рукавах зібрався в складки. За кожним його важким, незграбним кроком на столі щось тоненько дзвякало й дребезжало. Голову він похилив набік і так низько, ніби ходячи дивився позад себе.

Раптом він витяг руки з кишень, підійшов до дверей і, не дивлячись на мене, почав надівати кальози, сильно притупуючи ногами. Потім натяг пальто, узяв капелюх і все не зупиняючи на мені очей, кинув:

— Іди сам. Я скоро.

І виїшов, не чекаючи ні відповіді ні питань, які я, розуміється, мусів дати йому. Він, мабуть, їх боявся.

* * *

Спочатку я тільки підвівся й враженими очима дивився на двері, за які виїшов Танг. Але зараз же схопився, рвучко одягся й вилетів за ним. Він саме грюкнув фірткою і під нею пройшли вправо його кальоші, одна з зморщеним, скривленим задком.

Я не хотів догоняти його, чиплятись з розмовами. Ні, мене тільки страшенно зацікавило, куди він міг піти. Сам він мені не хотів, видно, сказати. Питати, — це значить, примусити його одповісти, що у його нема бажання говорити мені правду. А брехать він, як відомо, не може.

Я рішив в такому разі самому дізнатись, куди він іде, і пішов за ним назирці. Він поспішав і через те кальоша що хвилини спадала йому з ноги. Схімник зупинявся, тупав об тротуар і ще швидче біг уперед. Але разів зо два раптом зупинявся так собі, без кальоші і, постоявши, помалу, вяло ішов далі. Потім несподівано шарпався всім тілом і знову гнав по вулиці.

Я мусів що разу ховатись в чужі подвірря, боячись, що він озирнеться й побачить мене.

Коли він завернув у Перетоптаній переулок, я аж зітхнув від задоволення: я таки вгадав! З самого початку я вже знав, що він іде до Віталія. Тут би мені, власне, слід було б і зупинитись: я знав, куди він прямував, догадувався, чого — і буде з мене. Далі було б уже зовсім негарно підглядати.

Але замість того, щоб вернутись, я обережно пішов уперед і зайшов у сусіднє подвірря. Хатки тут були не величкі одноповерхові з деревяними тинами. Біля воріт і на подвіррях, купи попілу, черепки, шматки ржавої бляхи. Я став за фірткою, постановивши неодмінно дочекатись Танга й подивитись в щілину на його лице.

Тільки подивитись на лице, більше нічого! Коли Танг бував чим небудь про себе задоволений, він якось чудно випинав наперед нижню частину лица і спішно морщив губи, чисто як коні, що вміють сміятися.

І от мені б тільки подивитися, чи буде в його ця посмішка, чи ні!

Я наготовився чекати довго. Але хвилини за чотири, не більше, Танг швидко пройшов через мою засідку. Так швидко, що я від несподіванки не встиг побачити його лица. Здається, було щось похоче на конячу посмішку, але з певністю я не міг би сказати. Може то тільки так мені здалося через те, що я того чекав?

Бо, коли, справді, ця посмішка, то чого ж так швидко? А з другого боку, коли б Віталія не було дома, Танг мусів би ще швидче вийти.

„Ну, в такому разі я сам мушу йти до Віталія!“ Але на моє питання, чи дома Житняк, хозяйка-міщанка сказала, що немає з самого ранку.

— Може, записку хочете написати? То пройдіть собі у їхню комнату. Тут тільки що був один і щось там тоже написав.

У мене забилося серце. Тут уже я абсолютно мусів повернути назад і якомога швидче йти собі звідси. Але, немов таючи серйозну справу, я заклопотано подякував господині й швиденько пройшов у хатинку Віталія.

На столі на видному місці лежала чвертка паперу, складена вчетверо. На ній рукою Танга виразними, чіткими кривулями було написано:

„Товаришу Віталію.“

Наївний Схімник гадав, що як він сам, так само ніхто инчий не дозволить собі прочитати чужого листа.

Одначе помилився: я не міг собі не дозволити, — це було вище за мою волю, за все!

Я розгорнув папір і почав читати: „Товаришу Віталій! Я брехав Вам. Не тим брехав, що сказав, що не думаю на Вас. Тут була правда, а тим, що давав думать, ніби я не знаю, хто в дійсності написав. Написав я. Написав, ревнуючи Ольгу Іванівну до Семена. Коли я побачив у Вас слези на очах, я тільки в ту хвилину зрозумів, яке зло я зробив *Вам*, бо на Вас лягло підозріння. Ви ж через свою звичайну несмілість з людьми не змогли скинути його з себе. Навпаки, знаючи, що Вас підозрівають, Ви стали почувати себе з людьми так, ніби справді були винні. Я це знаю по собі. І от, перш усього, я вважаю за свій обов'язок сказати Вам, хто автор того листа. Коли Ви будете це знати, Ви зможете почувати й тримати себе з товаришами не так, як з нами сьогодні. Мусю ще сказати, що з усіх нас тільки один чи два чоловіка подумали на Вас. Та й то зараз же покинули. Сподіваюсь, що Вам тепер легше буде. Запечатаний.“

Памятаю, я, як здурілий виїшов з Віталієвої хатинки. Що це значило?! Для чого ця брехня? Я розумів, що можна було бути задоволеним, допомогти чоловікові — (таки, значить, була коняча посмішка, я не помилився!). Але як же можна було писати, що автор листа є він сам? Виходить, ніби він справді не вірив, що написав Віталій? Бо, коли вірив, то не міг же він думати, що такою брехньою заспокоїть того? Підніме вона його? Зробить його очі твердими перед поглядом товариша? Сам же Віталій добре зна, хто написав, значить, знатиме, що Танг збрехав, навмисно збрехав. І хіба від цього йому стане легше? Мусів же про це ж думати Танг?

А може... а може, справді, правда іменно в записці?

Аж холодом мене проняло від сеї думки.

Я схопив першого звончика й погнав додому. Але Танга не застав. На моєму ліжкові, сперта на пачку проклямацій, стояла записка:

„Ти, стара кальошо! Чом же ти не їдеш до цегелень? Бійся бога, не гай ні хвилинки. Я буду коло Івана Безпятого чекати на тебе. Хаїт буде добре! Запечатаний.“

Вирази „стара кальоша“, „хаїт буде добре“ Танга уживав тільки в найкращому настрою.

Тю, ти бісова душе! Я нічого не розумів. Щоб Танга міг *так* уже брехати—в виразах, в пастроях, цьому я вже ні за що не повірив би.

Але, в такому разі, в записці неправда? Для чого ж писати, що він автор? Може, думав, що невідомо, хто написав. Коли Віталій, ну, що ж, буде тільки брехня. Коли не Віталій, Віталій швидче всього повірить *такі* брехні.

Не знаючи, що думати, що почувати, перебіраючи усе в голові, я летів на звончику до цегелень, горючи від бажання яко мога швидче подивитись на Танга. Мені вже він не збреше, хоч і хотітиме. Мені тільки очі його зазирнуть.

Дуже добре памятаю, що я ні разу не подумав про те, що Віталій може скористуватися цією запискою, щоб пошкодити Тангові. Чи тому не думав, що дуже зайнятий був питанням, — правда чи брехня, — чи й у думці в міг уявити, що можна бути таким підлим, — надужити довіря чоловіка, котрий хаїт би й зробив низький вчинок. Не знаю.

Але знайшов я його не хутко. Коло цегелень був якийсь осінній Великдень. Веселі крики, уривки пісень, насіння, навіть гармошка й балалайка! Куди там найти

ого б не було! Всі бачили Танга, але ніхто не міг показати, де він. „Тут десь, тільки що бачили.“ Нарешті, несподівано натикнувся просто на його в дверях чайної.

— А-а! — піднімаючи руки як для обіймів, скрикнув він. — Ти ж де, кальшерія, лазиш? Бачив? Бачив? Тисяч десять уже єсть, а ще буде стільки ж! Я шукаю Гамана, ти не стрічав його? Ходім! Зараз будемо починать.

Ні, в записці була брехня! Таким *гарним* (я свідомо беру се слово) таким *фізично-гарним* я ніколи її уявить собі не міг його. Та її думки про таку уяву не могло би бути що до Оранг-Утанга. І от цей самий Оранг-Утанг його доісторичними щелепами її носом, з його губами-відковою був гарний! В рухах дивна легкість, ноги, хода така, наче набив на свої хлюпаючі кальшні вершків по ять резини. В очах певність, вільність і отвертість радості.

Почасти так мусить почувати себе чоловік, який вільнився від чогось, що заважало йому радіти і через се немов з подвійним чуттям переживає ту радість. Зрозумів я також, що, коли б я йому сказав *тепер* про його брехню, він тільки легко одмахнувся б од мене рукою. А її, справді, що могла значити *тут* ця дурниця? Та хіба якийсь не зробив би того самого, щоб могли без перешкоди приймати в себе гомін живого моря, щоб яко мога ширше розгорнутись і всіми легенями душі своєї вдихати її дух маси, свіжий, гострий, як дух землі весною!

Я не витримав: повний подяки йому і захвату, я цапав його за голову, притягнув до себе її серед навіпу голосно поцілував. (Хотів у губи, а з поспіху попав раз у ніс!)

Він визволився, дивлячись в моє лице очима, в яких іпотів сміх, розуміння (не зовсім правильне) і трохи

не закоханість, соромливо, але прикрившись жартом, голосно скрикнув:

— Ти! Що з тобою? Ще арештують, як п'яних!

Але нас виручив якийсь робітник. Дивлячись на нас ласкавими очима й засунувши руки в кишені суконної жовтої блузи, які були десь аж на грудях, він заспокоююче сказав:

— Нічево... Тепер ми самі арештуємо поліцію.

Ми засміялись більше ніж того вимагали слова робітника, самі щось додали і пішли далі.

В мені все співало. Тепер і я бачив „тисячі“ крут себе. А ще ж мало бути вдвоє більше!

* * *

В той день ми більше не бачились. Нас незабаром розлучили, а потім після мітингу Танга вибрали в „Комісію народньої оборони“ і він зараз же з другими пішов на своє діжурство. (Про Коня ми й забули!)

Дома він не ночував. Другого дня в столовці, де ми звичайно обідали, його не було. Замість того бачив Віталія. Він тримався зовсім инакше, ніж разураз при людях. Якась не то задума, не то поважність була в усій постаті. Одначе вираз лиця не був уже такий, як учора. Мені не вірилось, я думав, що помилився й хотів підійти до його, але він побачивши мене, одвернувся немов не помітивши, і вийшов.

— Що з Віталієм? Не знаєте? — спитав мене Петрусь. — Кажуть, ніби він спадщину має одержати?

Петруся завжди містіфікували різними неможливими чутками, при чому весь комізм був у тому, що Петрусь неухильно всьому вірив.

— Так, здається — одповів я.

І зараз же після обіду зустрів на улиці Танга. Він кудись біг, одсунувши капелюх на потилицю й витираючи піт ребром руки. Я хотів з ним поговорить, але де там! Стиснувши мою руку так, що аж в ногах закололо мені, він з тим же виразом на лиці, що й учора біля цегельні побіг далі, кинувши:

— Нема часу, нема часу!

Але зараз же зупинився й сказав:

— Ага! Там у Гамана для тебе лист якийсь. З Петербургу, здається. Добре, що згадав, а то б ти розірвав мене: Ага, ще: ти бачив сьогодні Віталія? Помітив, що він якийсь инчий став? Помітив чи ні?

Я сказав, що помітив.

— Правда? А я думав, що то мені тільки здається. Ніколи його не бачив таким. Справді, мабуть, спадщину дістає.

— А товаришку Ольгу ти бачив? — перебив я його, не даючи йому брехати далі.

— Ольгу Іванівну? — з тим же захватом перепитав він. — Бачив. Сердиться на мене. Ну, та нічого. Це потім. Тепер нема часу. Ну, біжу, біжу... Будеш ввечері дома? Я ночую сьогодні у себе. Хай буде добре!

* * *

Я вернувся додому тільки о десятій, страшенно, до ниточки стомлений, але повний такого радісного спокою, такого задоволення, що, здавалось, не сам ішов (бо ніг своїх уже не чув), а несло мене на тихій великій хвилі. Особливо хвилювало чуття віри, яке я сьогодні схопив у собі. Раніше вся наша біганина, збірки, потайні друзарні хоч і давали почування гордості, гідності, хоч арешти, тюрми та все инче було для нас натуральним,

необхідним, входящим в круг узятого на себе, — все ж таки тоді все мало вигляд нереальний, якийсь казковий, наче з легенди, в котрій сам береш участь, перетворюючись в своїх же очах у якийсь благородний привид. А тепер все зразу набрало соковитої, земляної реальности, далеко присунулось під самий ніс і зпочатку аж опянило, а потім поставило на тверді, цупкі ноги. Тепер вже гордість мала інчий вигляд!

От, сміялись наші „батьки“ з наших „бумажок“, а самі тепер... мені мимоволі пригадався один „бурякуй“, якийсь поважний, одгодований, „папаша“, який учора на базарі скидав з себе шубу й оддавав її якомусь босякові. І особливо пригадувалось, що він був поражений тим, що ніби з сорому дає.

— Даю од чувства, гражданин! — гордо й весь червоний від цього самого, мабуть, „чутства“ говорив він якомусь інтеліґентові, який іронічно посміхався біля його.

— Беріть, гражданин, беріть! — сердячись настирливо пхав він шубу засоромленому босякові.

Я не знаю, чим у них скінчилось, чи взяв „гражданин“ — босяк шубу, чи посидів за неї, піймавшись при продажу як на злодійстві, чи чуття „батька“ охолело до того, що він сам надів ту шубу. Але факт той, що папаша шубу давав, що „гражданин“ говорив! Значить, „бумажки“ наші і його навчили таким словам? То-то ж бо й є!

Я це як раз думав, підпливаючи до нашого подвір'я. В вікнах світилося. Значить, Танг дома. Любий, любий Танг!

Я з розчуленністю вліз у фіртку й почалалав до ганку. Крізь незатулене віконницями вікно я побачив Танга. Він стояв біля столу у пальті й капелюсі, читаючи якийсь папер.

— Листа дістав, калоша? — спитав я блаженним голосом, входячи й бухкаючись зараз же на ліжку.

— Де листа! — живо одповів Танг, поспішно дочитавши. — Від Гамана записка. Зібрання зараз. Екстренне. По пропозиції трьох.

І він кинув мені на груди папірчик. Дійсно, запрошення на екстренне засідання.

Танг сів у ногах на моє ліжку й безсило пустив руки, які мало не до землі дістали.

— Я до того змучений, що засну на збірці — сказав він з такою ж блаженною посмішкою, що й у мене була. — Я не спав ні хвилини. За двадцять шість годин, я вираховував, я присів три рази, всього на пів години. Їв на ногах. Але просто аж дивно! — додав він, дійсно, дивуючися — сил стільки почуваю, що хоч ще п'ять ночей не спати.

Тут я згадав свої думки про віру й щоб хоч трошки полежати ще, розповів їх йому.

— От іменно! — підхопив він. — От це саме й я думав. Се-б-то брешу, я зовсім не думав, а тільки почував. Якось почувалось, а ти сформулював. Іменно, реальне, відне. Ну, одним словом, вставай, ходім. Уже по десятиї. Будуть лаятись.

Погасивши лямпу, ми вийшли й швиденько пішли до Гамана, у якого мала бути збірка. Ми нічого не думали про ціль сеї збірки, не питаючись навіть для форми, чого раптом така нагальність. В ті часи все було натурально.

Дійсно, нас тільки й чекали. По дорозі ми розворушились від швидкої ходи та, від того, що ділились своїми вражіннями.

На збірку прийшли в веселому, піднятому настрою, що хвилини від всякої дурниці регочучись. Так що й

в кімнату, де було засідання, ввійшли з сміхом і блискучими очима. От цей то сміх та піднятість і не дали нам зразу ж помітити чогось особливого в товаришах. Ми бачили, що нас зустріли дуже серйозно, мовчазними, хмурими поглядами, але це було зовсім природно; ми спізнались на цілих тридцять п'ять хвилин!

— Бач, люті які! — навіть прошепотів мені Танг, пролізаючи вперед.

Коли Танг примостився на підвіконнику, а я недалеко від його на валісці Гамана, стало дуже тихо. Я пильніше оглядів усіх. І зразу ж мені кинулось в очі поведження Віталія та Ольги Іванівни. Віталій стояв біля груби, склавши по наполеонівськи руки на грудях і, видно, хвилюючись, дрібно кусав верхню губу. Лямпа була прикрита абажуром з білого, обгорілого коло шкла паперу, і від цього всі обличчя здавались сіро-блідими.

А Віталій видавався зовсім, як мертвяк. Чорненькі вусики шпичками підняті догори та брови дуже яскраво чорніли на йому. Він уперто дивився на председателя Семена і в очах була немов якась наготовленість.

Ольга ж Іванівна сиділа не як звичайно, схилившись наперед, неначе збираючись підхоплювати кожне слово, а рівно, суворо випроставшись і злегка одкинувши голову назад. Вона також весь час дивилась тільки на председателя й більше ні на кого. Один тільки раз, я помітив, коли Танг зашепотів щось Герасимові, вона помалу повернула в його бік голову, довго рівним, чудним поглядом вдивлялась в його і потім так само одвернулась.

Председатель Семен і секретар Гаман про щось пошепки радились. Нарешті Семен, прикривши своїм звичаєм трьома пальцями рот, прокашлявся й з усиллям, дивлячись в стіл, заговорив:

— Товариші! Наша збірка... сьогоднішня... матиме почасти характер... не громадський, хоча... справа така, що її громадський характер... Я скажу коротко: справа про той самий анонімний лист, який дістав чоловік Ольги Іванівни...

І Семен, не дивлячись на Ольгу Іванівну, повів у її бік трьома своїми пальцями. Ольга Іванівна не ворухнулася. Віталій зняв руки з грудей, пустив їх вздовж тіла, переступив з ноги на ногу, зробив швию так, немов його душив комірчик, і знов склав по наполеонівськи руки.

Мені невиразно мигнула моторопна догадка. Яка саме, я не міг би точно сказати, тільки почулось, що ця збірка має відношення її до Танга. Танг же слухав серйозно. Лице його світилось як і раніше тим оживленням і радістю, що було весь цей час, тільки з виразом уважності.

Семен знов кашлянув на пальці, косо приставлені до верхньої губи досточкою її заговорив далі:

— Ми дістали деякі відомости і... нам... треба їх обміркувати. Я хотів би наперед сказати, що... А втім, я уступаю слово товаришу Віталію. Товаришу Віталій, прошу.

„Так і є!“ мигнуло у мене. Але що саме „так і є“, я ще не знав.

Товариш Віталій нервовим різким рухом скинув руки з грудей і по салдацьки, рівно її дуже твердо підійшов до столу. Виразно дріжачою рукою він похапцем виїняв кишень і якийсь клаптик паперу і, держучи його на голові, обвів усіх очима. Вигляд у його був надзвичайний. Нічого подібного я не сподівався бачити у цього раз-у-раз-затурканого, обияженого чоловіка. Завсігди, виступаючи на збірках, він тримався якось зігнуто, швидко

бігав по товаришах очима, немов підхоплюючи кожний вираз на їх лицях і зараз же реагуючи на його. Обличчя у його мінялось що хвилини, одбиваючи кожне почування і тим викликаючи гидливу ніяковість за його.

Тепер же в лиці, в випростаній постаті, в дуже майже хоробливо блискучих очах було щось одне, цілком сильне й *своє*. Наче чоловік скинув, нарешті, стару шкуру з себе й рішив виступити в новому вигляді. Виступити й боротись за його до останньої можливості. Таке вражіння робив він.

Я передчував, що він скаже, я холодів від здивування, обурення, страху і все ж таки не міг не почути що Віталій *тепер* викликав щось серйозне до себе, не тизневажливе, дражливе, що раніще, а іменно серйозне, — не можу знайти нічого слова.

— Товариші! — надзвичайно дзвінко, надтріснуто почав він. Але надтріснутість була не від слабости, швидче від чогось іншого. Почувалось, що чоловік середні там у себе весь горить, весь напружився до останньої можливості і кожним нервом дзвенить.

— Товариші! — повторив він, глибоко з дріжання зітхнувши, неначе йому трудно було дихати. — Я муш вам заявити, що я знайшов автора анонімного листа посланого чоловікові Ольги Іва... товаришки Ольги.

Я не дивився в сей мент на Танга, але його фігура була в полі мого зору і я побачив, як вона ворухнулася подавшись наперед. Такий робить рух чоловік, коли чує щось важне для себе. Я персвів погляд на його. Запечатаний здивовано підняв одну брову, немов застигши в нерішчучости, що думать, і напружено ждучи дальшого.

Я помітив, що де-хто теж хутко подивився в бік Танга. Ольга Іванівна все так же сиділа вирівнявши

як затиснута між двома дошками. Тепер ясно було видно, що вона вже знає все, що скаже Віталій.

Віталій зробив невеличку павзу, надаючи нам змогу приготуватись до того, що ми почуємо, і в той же час сам готуючись.

— Цей автор — раптом піднявши ще вище голос майже викрикнув він — єсть товариш Запечатаний!

— Що?! — вмить рывкнув Запечатаний, стрибнувши з вікна і з виглядом крайнього здивовання дивлячись на Віталія.

Але Віталій, ніби тільки й чекаючи цього, поспішно махнув клаптиком паперу й не дивлячись на Танга (я помітив це добре, він не дивився на його), не даючи присутнім виявити своє вражіння від його заяви, почав тим же дзвінким, стрибавим, як каміння з крутої гори, голосом читати записку Танга до Віталія.

Скінчивши, він, все так само не дивлячись на Запечатаного, ніби боячись замовкнути, боячись дати товаришам схаменутись, заговорив:

— Цю записку я примусив товариша Запечатаного дати мені! В йому заговорила, нарешті, совість. Ви самі бачите, що ваші підозріння на мене були помилкові. Ви самі бачите...

Я був занадто вражений всім тим, щоб слухати, що він говорив. А він, як в бреду, як в гарячці, трясучись все всім тілом і лицем, сипав і сипав дзвінками, крикливими, майже безглуздими словами. Пригадуючи потім все до найменшої дрібниці, інакше дивлячись на те, що сталося, я зрозумів, що Віталій *не міг* зупинитись, він повинен був говорити якомога довше. Це був найвищий, найкритичніший момент в тому, що він затіяв. Я зрозумів, що це був пункт, після якого він або мусів

стати нарівні з нами або впасти так, що ніщо й ніколи його вже не підніме. Тим і можна тільки пояснити ту божевільну пристрастність, той натиск, який він робив проти Танга, спішучи дати пояснення такому вчинкові останнього. З його слів, як я пригадав собі, виходило, що не той нечесний, брехливий і подлий, хто несвідомо, через обставини мусить иноді сфальшувати (як, виходило, він, Віталій), а той, хто прикриваючись високими принципами честоти, правдивости свідомо, пляномірно бреше й обманює.

Я потім зрозумів, що в цій філіппіці проти Танга, в цьому пониженню *Схітника*, а не кого инчого з нас, лежало підняття його, Віталія, до лінії того самого Схітника, поважаного й чесного. Але, цілком зрозуміло, що все залежало все ж таки від Танга. Віталій мусів це хоч трошки розуміти. І напевне розумів, так страшно хвилюючись і напружившись! Можливо, що склавши цей плян, він в якісь хвилини виразно розумів, що програє, що ми не повіримо ніяким запискам хоч би написаним рукою Танга, не повіримо ніяким філіппікам Віталія, бо знаємо і Танга і Віталія. Він мусів про це думати. Коли ж не зупинився і рішив таки здійснити свою аферу, то хіба від одчаю, — або пан, або пропав.

А хто знає, мабуть ще думалось йому, як поставляться товариші до слів Танга, коли буде прочитана записка. У кого є докази, що справжній автор листа він, Віталій? А тут таке свідоцтво самого Танга.

Звичайно, міркування (коли він, дійсно так міркував) слабенькі. Досить було Запечатаному розказати, як і для чого він зробив це, щоб зразу знищити всю гарячкову подлу будову нікчемника.

Я, розуміється, ні на хвилину не сумнівався, що так і буде.

І навіть перші чуття обурення й нетерплячого гніву, які клокотіли в мені, коли Віталій читав записку й говорив, змінилися гидливим жалем до його. Я мимоволі уявляв собі, який він буде після того, як дасть свої пояснення Танг і як я підкреплю їх своїм свідомством. Що це нещасне, жалке, гидке видовище буде! Як зщуляться, як зникнуть цей поганець, як завп'яє своїми очима видавлюючи на губах розтерзано, убито посмішку!

Танг весь час стояв недвижно. Крикнувши оте своє „що?!“, він ніби застиг від непорозуміння. Але що далі то виразніше й виразніше заспокоювався й якимось скупчувався. Він надзвичайно пильно, чудно вдивлявся в Віталія, пеначе навіть забувши про те, що цей говорив. Ніби його вразила думка якась чи що небудь у самого Віталія. Памятаю, я про себе з непорозумінням гадав, як пояснити такий стан мого друга. Часом на губах його з'являвся ледве помітний усміх, але дивився він на Віталія, не одриваючись ні на мент. Цей усміх і сплутав мене, я зовсім не так зрозумів його. Збила також з пантеліку блідість, що помалу розливалась по обличчю йому разом з виразом стислості й рішучості. Він не виявляв ніякої нетерплячки, коли балакав Віталій, тільки декільки раз поводив плечима і дуже трудно зітхав. І що далі, то ставав понурище, скупченище, то частіше втягував у себе повітря. Часом проводив очима по товаришах, але що раз, я помічав, швидко одкидав погляд у бік і зараз же зупиняв його на Віталію.

Все це було незрозуміло.

Коли нарешті Віталій замовк і горячими, блискаючими очима вперся в Танга, коли всі також повернулись в той-же бік й навіть Ольга Іванівна схилилась до його, судорожно мнучи хустку в жовто-блідній руці, — Запе-

чатаний з якимсь незрозумілим стражданням обвів усіх очима, криво посміхнувся, хотів щось сказати їй, не сказавши нічого, похилив голову і кілька ментів стояв так, не то думаючи, не то придавлений соромом.

— Товаришу Запечатний! Говоріть же! — раптом несподівано їй теж надтріснуто вирвалось від Ольги Іванівни.

Запечатний хутко підвів голову й глянув на неї. Я побачив на лиці його вираз страху. Потім я знав, чого він так злякався, а тоді мене це страшенно здивувало й ще більш знепокоїло. Було вражіння, немов він тільки в сю хвилину помітив Ольгу і в ній несподівано для його виявилось щось страшне, непередбачене.

— Я... — почав він розтерянно, як чоловік, що мав говорити одне, а мусить схаменутися.

— Та відповідь на лиці його написана! — голосно викрикнув Віталій, не памятаючи себе від хвилювання і почав кусати верхню губу таким рухом, яким собаки чухають лапою довго свербіле місце.

Танг глянув на Віталія. Той покинув кусати губу і зустрів його погляд з таким спалахнілим, болючим жалким і страждаючим викликом, так несвідомо згадно їй трепетно чекав, що, як мені здавалось, від цього всі замерли.

Запечатаний якось хоробливо посміхнувся і ненавче не в силі більше витримати звернені на його погляди особливо Віталіїв, знов похилив голову.

— Так, я написав того листа... — раптом глухо в землю сказав він.

Якийсь мент після цього, довгий мент, як мені видалось, в хаті було надзвичайно тихо. Перша схопилася Ольга Іванівна.

— Ходіте! — кинула вона до Віталія хрипким, застуженим голосом і, коли той почав щось кричати, як в екстазі до товаришів, — дзвінко, з ненавистю повторила:

— Віталій!! Ходіте!

Віталій кинувся до неї й вони, схопивши свої пальта в оберемок, вийшли з кімнати.

Семен і другі почали зупиняти їх, просити ще лишнитись, щоб в'яснити, бо тут якийсь непорозуміння, але Ольга Іванівна нічого в'яснити вже не хотіла. Чи так чи сяк, Запечатаний брехав, обманював!

За ними зараз же пішов і Танг. Він ні на кого не дивився, рухався дуже помалу, спокійно й, як мені здавалось, задумливо.

Після його в кімнаті піднявся надзвичайний гамір. Ніхто нічого не розумів. А найменше я. Я був роздавлений цілком. Голова мені почала горіти і втома, ніби тільки чекавши цього, обхопила все моє тіло, розгвинтивши всі суглави його.

Я не застав дома Танга. Але не здивувався тому, а так і відчував, що він повинен не прийти.

* * *

На другий день Семен дістав листа від Запечатаного. Підтвержуючи своє признание й не даючи більше ніяких пояснень, він просив судити його як найгостріще й присуд організації послати йому по пошті в N, куди він виїзжав.

Присуд ми винесли непевний: осуджуючи вчинок товариша Запечатаного, але беручи на увагу і т. д. і т. д. ми, не виключаючи його з свого товариства й не доводячи до відомости інших організації, висловлюємо товаришу Запечатаному нагану й строгий осуд.

Тільки Ольга Іванівна та Віталій стояли за те, щоб виключити й довести се до відомости инчих організації. Мені здавалось, що Віталій стояв за це через Ольгу Іванівну. Коли б її не було, він инакше говорив би. Але мушу признати: він поводився добре і взагалі якось весь змінився. Не було вже угодливости, потерянности, але не виявляв і теї гарячкості, виклику, що на збірці; а також не мав вигляду переможця. Був чудно-тихий, зібраний в собі, мовчазний і навіть понурий.

* * *

Мало не на другий же день після того знову вибухли події, які на сей раз рознесли всю нашу організацію на тріски і розкидали нас по різних кутках широкої Росії. Я попав в тюрму і тоді довідався, що Ольга Іванівна покинула чоловіка і кудись виїхала з Віталієм, тікаючи від арешту. Потім, коли мене перевезли в другу тюрму, я стрівся з одним юнаком, котрий багато її з захватом розповідав мені про якогось товариша Сергія. Це був, як виходило з його слів якийсь герой. Особливо захоплений був цей милий юнак чесністю й надзвичайною правдивістю того чоловіка. (Його повісили в Києві на Лисій Горі.) З ним була жінка його, називалася Валею. (Її заслали на каторгу.)

З описів його я пізнав Віталія й Ольгу Іванівну.

А з Тангом я так і не бачився більше ніколи. Що дня після тої збірки я ждав від його листа. В тюрмі також. Я був певний, що *мені* він пояснить що небудь. Але так і не діждався. Аж років через два мені пощастило довідатись, що він працював в одній південній організації, було його арештовано, довго сидів потім був засланий в дуже віддалені місця Сібіру.

Терень.

Мені треба було на якийсь час сховатися. Я взяв селянський паспорт, відповідно сьому одягся і поїхав.

Станція де я виїшов, була маленька, старенька, як старовинна, деревляна сільська церковця. На станційному подвіррі чекали пасажирів фурмани. Вони подивились на мене байдужими очима, зробивши мені цим тайну втіху.

Я виїшов у поле і з полекшенням провів поглядом поїзд, що тікав у жовто-синю далечінь. Тепер, принаймні на цю ніч, можна було бути спокійним, її я постановив провести в першому селі, в якій небудь клуні, на весняному, запашному, як чай, сіні, про себе показуючи язика всім тим, кому дуже хотілося знати де я.

Дорога, майнувши сірим хвостом, безшумно сховалася в зелені хлібів. Над моєю головою, вирисовуючи незримі вісімки, кружляла зграя веселих, вечірніх мушок. Деся збоку внизу сочно чиркала коса і звідти віяло вохким, густим духом свіжо-кошеного сіна.

Я веселище підтягнув на плечі клунок, поправив салдацького картуза, якого на мене начепили для поважнішої конспірації і, стараючись ступати в такт косі, бадьоро пішов уперед.

Несподівано сажнів за п'ятнадцять переді мною я побачив чоловіка. Де він був досі, я не міг збагнути, — дорога ніби весь час була порожня.

Подорожній щось робив ідучи: витирався чи сякався безперестанку. Посувався він помалу, ступаючи важко й розмірено, немов несучи на плечах відра з водою. Часом він устромлявся в кругле, червоне лице місяця, що сходив над далекою смугою лісу й був подібний до червонопиккої баби, яка цікаво приглядається до чогось за свого тину. Тоді контури подорожнього ставали чіткими й темними.

Я надав ходи, — у двох веселіще йти. Але чоловік, ніби знав, що я рішив його наздогоняти взяв і сів під хлібом. Мені стало видно тільки його чорний кашкет, з тмяним відблиском місяця на козирьку.

— Доброго здоров'я!

Я сказав це здалеку і навмисно голосно та весело, щоб показати, що я не помітив того, що робив подорожній. Він сидів і плакав, безперестанку витираючи очі темною хусткою.

Одначе це не зробило на його ніякого вражіння.

Подорожній спокійно зиркнув на мене і плакав далі.

Добрій вечір! — уперто повторив я. — Спочиваєте?

Він одняв хустку від очей і став кліпати ними на мене. Чи від світла місяця, чи чого іншого лице його було жовто-буре, як осінній зжовклий лист. Молоде ще квадратове, з розвиненими, важкими щелепами, як з міді вибите лице. А повіки очей ярко-червоні, неначе вивернуті. Виявлялось, — він не плакав, а тільки витирав свої хворі очі!

— Добрій вечір... — привітно сказав він, дивлячись на мене, трохи зігнувши голову на плече, — проти мі-

сяця, мабуть, було йому трудно дивитись. І як тільки він сказав ці слова, лице зразу стало м'яким, ваблячим, ні трохи не понурим, як здавалось.

— Спочиваєте? ще раз спитав я.

— Та от чортові очі!..—З ласкавим непорозумінням хитнув він угору головою, показуючи мені їх.—Болять та й болять, бодай би вони вже видужали... Три года, як страдаю ними... Пороху дуже не люблять... Як порох, так плачу... А сьогодні пройшов у Гуляйполе і чисте горе... З служби, на побивку? Садитьця...

Він навіть трохи посунувся, неначе те місце де він сидів було найкраще. Я скинув свою торбину, поклав свитку і сів.

— Е, я з служби давно—зітхнув я—іду роботи шукать, де Бог дасть...

— На економію?

— Де буде. На економії, то й на економію, у мужика, то й у мужика...

Парубок хитав головою, цілком мене розуміючи.

— А мені от таке горе, що нікуди, — очі!

Він знов обережно почав витирати їх червоною, забрудненою аж до чорного хустиною.

Місяць немов зацікавлений нами підліз трошки вгору, щоб краще бачити нас. Мабуть від цікавості й серйозності нашої теми, він трошки зблід і лице його стало менше. Далина степу стала темніщою, туманніщою, а біля нас ясніще.

— А в нашого попа як раз одійшов учора наймит...— з під хустки сказав парубок.

— Е? От і робота, диви, попадається!

Але я, правду кажучи, не дуже був задоволений перспективою попівського наймита.

І помії винось, і снопи вяжи, і п'яного попа спати вкладай, і попаді кошика носи. Різноманітність велика, але стомляюча.

— А це далеко?

— Ні, ось тут за тим лісом. Верстов п'ятнадцять.

Між нами лежав якийсь пакуночок, загорнутий в сірий грубий папір. Парубок витерши очі, підсунув його трошки ближче до себе.

— Гостинці? — хитнув я головою на пакунок.

— Е, де там!

І, раптом засміявшись, додав:

— А як кому, то й гостинець. Бумаги та чорнила купив собі у Гуляйполі. От тут за станцією містечко. У нас мені не продають... Сердиті на мене. Ну, так я в Гуляйполе.

— За бумагою?

— Атож. Я пісні складаю та записую на бумагу. Раньше так памятав, а тепер щось не можу, забуваю. Ну, так записую...

Він говорив просто й з ласкавою посмішкою, як про цілком звичайну річ.

Я подивився на пакунок, на великі, порепані від роботи руки, на мідяне, квадратове лице парубка.

— А за що ж на вас сердяться? За пісні, мабуть?

— Атож. За пісні й сердяться. Не люблять...

— А ну, прокажіть мені хоч одну. Я охотник до пісень... Можете?

Мені хотілось послухати творів цього поета з лицем простодушного бандита.

— А чому б ні? — охоче згодився він. Мабуть привик уже до уваги й навіть не соромився.

— Якої хочете: смішної чи сумної?

Я на хвилинку завагався. „Смішна“, десь, буде така, що від неї стане тільки сумно. Отже, краще хай уже престо сумної.

— Сумної то й сумної... Мені все одно.

Парубок покліпав червоними очима і з тим виразом, з яким сліпі кобзарі співають псалми на базарях, монотонно, без виразу почав читати свою пісню.

Мені відразу ж, з перших строф її стало легко: пісня парубка була, справді, сумна. В ній просто й з тою нелукавою, клясичною красою, з якою гуде ліс, скигнить чайка, плаче пугач на могилі, оповідалась історія дівчини, що попадає на завод. Завод, мабуть, був цукроварний; там як співалося в пісні, „солодкий цукор мішають з гіркими сльозами“, „за копійку душі поряють, за дві винимають“.

Місяць уже серйозно й щільно дивився на парубка, а парубок на його. Здавалось, що вони вдвох склали ту пісню про „солодкий цукор з гіркими сльозами“. Ввижалося, — місяць перевіряє, чи так хлопець проказує, як склали вони.

Потім я попрохав „смішної“. В „смішній“ було те саме, що й в сумній, той же цукор з гіркими сльозами, та сама стара кривда від панів та начальників.

— Здорово обижався на мене старшина за цю пісню — з посмішкою пояснив парубок. (А коли проказував найсмішніші слова, був так само монотонно-серйозний.)

В мені було чудне чуття — зворушення, ніжності і непорозуміння. Щось подібне почував я в дитинстві, коли, довго шукавши в небі дзвенячого жайворонка, нарешті бачив його близько від себе — сіренького, мирнавого, звичайнісенього.

Парубок, певно, був одним із тих жайворонків, що з давних давень дзвенять над Україною, складаючи свої анонімні, прості і прекрасні пісні, на які ніхто не пише рецензій і про авторів яких не знають ні одної нудної подробности.

— А ви давно складаєте пісні?

О, ще з малечку! Е, коли б він граматику добре знав! Вся біда, що не знає він граматики. Чи до діла воно, чи ні, Бог його знає. Ну, а все таки складає собі. Лихі на його деякі люди, а йому те байдиуже. А що ж дякують його за такі пісні? От тепер, казали хлопці, староста, стражник та монопольщик нахвалялись одбити печінки йому. Чорта з два! Радили хлопці навіть у Гуляйполе не йти, бо ті зроблять засідку в Кривім Яру. Яр тут є недалеко від Грузького, (Грузьке — зветься його село)... Ну, та я не послухав... Хай засідають. Хіба, що ззаду чим ударять та памороки забють. Ну, тоді їхня взяла. А як спереду, то хтось з нас живий не буде... Я так добрий, а як розпалюсь, то вже хай бережуться...

Он яка справа виходила!

— Ну, а як їх багато буде, а ви одні? Убить же можуть...

— А можуть... — добродушно згодився він, знов підносячи хустку до очей.

— Так чого ж ви йдете на той Яр? Другою дорогою йдіть.

— Е! Я вам так скажу! — махнув він хусткою — Я боюся та тікати, так ще гірше. Як завзялись піймать то чи в Яру, чи де инде, а все одно піймають. А тікати та ховатися — не допоможе. Хай тільки, я кажу, не ззаду... Але час, здається йти? Га? Ходім помаленьку?

Він узяв пакуночок, перекинув через плече піджак і підвіся. Він мав рацію бажати зустрічі лицем до лиця: плечі широкі, важкі, шия жилова, сам кременний, міцно збитий, весь як з чугуну.

* * *

Я рішив іти найматись у священика. Не часто доводилось мені так близько бачити жайворонків, що дзвенять над нашими ланами, де роблять солодкий цукор. До речі, може, „цукерники“, помітивши, що жайворонки не сам іде і на цей раз не одібють йому печінок.

Я сказав парубкові, що піду за ним у Грузьке та буду найматись у попа.

— Ну, то не йдіть зо мною разом... — аж зупинився він і серйозно подивився на мене. — До Кривого Яру це можна, а там будемо прощатись.

— Чого так?

— Битимуть. Подумають, що я взяв когось із Гуляйполя та її накладуть...

— Ну, нас уже двоє буде. Може, не так то її накладуть...

Він трошки здивувався: чоловік по добрій волі хоче бути битим.

— Та битимуть, я вам кажу!..

Він все ж таки думав, що я не зрозумів його.

— А вас хіба ні?

— Ну, мене... Мене за діло. На мене її засідають. А вам чого треба..?

— А я, може, поможу вам...

— А... Це друге діло...

Він одразу заспокоївся і задоволено засміявся. Вдвох не то що самому, то правда. Чого доброго, ще її їм можна

буде накласти. Коло Старої Корчми над самим Кривим Яром треба буде видерти з тину по доброму кілку та й у путь.

Він видимо повеселіщав. З цього я зрозумів, що йому все ж таки було трошки сумно за свої печінки.

Вохкість поля мягко торкалась лиця. Місяць став перламутрово-блідий, чистий. Над ним зелена зірка трепетно горіла. Поле, залите таємним молодіжно-синявим світлом безшумно розсувалось перед нами. Голоси наші різко й голосно розрізували мягку, рівну тишу ночі.

До Старої Корчми ми підійшли майже непомітно: парубок умів говорити, видно, багато думавши над тим, про що говорив—і тому у його все було опукле, обведене якимись своїми лініями, оригінальними й несподіваними.

— Ну, тепер будемо вибирати собі кілочки...— сказав він, зупиняючись біля старої будівлі з забитими дошками вікнами. Коло хати похило тримався шматок плетеного тину. Вибіраючи, поет низько нахилився, мацав руками, сопів носом. Видерши один кілок, брав у руки, замахувався і одкидав: легкий.

— Як вибierać—так вибierać! Щоб подякували. Правда, братуха? Щоб руці замашніще було... О, цей, здається, нічогенький буде!..

Він замахнувся здоровою ломакою завбільшки в людину й задоволено погладив її.

— Вроді, як на японців ідемо...—весело зауважив він.—Або, як колись наші козаки на турка ходили. Читали ви про батька Богдана Хмельницького? Е! ловка книжечка... От таку я забастовку поміаю!..

Він раптом натхненно стукнув ломакою по дорозі й кліпаючи проти місяця хворими очима сказав:

— Як чесний чоловік, готов зараз на таку забастовку іти. На смерть, на що хоч! Йй-Богу!

Майбутня стріча з ворогами, ломака в руках, ліс, таємні тіні видно хвилювали його.

— А то що? Курку вкраде, хату підпалить і забастовкою називається. Ні, щоб у книжках було записано, от-го друге діло... Н-ну, та я своє знаю.

Він стукнув ще раз кілком і ми пішли.

Перед нами чорнів Кривий Яр. Я знав, що в ночі кожний яр видається глибшим, ніж є в дійсности. Але цей був як безодня, кострубата, чорна, вохка. З обох боків його непорушно і понуро стояв ліс, одвічуючи проти місяця стовбурами дерев. Той бік дороги, що був проти місяця, наганяв своїми темними провалами тінів тоскне, неспокійне чуття. Здавалося, в тих чорних западинах сидить хтось і пильно стежить за нами. Дорога круто спускалася вниз, сіра, самотна, порожня. На ній голубими промінчиками грали проти місяця соломинки. З яру потягнуло холодом. Я скинув торбу і надів свитку.

— Холодно? — зі співчуттям спитав парубок. — Це з яру. А мені то й добре, я чогось розігрівся. І на очі це первий сорт. А знаєте що, служба? Тісніще йдімо. А як вискочать на нас, ставаймо зразу один до одного спиною. Так ніяк їм буде ззаду зайти до нас.

Я цілком погодився з ним. Ми щільно присунулись і так пішли у низ. Геть-геть аж з низу видно було шматок вершечків лісу облитого місяцем. Весь же той бік був темний, тільки вгорі ясно голубим світлом дихало небо.

Спускаючись, ми вже майже не балакали, чуїно слухаючи й до болю в очах придивляючись до кожної тіні. Часом, злякана нами, з дерева з шаркотом спурху-

вала птиця. Ми тоді як прикіпали до землі, з силою стискуючи кілки. У мене ж по всьому тілі, особливо на шиї та спині проходив чудний, електричний дріж. Я певний, що, коли-б там у мене була шерсть, вона б наїжилась і стала сторчака.

А пост мій зовсім змінився. Звичайно він йшов важко, міцно спіраючи кремезне тіло на одну ногу, потім на другу і від того перевалюючись з боку на бік. Тепер він став весь легкий, гнучкий, еластичний. Я майже не чув його біля себе. Ступав він здається, на самих пальцях, трохи перехилившись наперед, але не гнучись. Очей уже не витирав, а коли повертав лице так, що місяць освітлював його, я бачив чисто дитяче захоплення, захват, мовчазне, напружене, радісно-дике чекання. Це вже не було лице добродушного поета, а швидче одного з тих, що ходили на Турків.

І, дивна річ, що глибше ми спускались, то неприємне, тоскне чуття в мені ставало менше. Ноги й руки мої наливались чимсь п'яним, хвилюючим, майже радісним. Хотілось часом сильно втягнути в себе повітря і так крикнути, виючим торжествуючим криком.

Кілка в руці я не почував, він ніби зрісся з моєю рукою, з моїм легким, витягненим тілом.

Було вже не холодно, а душно, хоч знизу тягнуло вохкостю. Кроки наші, тихі, шаркаючі, ставали поспішніші. Притуленою рукою я почував, як парубок часом весь натягувався, як повід в зубах дикого, настороженого коня, — то що небудь шаруділо в лісі.

Несподівано опинились на дні яра. Він, розуміється, тільки згорі здавався таким глибоким. Посеред дороги мертвим блиском блищала калюжа. Треба було обминати її і йти поїд самим ровом лісу. Тут як раз і могли си-

діти „ті“. Їм не треба було навіть бігти за нами, а тільки тихенько підвестись і ззаду опелешить ломакою по голові. Знов по шії пройшов дроз. Парубок перед калюжою зупинився, озирнувся, пошукав очима.

— Ідіть наперед, — шепотом сказав він. — Та помалу. А я спиною до вашої спини...

Склеївшись спинами, ми обережно посунулись по під ровом. Я тримав кілок на поготові. Поет ловко ступав задом і голосно сопів носом.

В лісі було тихо. Сонно шелестіли вершечки дерев і наче знов засинаючи, змовкали.

— Мабуть нема... — глибоко зітхаючи, сказав парубок, коли ми знову вийшли на серед дороги.

— Мабуть, так... — зітхнув і я.

Далі ми пішли уже вільніше, а через якийсь час були на горі. Ступали ми тепер ліниво, стомлено і обом нам стало холодно, хоч і йшли на гору.

Тут ліс кінчився. Перед нами стлалось рівне поле, збігаючись вниз до нового, великого яру, на схилах якого лежало Грузьке. Видно було навіть під місяцем білий бік церкви.

Ми вже не розмовляли. Мені було чогось сумно, чи жаль і хотілось неодривно дивитись в бліде, засмучене лице місяця. А в очах, як отпечатані, стояли темні стіни ліса, згадувався вохкий, болотяний дух Кривого Яру і чудний, електричний дроз по тілі.

Я пішов почувать до парубка.

* * *

Піп паняв мене охоче. Це була сухенька, старенька істотка в фіолетовій рясі кирилично-червоній під пахвами. Борідка, брови, волосся на голові було ріденьке її сіре

а худеньке личко жовте, як солома. Він був удовець і жив самотою з старою служницею Текльою, також досить підтоптанюю. У неї був склад хвороб і вона день і ніч була ними занята: то робила собі якісь припарки, то варила зілля, зібране вранці-рано під самий дощ.

У мене роботи було зовсім мало. Пара стареньких, ситеньких коней, дві корови, кабан у сажу от і все хазайство. Звірята народ був симпатичний, від старости терпеливий, спокійний. Землю піп здав селянам, — у полі роботи зовсім не було.

Древнім, забутим людьми спокоєм віяло від усього в затишному, садком захищеному від села подвіррю старенького батюшки. Покрівлі були з зеленим, м'яким мохом; двері, поточені шашілем, замикались не замками, а засовами, які приводились в рух ключками. Ключка просовувалась в дірочку над засувом і поверталась у ліво чи вправо. От і замкнуто або одімкнуто. Шибі на вікнах були з різноколіровими одсвітами, зеленими, як мох, фіолетовими, як ряса, червоними, жовтими, залежно від віку.

Земля на подвіррю встелена густим та витким, як волосся у негра шпоришем, а по йому доріжки протоптані, тверді, вікові до льоху, до комори, стайні, до сажу. В покоях пахло житнім хлібом, старим медом: кожухами, ладаном і канупером, — о. Савватій нюхав.

По обіді все замірало. Спали батюшка, Текля, коні, свині, навіть кури ховались від тинами і сиділи сумно схиливши голови, немов чекаючи, поки прокинеться життя у дворі. Вийдеш в садок, бжололи гудуть, мухи на скрипочках тягнуть тонкі, дзвінкі мелодії, тріпочуть на листях, мов метелики, плями сонця. Над вечір, як тіні падають не від хати на повітку, а від повітки на хату,

на ганку з'являється о. Савватій. — Він обережно сходить на приступках у низ і тихенько, мирно наспівує:

„Да ісправиться молитва моя“... А що, Денісе, дощ завтра буде? Га?

І дивиться на мене ласкавими водянисто-голубими оченятками.

Я дивлюсь на небо, управо, уліво й поважно одповідаю:

— Ні, мабуть, батюшка, не буде...

— Не буде, то й хвалить Господа... „Яко кадило перед то-бо-о-ю“...

І йде собі до воріт. Там він стає, спірається грудьми на фіртку й виставляє праву руку на улицю: селяне проходячи чмокають руку й одходять. А батюшці не треба зайвих рухів робить.

— Як хліба, Данило?

Данило підводиться від руки і надіваючи шапку одповідає:

— Та слава Богу нічогенький...

— Ну, слава Богу, слава Богу...

* * *

Так і жили ми собі.

Єдине, що було трошки незручне в сьому життю, це те, що я не міг часто і вільно бачитись з Тереном (постом),—батюшка не любив його. Через те й до парубків неохоче пускав.

— На улицю, Кажеш? „Яко кадило пред тобою...“ А скажи, хлопче, Теклі, нехай стара самувара наставить...

Сказано Теклі, самувар наставляється.

— Я, батюшко, хотів би ввечері до хлопців піти. Робота вся справлена... Недовго...

— До хлопців, кажеш? А, до хлопців, до хлопців... „Да ісправиться молитва моя...“ Щось там кнурець наш тихо дуже лежить. Га? Чи не сталося йому чого небудь. Подивись на його Денисику...

Ну, що ж? Увечері, наспівуючи. „Да ісправиться молитва моя“, я тихенько перелізаю через тин і йду на улицю, у той бік, де чується спів.

І от тільки таким способом я міг перевірити, чи правду казав Терень, що в селі співають його пісень.

Дійсно, більшість модних пісень належало творчості Тереня. Де-які ж були в лицах. Ішли, наприклад, повз хату Галини Моченої. Галинка колись служила у пана в горницях. Послуживши рік чи два, вислужила собі добру хату, ґрунт, пару коней, овець, корівку. Хата була гарна, з великими вікнами, садочком, так що часом і сам пан вечерочком завертає до Галі.

Уже підходячи до хати Галинки, хлопці розділялись на дві партії. В одній було всього два-три голоси, а в другій останні. Перед вікнами всі зупинялись і один голос здивовано починав:

— „Ой, чия ж та хатиночка з краю?“

До його прилучались з його партії й також дивуючись підхоплювали:

— „Ой, скажіть же, люди добрі, я не знаю...“

Тоді друга партія, весь гурт, як з гармати випалював:

— Панова!

І ще не давши скінчитись останній ноті, широко й розмашисто на все село поясняв:

— Ой, хатиночка та панова.

Перший голос не задовольнявся й зараз же запитував про інше:

— „А чия то дівчинонька—кряля?“

Його спільники разом з ним додавали:

— „Та ще й зветься, як здається, Галя?“

Гурт з вигуками, з ачхиканням і на цей раз гримав:

— „Панова!“

— Ой, здається, та дівчина панова...“

Потім йшли інші різні питання. Часом такого змісту, що переказать його зовсім неможливо.

Од Галинки йшли далі до старости, до монопольщика, до писаря. Перед писаревим подвір'ям неодмінно танцювали. А пригравали до танцю піснею, також Тереновою:

„Ой, чук-писарчук,
Грузький писар Захарчук“.

В цій пісні оповідалось, що в Захарчука легка совість і ваякка кишеня, в якій уже не поміщались громадські гроші, а тому він їх одсилав у банк.

І мені, розуміється, не важко було повірити, що Тереня не любили. Наочним же доказом тому були щовечірні розгони поліції.

При чому кожний раз старались піймати Тереня. Зловивши, садовили в холодну, де не раз і били.

Але наслідком сього на другий чи на третій день зявлялась нова пісня, в якій добродушно малювалась картина розгону співаків і виянялись причини цього. Хлопці знов збирались, знов ловили кого-небудь з них. Матіже що вечора по селі чувся дрібний, важкий топінг, тріск тинів, тюкання, галас, трівожний гавкіт собак, матюки. Після того наставала тиша і тільки з поля, де пасли коней, ледве доносились тягучі самотні звуки степової мелодії.

*

*

*

А Терень складав собі ті пісні не так і від злости на „барбосів“, як від чогось инчого. Бог його знає, що йому було таке, але він сам признавався, що наче сила яка підштовхує його в бік: „А ну, ось на це скласти б пісеньку“. І чи в полі за плугом ходє, чи з косою у лузі вимахує так, що аж сорочка на спині липне до тіла, чи їсть, чи лежить, все йому снуються в голові пісні. Часом і сам не радий тому.

Вже чого з ним не робили: роботи йому не давали, з лавки нічого не продавали, усовіщали, арештовували, забірали в його папір, книжки, тюрмою грозились. Тереневі те все тільки привод до нової пісні. Старшина просто радив на підставі циркуляру „про боротьбу з хуліганством на селах“ вислати по приговору чортового парубка аж на Сібір та й край. Але писар і инчі не рішались: більшість на сході була б проти. Тут уже голота вступилась би за свого, міг би вийти непорядок і пониження власти.

Треба було винайти якісь инчі способи. Але які? Печінки одбити? Одбити, розуміється, легко, але не дасться бісів парубок на одні печінки: здоровий, буде противитись, не стямляться, як згаряча убють. Почнеться суд, тяганина, клопіт.

Все село, оскільки я міг судити, серйозно й напружено слідкувало за сею боротьбою, ділячись на прихильників та противників Тереня. Але ніхто не міг сказати, чим скінчиться вона.

А тим паче сам Терень. А, втім, він не дуже сушив собі голову тим клопотом. Навіть те, що переслідування начальства потрохи відганяли від його парубків, здавалось, мало хвилювало його. Він міг по довго й без товариства бути. Жив він і так майже самотою, бо мати його, баба

Секлета, більшу частину року мандрувала по прощах. Коли вона виходила, Терень сам собі варив їсти, як що було з чого варити, і цілі дні мовчав.

Але ні, не правда. Річ, власне, в тому й була, що він не мовчав, а весь час розмовляв, тільки не з людьми і зо всім, що було круг його: кіньми, курми, горобцями, сонцем, вітром, своїми чобітьми. Балакав цілком поважно і тим тоном, який відповідав відношенню до його самого всіх його співбесідників. Коли чобіт не налазить на ногу, Терень з початку докоряє йому, потім радить побоятися Бога, а коли той не вважає ні на що, поводить ся рішуче й без церемоній.

Сонце він зустрічав з веселою і дружною посмішкою. Тут уже не було непорозумінь. Як би воно не текло, Терень відносився до того вибачливо, прощаючи навіть серйозні дурниці свого приятеля. „Сонце на очі добре“, — немов виправдуючи, свою слабість, часом казав він мені.

Часто, забігши до Тереня по обіді, коли в попівському подвіррі все спало, я чув у хаті поета розмову і зупинявся, не знаючи чи варто входити.

— А ну, так... — чувся голос Тереня. — Ні? Добре. Так не хочеш, не треба... Не треба як не хочеш, я сидувать не буду. Ми спробуємо з другого боку. Правда? От так... Ну, що ти на це?

Одповіді ніякої. І знов Терень говорить:

— Ну, от... Тепер уже й зовсім добре... Правда?

Коли я входив, виявлялось, що Терень умовляв держально рогача потриматися, поки він дістане цвяшка, щоб прибити його. Держально вередувало і не хотіло триматися так, як ставив його Терень. Але, зрештою, вони погожувались і Терень прибивав його.

А треба було піти з ним у поле або в гай! О, тут у Тереня було стільки приятелів, що він зовсім не мав часу, не то на балачку з людиною. Що хвилини він зупинявся, комусь підморгував, прислухався, задоволено посміхався. Говорив йому що небудь, а він раптом кивав кудись у гору на дерево й по приятельськи питає:

— Шпеш? Га?

— Хто шпеш?

— А швачка... Он як на машинці виделує...

Дійсно, прислухавшись, чую, що хтось дрібно й весело шпеш на швейній машинці. То сіренька птичка. Як вона зветься у людей, Терень того не знає, по його — вона „швачка“.

*

*

Але останніми часами й з Теренем щось стало робитися. Іноді він зовсім мінявся: ставав хмурим, мовчазним, набурмосеним. Дивився з під лоба, понурою з ворожим підозрінням. В такі моменти він напивався — сам або з парубками — і був небезпечний для кожного хто хотів з ним сперечатись. Тоді виразно було видно його широкі плечі й короткі жиливі руки, якими він помалу, п'яно водив, неначе шукаючи, щоб ухопити щось і розчавчити ними.

— О, вже Одарку на леваді зустрів... — тихо казали хлопці, бачучи таким Тереня.

Одарка була дочка заможного мужика Матвія Копанки. Чи гарна вона була чи ні, про те ніхто не міг нічого певного сказати: як коли. Часом так і горне до себе, а часом нудна, сіра, стомлена. Очі в неї були сердечні як казав Терень. Сердечні, розумні, блискучі. Як хтось їй до вподоби, одними очима може прив'язати до себе міцніше каната, яким ув'язують снопи. Бог її знав, чи

до вподоби їй був Терень! Пісні його, — я знав, — напевне подобались, бо так виспівувала їх на своїй леваді, що через неї часом трави накопити не міг. Її левада була поруч з поповою і мені не раз доводилось стрічатись тут з Одаркою. Через це і Терень частенько зазирає до мене.

І от Бог його знав, чи раділа тим зазіранням Одарка чи ні. Не тікала, ні, як Терень підходив до рівчака, що поділяв левади, не ховалась, не сердилась і не соромилась. Навпаки, побачивши нас, стане бувало, зіпреться на граблі та й поблискує своїми чудесними очима. Сама така крупна, груди високі, хистко дріжать під рівними брижами білої вишиваної сорочки. Бідний Терень переступає з ноги на ногу, як ведміль, якого примушують танцювати, часто витирає хворі очі її, видно, в сей час найбільше відчуває їх.

Раз я застав його й Одарку на поповій леваді. Вона зараз же з сміхом перестрибнула до себе, а Терень, як тяжко п'яний, поплентався кудись у низ, чипляючись ногами за все, що стрічалось по дорозі.

В той вечір, пам'ятаю, був він п'яний, і понуро-мовчазний.

Раз я прийшов до його ввечері. Він сидів у себе в хаті, витягнувши руки по столі, а між ними горіла маленька лямпочка. Він пильно, важно дивився в неї і повіки очей його були червоні, як жар, а самі очі п'яно й понуро блищали.

Привітавшись зі мною, він раптом ударив мене долонею по коліні й нехачливо але з силою спитав:

— Що вони хочуть од мене? Га?

— Хто?

— Я тебе питаю: що вони хочуть од мене, од моєї душі? Говори!

— Та хто хоче?

— „Хто?“

Він погрозово, помалу хитнув головою й одвернувся. В кутку посмішно, радісно стрикотів цвіркун. В розчинені двері дихав темний вечір, наче стояв біля порогу й задиханий слухав нас.

— П... подлеци і душогуби, от хто! — раптом сказав Терепь, знов повертаючись до мене. — Що вони хотять од мене? Щоб я покорився їм? Так? „Ми, кажуть, тебе на Сібір одправимо“. Жар на Сібір, жар. Все одно. Я піду. Я піду й на Сібір за правду. А вам не покорюсь. Ну, тільки ж душа болить, братуха! — вже инчим тоном, спалахаючи болем, скрикнув він. — Серце болить. За що? Ну, хай ті барбоси, а свої, а хлопці? Боятися вже. Зо мною кумпанію боятися водить. Сам, сукин син, проти п'явок, барбосів, а мене топить. Федір за п'ять рублів узявся зо мною на вкулачки піти... Ну?

Федір був один з гарячих прихильників Тереня.

— Ех, братуха, я тобі верно кажу: не правди в нашого брата. Бог з ним, нема... Ти йому всю душу, він тобі... за п'ять рублей на вкулачки... Ну, хай, Бог з тобою. А Копанці я дам. Ой, дам... Тому то вже я заспіваю... Хочеш, Денисе, випити зо мною? Хочеш? Ти один мій вірний друзяка. Давай випємо... Ну, давай! У мене горить в середині, може легче буде?.. Не хочеш? Попа боїшся? Я не люблю твого попа. Тихенький, а тихо землю рие. Ну, Бог з вами... А Копанці я дам... Гей, бережись, Осипе! Я, твоя правда, безштанько, а вязи тобі скручу... Ти не любиш моїх пісень? А-а, не любиш... Племінницю свою проти мене наговорюєш... Одарку проти мене наговорюєш?! Га? Я — безштанько, хай так, я Одарки не візьму, сам знаю, Як то співається:

„Легче тому каміневі проти води плисти,
Ніж убогому багатую любить без користі!“ —
Боже мій, що то за пісня!..

Він приклав руку до щоки і жалібно, розчулено за-
співав:

— Летить галка через море:
Дай, море, пити!
Тяжко важко убогому
Багату любити“ ...

Потім він заплакав, а далі розсердився перекинув ногою стіл, трохи пожежі не наробив, та почав гатити кулаками в стіни. Я весь упрів борячись з ним і стараючись вдержати дома.

Але він вирвався і втік від мене. В той же вечір він піймав біля чайної Осипа Копанку, дядька Одарчинного, сільського багатія і прилюдно висміяв його в віршах, які невідомо коли склав. Він навіть рвався бити його, але люди не пустили.

* * *

Осип Копанка був позакулісовий володар усього села. Всі в його були запозичені, навіть староста. Становий пристав був з ним за пані-брата, ночував у його, як приїздив у Грузьке. Терень ніколи ще так одверто не виступав проти його, — хлопці здержували.

І все село аж ущухло від такої образи. Казали люди, що Копанка весь зробився сірий, як вичитував його Терень.

Але диво: коли на другий день стражник і урядник хотіли йти за Тереньом, щоб арештувати його, Копанка спротивився тому і попрохав не зачіпати парубка.

Це вже було зовсім незрозуміле. Але всі були певні, що Тереньові так не минеться. Е, це вже за-

надто хлопець забрав собі в голову; на такого чоловіка кидатись!

На боці Тереня не було майже нікого. Кожний, принаймні з тих, що голосно балакали про це, рішуче осуджували його. І що більш були запозичені у Копанки, то гостріше був їхній осуд.

Навіть хлопці почали ухилятися від Тереньового товариства. Тільки зовсім очайдушні голови не покидали його і в їхньому поводженні був виклик, злісна задиркуватість. Це були голодранці й сини тих, хто не мав ніякого відношення до Копанки.

Терень також, видно, почував, що йому не минеться дурно виступ проти хазяїна села, але відносився до того спокійно. Судить будуть? Нехай. Дадуть місяць-два арешту. Що-ж: спочине собі за той час, ще кращих пісень складе у тюрмі. Погано, як підчас жнив засадять, але він і на це готується: умовився де з ким, щоб з половини зробили за його все, що треба. Зімою ж на завод піде, заробить. І все таки ніяким Копанкам клянятись не буде.

* * *

Але Копанка у суд, очевидно, подавать не хотів. Він мав щось инче на увазі. Так собі міркували люди. Що, справді, зробить суд? Одсидить та й за своє. Горбатого могила тільки виправить. Щось мудріше мусить вигадати Копанка.

І от раз у вечері до мого пана почали сходитися гості. Він трохи слабував у цей час, але чомусь приймав їх. Приїхав пристав, прийшов урядник, монопольщик, Тарас Кундя, другий сільський багатій, староста і Осип Копанка.

Ого! Це щось надзвичайне! Тут не гостюванням пахло, а чимсь инчим. Чи не мало це зборище якогось відношення до Тереня та його товаришів?

Але як я не похажав круг хати, нічого не міг почути.

— Дениску! А неси, серце, самовар у альтанку!

Переходили в сад, у покоях душно. Ну, це инча річ, тут все ж таки є де-які шанси дізнатись, що за парада у них.

Закокало вилками й шкляночками в альтанці. Трохи тіснувато було, але свіжіше. З двох боків по кутках на маленьких столиках поставили по лямпі, — видно й вигідно. О. Савватію я виніс його червоний фотель, закутали його в шубу, під ноги подушку поклали.

— Ну, Денисе, тепер ти можеш собі йти.

Але я тільки грюкнув фірткою в садок, а сам швиденько, на шпиньках прокрався назад. Вечір, спасибі йому, був темний, густий, на два кроки нічого не видно. Над самою альтанкою горіли три зірки — „Дівка воду несе“. На селі беззлобно, для розваги гавкали собаки. Співу не чути було, — все село знало, що до батюшки зіїшлися на якусь непевну таємну раду. Не до пісень вже тут!

Гості балакали стиха, але я підходити ближче не наважувався: хтось виїде, піймає — біда буде і мені і Тереньові ще гірше. Я чекав, що вони захопляться й заговорять голосніше, — це спочатку тільки така обережність.

Одначе щось не захоплювались. Тільки хто-небудь піднімав голос, як хтось инчий робив „тшш!“ і знов притихало.

Е, так не буде! Мушу ж я почути, що там за таємна парада!

Сціпивши зуби, на карачках тихо поліз я до альтанки. Тріснуло щось під коліном. Я замер. Але в альтанці рівно бубонів хтось, — не почули. Крізь віти й листя винограду видно було постаті гостей і гостру лисину пристава, на якій пучком одбивалось світло лампи.

Нарешті я вже міг і дещо розслухати: Говорив пристав, трохи гундосим і тягучим голосом:

— ...Практика, мої панове, показує, що з таких суб'єктів виходять злодії й злочинці... Йому бути в тюрмі, як Бог-свят. Чого ж нам йти проти того, що мусить бути. Я говорю: дайте його мені і я з Панасом Панасовичем за тиждень справимо його. Село вступиться? Плювать. Взвод салдатів і кінець. Та й не вступиться. Ще само нам дякуватиме.

Щось тихенько спитав о. Савватій.

— Яким способом? А от яким. У селі кража. Украли щось... ну, скажемо, у вас годинника. Лежить на столі годинник, вікно було одчинене, хтось простягнув руку і потяг. Само собою — трус. До Терентія... годинник у Терентія. І край. Справа скінчена.

— Ну, дадуть йому два-три місяці, а він назад... Це говорив Копанка.

— А ми його знов назад! — засміявся пристав.

Знов забалакав о. Савватій. Я обережно підсунувся ближче.

— ...Так не можна... А я говорю: так не можна... Це гріх. Гріх, панове, гріх. Ми штовхаємо чоловіка на злу путь, на злобу. Ми його в тюрму, а він озлобиться, вийде і попалить нас, або покалічить. Озлоблений, кажу, чоловік нічого не боїться... Треба з ним якимось мирно, кротко, з розумом... Я от так кажу, прошу послухати мого дурного старого розуму...

— Денисе!.. А Дени-и-се!

А, чортова, стара баба, найшла час галасувати!

В альтанці затихли. Треба було швидче тікати, — стара конче почне, сюди придибає.

Я тихенько одновз і люто побіг на крик Теклі. Старій дурені треба було качку зарізати. Я б з охотою їй самій одрізав язика в той мент!

Після качки мусів лізти в льох, далі повітирати шклянки.

Коли я нарешті увільнився її хотів йти в сад, мене самі покликали.

— А давайте там вже вечерю... — тихим, розслабленим голосом сказав о. Савватій. По його лиці та по лицям пристава з урядником я побачив, що пройшла пропозиція попа. Копанка сидів задоволений, хитро поглядаючи на всіх, — очевидно, він був на боці батюшки.

* * *

Але що ж то був за плян?

І я, і Терень, і все село ламали собі голови її нічого не могли придумати.

Терень рішив триматися, так, як і досі. Семенець, Хведь, Кеңдюх і інші, що були з нами, цілком з ним погодились.

Я Тереньові переказав плян пристава і ми умовились про се нікому не казати, навіть своїм, щоб не налякати ворогів. Тереньові ж бути дуже обережним.

„Кумедії“ одбувались так само, як і раніше перед вікнами писаря, Галинки, монопольщика. Терень склав ще одну пісню про Копанку і її також співали. Правда, тепер гурт був меньчий. „Улиця“ розбилась на два табори: Теренів і неутральний, який не був ворожий

першому і співав всяких Тереньових пісень, але не таких, які б зачіпаликого-небудь з поважних членів Грузької громади.

Але диво: ні урядник, ні стражник, більш не зачіпали нікого, ні Тереня, ні його прихильників. Не раз під самою хатою урядника зупинялись, — співали пісню про „барбосів“ і пічого. Навіть вийде в своїм білім мундірі на подвіря, перейдеться з цигаркою з зубах і так наче не помітивши нічого, зайде знов у хату.

Щось тут було дуже непевне.

— Скарай мене Боже, бояться!! — гаряче і в захваті бив себе кулаком у груди Кендюх. — Братця, я вам кажу, бояться! Повірте мені.

Він аж благав — молив нас, щоб ми повірили йому, — так ця думка була вабляча.

Але це було занадто просто. Добре, бояться, а чого, наприклад, Матвій Копанка, батько Одарчин, почав зачіпати Тереня й ласкаво говорити з ним? Чого сама Одарка стала тепер вільніше й смілівіще поводитись з Тереньом? Теж із страху?

Але що чудніше: із всіх нас сам Терень, видно, охоче вірив у те, що таке поводження ворогів було наслідком страху їх. І те, що він вірив сьому, показувало, що він сам боявся. Ну, боявся, не боявся, а почував себе неупевнено, неспокійно. Він не знав, що йому думати і хотів зупинитись на чому небудь і до того на такому, що б не дуже непокоїло. І через те, розуміється, бояться, сукнин сини!

*

*

*

Я з попом поїхав у наше повітове місто. Це для мене було дуже зручно, — можливо, що на почті вже лежало що небудь для мене. Я подав свою адресу і по

умові повинен був негайно їхати, коли дістану листа з певним умовним змістом.

На почті нічого не було. І чудесно!

Піп також справився з своїми ділами і ми потюпали додому. Виїхали вранці рано, а приїхали як сонце сідало за млинами. Біля нашої криниці напував коней Кендюх. Він робив мені знаки, як ще ми в'їзжали в ворота. Я зрозумів, що він має сказати мені щось цікаве.

Так і було. Поперше: вернулась з прощі баба Секлета. Ніколи в такий час не приходила, а тепер припленталась. Далі: вранці була здорова, а на вечір ні з того ні з сього заслабла. Лежить, стогне, посила Тереня то за тим то за сим. У його робота у полі стоїть, хліб плаче за косою, а вона його по шептух, по фєршала ганяє. Чисте горе! Плаче, крекче, кашки їй зварити нікому, подати нема кому, син незграбний, син неуважний, син тільки знає волочитись, дурні пісні складати, поважних людей проти себе возстановляти. Уже прочула десь про все стара моельниця. Правда, перед тим, як захворіла, була чогось у Матвія Копанки.

А друге... Друге таке було захоплююче й чудне, що Кендюх в азарті бахнув кулаком по морді свого коня, що чухався об його плече, і кинувся розповідати.

Приходив сам писар до Тереня! Сам писар! І чого? Ну? Чого б подумати? На службу просить Тереня! На службу у розправу за писарчука, на 15 р. у місяць! Га?! На 15 р. зразу, а старі писарчуки по 7 та по 10 і досі мають. Що то таке? Чи не видно тепер, що їх забрав такий страх, що вони аж подуріли?! Га?

— Ну, а Терень що? Терень як до цього?

Кендюх з обуренням помотав головою, заплющив очі й многоповерхово вилаявся.

— Дурень Терень, от що, я тобі скажу по чистій правді. Їдять його мухи з комарями! Та за таке треба й руками й ногами хапатись. „Не хочу!“ Та я б його... Не хотіла б ворогів моїх доля... Не хоче! А чого ж він хоче? Щоб йому очі повилазили за плугом та у поросі? А тут 15 р. у місяць, сиди собі та шкрябай пером, у чистому, в холодку... Тю, сказився б ти! Що вони йому зроблять? Га? Не схоче, кине к чортовій матері та й край... Та я б... Ех, їдять його мухи з комарями... Хоч би ти йому сказав... Мати женить його хоче, тут уже видно... А з чим жениться? Хто за його, сліпого піде? Га? Е, базікають чорт-зна-що, не слухають, коли їм розумні люди говорять. Приходь зараз же до млинів, будуть усі наші. Чуєш? А-но, ти, бодай тебе Бог любив, чухала б тебе бене́ря! Ню! Приходь же!

Це вже було щось нове. Посада в розпаві. Чого ради? Може, справді, піддобритись хочуть та підходять на різні способи? Бо яка ж рація такого чоловіка в своє товариство закликати?

А, може, що инче?

Як тільки піп ліг, ягородами побіг до млинів. Там не співали, не реготали, а тихо балакали. Один Кендюх гарячився, але й то як погасаючий вогонь, що справив своє діло.

Терень був спокійно-добродушний. Він рішив узяти місце писарчука. Чим він ризкував? Прогонять все одно через тиждень — два, а тим часом посидить собі в холодку. Гроші дають навіть наперед. Заплатить ними косареві та й попанує. А на улицю що вечора так само ходитиме, як ходив, так само співатиме, як співав, так само не піддасться, як не піддавався.

— І Одарку візьмеш! От будь я трижди проклят, як не візьмеш! — спалахнув ентузіазмом Кендюх. — Я вже

бачу, до чого воно йдеться. Ех, їдять його мухи з комарями! Як заделається наш Терень на главного писаря, от буде кумедія! Зараз же, хлопці, забастовку на всю губерню!

Я не довго сидів у той вечір з хлопцями. Всім було якось не то ніяково, не то жалько чогось. Може, справді, заздрили Тереньові, як отверто докоряв Кендюх? Не знаю. Я не прощаючись, пішов до дому улицями. Біля подвірря Осипа Копанки, як звичайно, було ясно і людно. Сиділи на приступках лавки, на дубках дядьки, лускаючи насіння й гомонячи. Вікна в великій під зеленим залізом хаті Копанки жовтіли на два боки. Копанкові невістка і сини торгували добре, одні в лавці, другі в пивній.

Я довго лежав на своїому сіні і крізь дірку в соломі даху дивився на кліпаючу в ній зірку. Коні смачно хрумкали в стаїні, клацаючи залізом пут. Шумно й з полегченням, зітхали корови з другого боку. На подвіррі, зарослому шпорнишом, було тихо, мирно та кротко.

* * *

Дійсно, на Тереня зміна в його становищі не зробила ніякого вражіння. Правда, він купив собі нового хворменого картуза з бархатним околушком, які носять семінаристи. Але це була вже форма, так мусить бути. Купив також новий піджак,— не добре при чистій роботі сидіти в якомусь лахмітті.

І очам, справді, стало зразу легше. Крім того поїхав якось з писарем в Гуляйполе і там земський лікар дав йому окуляри й лікарства. Через окуляри світ не так різав, а лікарство жар з очей забірало.

Але Терень ходив собі на улицу так само, як і перед тим. Хлопців у його гурті тепер стало більше. Дівчата

перестали ховатись і вступали до сміхів, танців та співів. Співали ж зовсім не лагідних, пісень, а тих самих, не виключаючи й „Ой, чук, писарчук!“ Словом, стало зовсім не гірше, а далеко краще.

Чим, зрештою, ризикував Терень? Окулярами? А, їдять його мухи з комарями, що таке окуляри? Шкло, пустяк! Що таке навіть хвормена форажка? Ганчірка і більш нічого!

Діло не в окулярах і не фуражках.

Тепер усім ясно було, що Терень переміг. Правда, перемога була непевна, хистка, але все ж таки перемога. З голотою, значить, рахувалися. А її представника он як угору піднесли.

Терень ставав фігурою в селі.

Коли приходили до розправи, то вже насамперед звертались до Тереня. А називали вже не інакше як Терентієм Софроневичом. Терентій же Софроневич добродушно собі сміявся з того і охоче робив усе, про що його просили.

Писар, староста, урядник були з ним смірні, делікатні і також називали Терентієм Софроневичем. А монопольщик—маєте собі!—звернувся до Тереня, щоб той склав йому пісеньку на іменнини його жінки. Сама монопольщиця приходила до розправи з зеленою парасолькою і мережаною хусточкою в руках! Бідний Терень аж упрів, але пісню таки склав. Ловка пісня була. Кендюх її проказував захлипуючись.

Всі навіть думали, що Тереня на іменнини покличуть, але не покликали. Ну, певно, що він не пішов би, того й не покликали.

*

*

*

Минув тиждень, два, місяць. Справа стояла на місці, — ні туди ні сюда. Урядник не чіпав, староста не гри-мав, навіть піп у казаннях не соромив хлопців. А Терень і хлопці, які були, такі й zostалися, хіба що не було такого напруження й гостроти, як раніше. Кендюх же, бережучи Тереня, старався поменьше чіпати писаря. А, ну, його к лихій годині,—тільки клопіт Тереневі буде. Та й Копанків дратувати не варто: могло статися, що Одарка таки піде за Тереня. На те щось скидалося. Раніше вона сміялася з очей Тереня, а тепер очі виду-жували, сміятися вже нема чого. А до того—Терень уже не Терень, а Терентій Софронівч, ніби, як не як, сам начальство, служба, управління. Це вже не аби що, не ренана мазепня, писар в розправі. В окулярах, в картузу з бархатним околушком.

Погаано тільки, що Терень не покидав пити. Мало того, став частіше прикладатися до чарки. Тоді він робився злий, дурний, бив себе в груди, грозився порвати на шматки хворменний картуз, кидався когось бити, чи Копанку чи писаря. Баба Секлета, Кендюх, а часто і Одарка мусіли його вязати, щоб стримати від дурниць. Де бралася в таких випадках Одарка, ніхто не знав; Кендюх, здається, міг би що небудь про це сказати, але він мовчав. На другий день Тереньові дуже боліли очі і він мовчки й похмуро робив на їх примочки. Мене він у цей час почав чогось дуже уникати.

* * *

Знов ми поїхали в повіт і я несподівано дістав листа від своїх,—треба було як найшвидче їхати. В той же вечір приїхавши до дому, я заявив попові, що беру роцот. Він дуже здивувався, думав, що я чимсь обра-

зився (він несправедливо вилаяв мене в дорозі), але я заспокоїв його, сказавши, що мушу йти додому, там,—казав чоловік на базарі—щось лихе у дома в мене діється.

Пішов і до Тереня та хлопців попрощатися. Останній час я мало з ними бачився. Цілий день Терень у розправі, ввечері часом дома, часом десь з Одаркою. Хлопці, стомлені жнивками, рано розходились спати.

Всі також здивувались, що я так раптово відхожу. Терень же не відомо чого змішався, як я подав йому руку, хотів, здається, обняти, але не зробив того. Потім, як я вже пішов, догнав і провів мене аж до хати Копанки. Одначе нічого особливого ми й тепер не говорили.

— Ну, дай Боже...—сказав я бачучи, що він далі не хоче йти.

— Дай Боже... Може, колись стрінемось...

І тут не обнялись. Думав я, що він хлопців соромився, при них не хотів попрощатись як слід.

Я пішов у один бік, а він у другий. Озирнувшись, я помітив що він завернув у перевулок до Одарчиної хати

* * *

Років через півтора я їхав на поштових конях через село Уласівку, того самого повіту, що й Грузьке. Сани весело, неначе бавлячись, забігали то в один бік то в другий. На дахах, деревах, на телеграфних стовпах лежав м'який пухастий сніг, який від вітру розлітався злотисто-радісно. Сонце стояло на південь, зімове, блискуче, але холодне.

Була неділя. Селяне в жовтявих кожухах і рудих свитках поважно ходили по вулицях, залізаючи перед нами з дороги в глибокий сніг. У дівчат з намотаних на голові хусток визирали червоні від морозу щоки,

ніс і кінчик підборіддя. Вони також легко й пухнасто сміялись.

Біля одної хати, просторої, з віконницями, стояло декільки саней. Тут же тупкались мужики, горяче про щось кричучи і до чогось весь час нахиляючись. Я сказав припинити коней.

— А що там, дядьки?

Вони трохи розступились. На снігу напів лежав дядько і снігом мочив собі ніс. Круг його виднілись плями й кавалки снігу з кровю. Він тільки зиркнув на мене, покрутив головою і набрав нового снігу. На вусах й бороді йому замерзли червоні, кров'яні краплі. Ніс був снігій та збухлий.

Деякі дядьки підійшли до мене, поскидавши шапки і з надією та допитливою цікавістю в очах почали обережно оповідати. Вони приїхали на суд у волость. Не так на суд, — бо суду мабуть не буде, — як поговорити з писарем. Тягне діло, закручує, замотує, а Бог його святій знає чого йому треба. Дали, що помагається, ні, мало, давай так, що вже й писля їхня. Кажки йому, а він у кулаки, побив чоловіка так, що снігом та водою одходили.

— А ви, пане, може сюди... до нашого села їдете? Може, з губернії будете?

Я не встиг одповісти: на подвіррі хати з віконницями счинився крик. Ми всі хутко повернулись у той бік. Біля порогу стояло двоє мужиків без шапок, а на самому порозі жінка в голубій, городській сукні. Вона голосно й сердито кричала на них. Щось знайоме мені було в цій крупній постаті.

І раптом жінка аж заточилась: з сіней, одпихнувши її вбік рукою, вистрибнув на двір чоловік без шапки в довгому сюртуці.

— Ви чого?! Га?! Ви чого?! — майже стрибаючи на дядьків, заревів він.

Я весь аж підвівся: то був Терень. У його тільки підросли вуса, та весь став неначе ширший. Але це, без всякого сумніву, був він. Навіть в окулярах, темних, круглих.

Дядьки щось почали говорити, злякано одступаючи назад, але він не слухав їх, налізав грудьми, часом п'яно хитаючись і зараз же ще з більшою люттю кидаючись вперед.

Один з дядьків насунувся на перекинений віз і не міг далі йти. Це неначе ще більш розлютило Тереня. Він ударив зо всеї сили мужика по голові, потім другою, рукою, потім ще раз.

Я сильно пхнув кулаком у спину кучера і таким голосом сказав йому „Поганяй“!! — що і кучер і дядьки аж з острахом подивились на мене.

Коні шарпнули, завищали санки і весело забігли в один бік. Потім розігнались і в другий.

— Поганяй, я тобі кажу!! — закричав я кучеру.

— Та я ж поганяю! — ... вражено озирнувся він до мене.

Я подивився на його, одвернувся і нічого не сказав.

У мене було жагуче бажання повернути на Грузьке, приїхати до мого старесенького, ласкавого попа і, так здушити його за горло, щоб він уже ніколи більше не зміг давати кротких, розумних порад.

З Тереньом я з того часу нігде не стрічався.

Талісман.

Це вже виходило за межі всякого найміцнішого терця. То був не коридор політичних в'язнів, а якийсь допотопний хаос, над яким, неначе дух, заклопотано й без ладу вітав наш короткозорий староста в пенсене і велосипедському картузику.

Хто як хотів так і робив. Тому не подобається його камера. Він бере свої манатки і без всякого вагання переходить в другу. Там, розуміється, зараз же з цього приводу гвалт, крик, протести, зібрання, дискусії. Цього вразив згук дверей у клозет; він цілий день ходить і „стріляє“ так, що подушки на койках підстрибують. Тютюн викурювався з такою швидкістю наче ним топили в кухні. Почта не доставлялась, провалювалась. Газети ми не бачили. Передачі кралися по камерах і з'їдалися під ковдрами. Доходило до того, що замість шости грудок цукру почали брати по восьми а то й по десяти. Все це не віщувало нічого доброго.

А найголовніше — побіг наш одсовувався в невідому далечинь. Без старости, без ладу в коридорі, без дисципліни в камері — робити далі підкоп було абсолютно неможливо. Це було відомо навіть Задунаєву.

Правда, нас тікало небагато, всього сім душ, срочних і безсрочних каторжан. Всі ми були зібрані в одній камері,

всі більш чи менш негативно відносились до каторги і воліли бути на волі. Але цього було мало, — для продовження підкопу треба було, щоб принаймні в нашій камері, звідки вівезя підкоп, була абсолютна дисципліна.

Ну, а це з нашим велосипедистом улаштувати було так же легко, як з струмочком, що заклопотано й прожогом котиться з гори. Цей чоловік міг довести до сказу найлагіднішу людину. І не чим инчим, як своєю старанністю, усердям, клопотливістю. Ви його ніколи не побачите лежачим, е, ні, він весь — рух, турбота. Цілий день він бігає з камери в камеру, чогось хвилюється, турбується, кричить, запишує, одмахується. Волосся на лобі йому не висихало від поту, і картузик промочувався зпідсподу аж на зверхній бік. Але все це було ні до чого. Він же сам робив так, що вся його метушня і старанність давала тільки шкоду. Як це йому щастилось так устроюватись, не знаю. Але це був факт.

І зверх усього він був — меньшевик та ще спеціаліст по аграрному питанню. Досить було зачутись в якомусь кутку „отрізки“, „земля“, „хозяйство“, як картузик товарища Скрині уже там. А тому, що він спішить завжди, то вривається в розмову наче бомба. А як аргументів у його багато і всі треба якомога швидче викласти, то він тріщить мов ракета, махає кулаками, губить пенсне, кричить з долу, одбивається, як його хочуть спинити і замовкає тільки тоді, коли його силою витягнуть до справ.

Крім усього, сам він з нами не тікав і його мали швидко одправити в заслання. Так, що йому наш побіг особливо не болів. Ні, нам треба було такого старосту, який міг би дати лад хаосови і котрий сам був би зацікавлений в утечі.

*

*

*

Але тут діло ускладнялось. Річ в тім, що певній частині корідора такий стан його подобався. Деяким просто „так собі“, а деяким з принципу. Принципіяльними прихильниками цього безладдя були — анархісти індивідуалісти, а найпаче голова їхній Залетаєв. В цій обстановці Залетаєв почував себе страшенно благодушно, спокійно й затишно, як у теплій ванні. Він по цілих днях сидів по сусідніх камерах, або лежав на койці поруч з Тимошкою й Замірайлом, своїми найближчими приятелями. Вони співали, грали в карти, робили вправи швейцарської та французької борні. Книжки Залетаєв зневажав і тільки тоді звертав на них увагу, коли не вистарчало папіросного паперу. Тоді він вибірав з найтоншим папером (частіщ усього через це прихильність його спадала на нелегальні видання) і видирав з неї довгі стьожки. До протестів відносився спокійно й з юмором. Коли-ж його дуже допікали, лице його насичувалось бурою кровію, сині очі з білявими віями загострювались, і він починав боронитись. Себто: підходив до найпалкішого протестанта, хапав його за барки, сильно, як грушу, тряс і хрипів:

— Ти чого? Чого верещиш? Що треба? — А за ним зараз же підводились з койок Тимошка, Замірайло, Живчик, Архип і, розминаючи руки, з інтересом поглядали на оппонентів. Звичайно, що діскусія в такій постановці питання хутко переривалась і Залетаєв, заспокоївшись, з цигаркою в зубах, зробленою з проклямації „До всіх горожан“ вилізав на вікно, пацав ногами по стіні й виспівував:

„На базарє сидит кот
У него болит живот
А напротів його кошка
І у ней болить немножко“.

З койок підхоплювали, вносили більше жвавости й експресії в мелодію. Тоді Залетаєв стрибував, одкидав в куток стіл з середини камери й зачинав танцювать. Для цього хор моментально переходив на иччу.

— Холеру!— кричав Залетаєв, підморгуючи Тимошці.

Тимошка тоненьким тенорком прокашлювався, підкивував Живчику й починав:

„На окне лежить прикмета
З винограду квета
Виноград растьот на веткє
Соловей пойот у клеткє“.

Залетаєв спочатку тільки притопував ногами, поводив плечима, загонисто скидував головою. Потім раптом на новому коліні дико підгікував і з люттю кидався в танець.

— Жару більше!— кричав він.

Тимошка зразу набірав побільше повітря в груди, струшував вищипаною борідкою й разглягався:

„Спой песню свою
Про жисть горькую мою
А жисть горькая моя
До чего ти довела“.

Що далі розвивалась історія „горької жисті“, з більшим захопленням і вогнем танцював Залетаєв. Коли доходило до кінця, він впадав в екстаз і разом з хором задиханно и хрипло вигукував:

„Ти холера поди прочь,
Кавалера не морочь,
Как такому кавалеру
Да любить таку холеру.
Поди, поди стерва порочь!“.

І після цього падав усім своїм міцним, як із дуба витесаним тілом на худорлявого Тимошку, тяжко дихав

і витирав піт. Голова його ставала ще більш розчучверена і зовсім була схожа на купу вовни. (Правда, розчучвереність завжди була з ним, хоч би він найгладше зачесався й виголився. Я думаю, це походило з його кудластих сірих брів і настовбурчених вусів.)

Ми всі, останні, мовчали при вибухах такої веселості. Зпочатку пробували умовляти Залетаєва, але він реготав і відповідав нам:

— Пішли ви к чортам собачим! А що ми повинні співати. „На бой кровавий“? Подумаєш. Гадає, як заспіва. „На бой кровавий“ так і справді кровавий. Що хочу, те й співаю. Співайте й ви, що хочете. Я вам забороняю? Чи я протестую, як ви щось робите?

Це — правда, — він ніколи не заважав робити нам, що ми хотіли. Іноді ми вголос читали книжку, яку нам давали з других коридорів на який небудь один день. Треба було читати як найшвидче. Залетаєв нудився, тікав, співав, свистів, але не протестував.

В крайньому разі він міг розважатись з Пінею. Піня, звичайно, стояв собі тихенько де небудь, лагідно й не сміло посміхався і слухав товаришів. Залетаєв хапав його за ногу і як ягня волік до себе в барліг на койку. Не датись Залетаєву Піня не міг, — він весь був трохи більше за одну ногу лідера анархістів. Він тільки кротко й боязко посміхався.

— Ну, Піню, на волю хочеш? — питав Залетаєв, заціпивши Піню між колінами.

— А хто не хоче на волю? — відповідав Піня кривлячись від болю.

— Справедливо. А чом же ти не хочеш тікати з нами? Ти-ж теж каторжанин. Та треба зауважити, що Піня, як рили підкоп, страшенно боявся і не міг спати

від страху. Чого він боявся, — невідомо, але через це й тікати не хотів, йому пропонували не раз.

Піня на питання винувато посміхався й обережно викручував худеньку дитячу руку з лахматою в рижому волосі лани Залетаєва. Але той держав міцно.

— Ну, чого-ж ти мовчиш? Ех ти соціалдемократ! Поступай в анархісти, молодцем зразу станеш.

І на цю пропозицію Піня посміхався. Іноді Залетаєв раптом робив таємне лице і глухим голосом говорив: „Тук, тук, тук!“ Потім зразу змінював вираз лица на суворий здивований і кричав — „Кто там“?

— „Мі“ — відповідав собі-ж тоненьким, солоденьким і приниженим голоском.

— „Хто мі“? — суворо.

— „Заді“.

— „Скільки вас“?

— „Раз“ ...

Вся кумпанія неодмінно кожного разу весело й добродушно сміялась, а Піня все так-же посміхався. (По національності він жид.)

Я ніколи не бачив на маленькому веснянкуватому лиці Піні гніву, обурення або навіть суму чи журби, цих звичайних тюремних мешканців. Він на все трошки несміло, трошки ласкаво, трошки добродушно посміхався.

І я думаю, це було не зроста. Напевне колись давно уже, може ще тоді, як був Піня у „жестяного мастера“ в науці, коли той бив його паяльником по голові, або як „ґоїше їнгеле“ цькували по улицях собаками, мазали губи салом, він раз на все собі сказав: „Знаєш що, Піню, ти мовчи! Ти найменьчий, найпоследній чоловік у світі і ти собі мовчи та посміхайся. Так буде лучче. Тебе

бють по голові, а ти собі посміхайся. Тобі дають разом з Шариком вилизувать миски, — вилизуй собі. Єсть люди більші, багатші, дужчі, єсть меньчі, бідніщі, слабші, ти-ж, Піню, найменьчий, найбідніщий, найслабший“.

І от через те, напевне, Піню нічим не можна було ні здивувати, ні образити. Коли в камері ішла якась суперечка, співали, читали, розмовляли, а Піня хотів взяти близьчу участь, і його не слухали або одпихали, він собі з того нічого не робив і ні на хвилину не думав, що йому можна образитись. Це так і слід було.

Коли з Піні сміявся хто небудь і обижав, а другий заступався й обороняв, Піня і до того й до другого однаково посміхався, несміло й добродушно-винувато. Мабуть, як у його витрусили бомбу, дану йому на схованку, і потім були в участку, він так само реагував на те, як тоді, коли „жестяной мастер“ одкручував йому од голови вухо за перекнуте олово.

Хто його зна, може, це була помилка з боку Піні, але безперечне те, що він сам так на себе дивився, сам щиро й непохитно вірив, що він — найменьчий й найпоследній. А тому не було нічого дивного в тім, що навіть утоволні, які носили нам в казанах кандьор, і ті прикрикували на Піню:

— Ей, Піню, чого гав ловиш? Миску давай. — А Піня й до їх посміхався так само. А що до Залетава, само собою, що про ніякий протест у його й начерку думки не було. Та ще під таку хвилину, коли останньому було нудно і хотілось разважитись.

Безладдя наше тягнулося. Всі спроби змінити старосту й установити в коридорі якийсь лад незмінно натикались на буйновеселе, певне в своїй силі проти ділання анархістів.

— Ми не раби, чорт вас забіраї! — вигукував з коїки Залетаєв, задравши ноги до гори. — Самі собі раду дамо. Не треба нам командірів! Знаємо ми їх, досить.

Сам він був колишній підпоручик піхоти.

— Чим менше є влади, тим краще! З якої речі ви нам хочете посадить на шию якусь ще більш умілу каналію. Не хочемо!

А тим часом літо, найкраща пора для побігу, минало. Часто сиві, холодні хмари цілими днями стояли над тюрмою і небо було схоже на перекинуту миску з кислим молоком. Вже їй дощі починали накрапати з цієї миски. І хто знає, чи не розмиють вони як небудь випадково землю під стіною й не викриють нашого підкопу? А прокопано було вже доволі. Власне, не малу роль грало те, що ми помилились і закопались не в тому напрямі, що намітили. Через це ми, перше, наткнулись на сипкий, незручний ґрунт, який міг що хвилини засипать нас. А, по друге, несподівано для себе вилізли майже на гору і саме в тому місці, де попід стіною ходив вартовий.

Це нас і загальмувало. Попередній староста, за якого робився підкоп, стояв на тому, щоб покинуть і копати в инчому напрямі. На його боці була тільки одна частина втікачів. Друга ж держала руку Залетаєва, котрий пропонував вести цей підкоп далі і тікати з його „на ура“. Чим би ця суперечка скінчилась, невідомо, бо того старосту несподівано вивезли у другу тюрму, а його місце заняв Скриня.

Так справа й застигла і, здавалась, без надії хутко посунутись далі.

Але раптом одного сірого хмурого ранку нашого „велосипедіста“ викликали в контору і сказали складати речі: його забірали в заслання.

В той же день у-вечорі наш корідор трівожно й заклопотано гув як вулії, з якого зникла матка. З камери в камеру перебігали передвиборчі агітатори, читались проклямації, велись палкі дебати, малювались карікатури. Залетаєв носився по корідору з грізним і натхненим лицем.

Діло йшло не про те, тому чи цьому кандидатові дати перевагу, а — бути чи не бути взагалі в нашім корідорі старості. Ось як була поставлена справа. І, треба сказати, не дуже було багато надії вивести її на бажану нам путь.

Багатьох з виборців, серед яких були навіть скромні, лояльні кадети, захоплювала ідея цілковитого самопорядкування.

— Ми хочемо хоч в тюрмі бути вільними! Кожний за всіх і всі за одного. Геть правительство! — От яка була їхня плятформа. У многих прокинулись інстинкти прадідів — бурлак, які виривали з корінням молоді дубки із цими тільки товаришами блукали по нетрях та степах. Ця частина корідору дала повну волю своїм нахилам. Вони цілі дні ходили з камери в камеру, міняли що години койку, обідали десь у біса, пролазили навіть у щіли корідори і цілком здичавіли. Коли б не вечірні повірки, вони б і ночували по чужих камерах десь під столами.

Інчими керували більш матеріяльні інтереси й надії. Вони безрозсудно повірили Залетаєву, що матимуть без старости по десяти грудок цукру і принаймні раз на тиждень по справжній котлеті. Бо при владі старостів — аргументував Залетаєв — „арістократія“ дістає з волі передачі й не ділиться з корідором, а їсть їх сама. Це, звичайно, був тільки несовісний спосіб агітації, але мрія

про котлету була така приваблива, що Залетаєву охоче вірили.

Деяким просто подобався рух, сам по собі, і через те вони допомагали його розвитку всім, чим могли. Вони з охотою читали й писали проклямації, розносили їх по камерах, агітували, розпалляли, але кінчать не хотіли.

Це був непевний час і важко сказати, чим би він скінчився, коли б до нас не вмішалась сама тюремна адміністрація. Офіційно ніяких тюремних старост вона не знала й не відала, але коридор без старости був і для неї явищем аномальним, негарним і, головне, клопотливим. Замість того, щоб балакати з одним чоловіком, відомим, коректним, більш-менш досвідченим, начальству доводилось вступати в розмови з цілими камерами повними гвалту, махаючих рук, роззявлених ротів, свисту, гамору, реготу.

І через те не офіційно, але серйозно і поважно було зроблено пропозицію негайно вибрати старосту й припинити заколот. В противному разі будуть ужиті „відповідні міри“.

Що таке „відповідні міри“, більшість з нас добре знала, і тому довелось серйозно задуматись над „іноземним вмішательством“.

І от анархісти раптом стихли. Але ця тиша була якогось непевного, загадкового характеру. Вони шопотілися по кутах, бігали з камери в камеру, про шось палко радились, часто вибухали несподіваним голосним реготом. Іноді вони аж качалися по койках і плакали од сміху.

Ми чекали якогось екстравагантного випадку.

І, дійсно, так і сталось.

Раз у-ранці, як тільки піднялось питання про голосування над виставленими кандидатами, Тимошка виліз

в нашій камері на стіл, і попрохав слова. Коли стихло, він рішуче й силкуючись бути серйозним заявив:

— Господа, пята камора! Наша партія доручила мені ось що сказати вам. Ми довго обмірковували питання і рішили виставити кандидатом... товариша Піню.

І помітивши рух серед нас поспішно закричав далі:

— Не думайте, що це жарт! Ми серйозно. Попережаєм, що, коли його не буде вибрано, ми оповіщаємо війну не на життя, а на смерть. Раз влада належить таким як Піня — то й ми собі вибираємо Піню! По всіх правилах. Хай живе староста — Піня!

— Урра! — підхопили анархісти. — Урра, староста Піня! Піня! Піня!

Крики здивовання, обурення одної партії змішалися з криками „Піня“ і реготом другої. Це було сігналом для всього коридору. Скрізь залунали вигуки „Піня, Піня, Піня“. Десь узялися плякати з портретом Піні, досить удачного малюнку, на яких було написано: „Хай живе влада! Хай живе староста Піня“!

Імя Піні літало, як мяч по всіх камерах, ним гралися, перекидувалися. Навіть дійсні прихильники влади захопились таким надзвичайним кандидатом і з реготом кричали „Піня“!!

Нам прийшлося пильно задуматись. Не вибрати Піню, це, значить, розтягнути хаос на безмежний час. Вибрати? Ідея мати старостою Піню наводила на нас і сміх і сором і злість.

Але все ж таки рішили вибрати. Нехай, ми виберем Піню, але примусимо поважати його, поважати в його лиці нашу волю, нашу, переложену на його, владу над самими собою. Згода! Хай живе староста Піня!

Серіозно, строго, без натяку на насмійку ми заявили, що пристаєм на кандидатуру Піні. І в той же вечір при співах і реготі, з феєрверком із насичених нафтою ганчірок, було оповіщено всій тюрмі, що на „нижньому угловому коридорі“ тепер старостою — Піня 1-й.

* * *

Піню спочатку зовсім не вразила така увага до його персоні. Коли імя його на всі голоси вигукувалось під низькими стелями камер, він тільки посміхався своєю звичайною посмішкою. Його тягали по камерах, висажували на столи, говорили над його головою палкі промови в його честь, — Піня тільки кумедно поводив головою і добродушно показував усім свої ріденькі зуби.

— Хочеш бути старостою, Піня?

— А чому ні? Хто не хоче бути старостою? — розуміючи жарт, відповідав Піня також жартом.

Але коли Тимошка, Сердюков, дядя Дум-дум Замірайло і декільки членів з „арістократії“ цілком серіозно, поважно і навіть суворо заявили йому, що він є старостою, коли перенесли його паршивеньку ковдру й подушчину на матрац старости, коли дали йому списки товаришів, весь папір, тютюн, цукор, сіль, ящик оселедців, коли сказали, що з цього моменту порядок, спокій і добробут коридора лежить на його плечах, — тоді Піня перестав посміхатись і став такий блідий, що навіть на підборіддю видно було ластовиння.

— Ви розумієте, товарищу, що це не жарт, а серіозна й відповідальна річ, — сказав товариш Сердюков. Сам товариш Сердюков, якому завжди передавали в блискучих кастрюльках пресмачні котлети з города. Сам товариш Сердюков, який читав по німецькому другий

том Маркса і ніколи не вступав з ніким в які небудь близькі відносини.

Піня почав щось говорити про те, що він не годиться на старосту, що він нічого не знає, що він собі мало-образований робітник... Але його не слухали навіть, це й без його добре всім було відомо.

— Ну, тепер братіку, кінець! — рішуче проговорив Тимошка. (Між инчим, це його була пропозиція — вибрати Піню старостою.) Проголосували і шабаш, нічого не зробиш. Тепер, брат, тільки старайся, щоб у тебе все було добре. Провір синьки, господарство своє проконтролюй, словом, — як слід веди діло.

Піня трівожно, неймовірно бігав очима по лицах. Але всі були серйозні. Правда, недалеко на койці сидів Залетаєв, качав ногами і, крутячи кудлаті вуси, хитро посміхався. Ну, так це ж був Залетаєв, а не хто инчий. Всі ж, навіть Замітайло, відносились цілком серйозно.

І Піня помалу незграбно взяв список товаришів у руки й почав читать. Довгенький синенький зшиток дрібно, як змерзлий листок в осені, дріжав в його руках.

* * *

Мені в ту ніч чогось не спалось. Чого саме, не пригадаю, мало хіба причини може бути для цього там, де на вікнах ґрати, на дверях замки, а між ними в тій скрині стін — дванадцять тяжко сплячих людей, котрі й у сні відчувають себе хворими, нещасними, злими.

Я не спав і тихо лежав у своєму кутку. Сердюков коло мене обережно схлищував носом. Здавалось, він після кожного хлипання прислухався, яке воно робить вражіння на камеру. Коло Піні, на столику старости,

горіла лямпочка того сорту, який вживають в поганеньких готельчиках на чорних сходах.

Зпочатку там не помічалось ніякого руху. Але, о годині, може, о другій, третій в ночі помалу підвелася з койки невеличка постать і сіла. Це був Піня. По його рухах, виразу лица я бачив, що він не спав зовсім. А вираз лица був цікавий, якого я ніколи ще не бачив у Піні. Він робив вражіння людини, яка прислухається до процесу в середині себе і при тому до такого процесу, котрого сам не розуміє. Очі широко розплющені, незрячі, губи одвисли не то дурновато, не то скорбно. Він довго сидів не рухаючись, тільки часом глибоко зітхаючи. Потім раптом злякано озирнувся по камері, але не помітивши нічого підозрілого, заспокоївся й зліз з койки.

Я мусів підвестися на лікті, щоб побачити, що він робив. Піня перекладав оселедці на папір і шопотом по жидівському рахував: ейн, цвей, драй, фір, финиф. Оселедців було не п'ятнадцять, як казав товариш Петро, що часово заміщав старосту, а всього одинадцять.

Піня заклопотано й не похваляюче похитав головою.

Потім він узявся за цукор. З цією справою у його з'ягнулося, бо цукру було аж дві великі торби. Мені надокучило чекать кінця і я знову ліг, слухаючи, як Піня сухо стукав грудочками, шопочучи: „ф'инифендрайцік, зексендрайцік, зибендрайцік“ . . .

І під цей шопіт я несподівано заснув.

* * *

Другого дня всі прокинулись в настрою веселої й нетерплячої цікавості. Першою думкою у більшості було: ну, як там наш Піня? А Піня був уже давно на ногах. Він замів камеру, прибрав на столі, порозкладав усім

порції цукру (по шість, а не по вісім грудок кожному) і стукав у двері дозорцеві.

— Надзиратель! Надзиратель! Гаврилюк!

Голос його лунав незвичайно серйозно хоч і не зовсім упевнено. (Раніше він тільки висовував ніс у вовчок і топеньким, несмілим, прохаючим голоском протягував: „Господи-ни надзиратель, пятая камура проситья до ветру“.)

— Чуєте, надзиратель? Що це таке? Очиняйте вже двері. Ну? Старості треба сахар роздавать.— І вже з деякою нетерплячістю дупив кулачком по товстелезних дверях.

Ми мовчки, скидаючись очима, слухали. В коридорі почувся брязкіт ключів і заспаний голос Гаврилюка:

— Ну, чого там? Чого стукаєш? Чого треба?

— „Чого треба“. Треба кияток. Ну? Очиняйте двері, мені нада йти.

Гаврилюк чомусь мовчав. Мабуть, сонно й зневажливо одійшов і сів собі на свою табуретку в кутку.

Піня затарабанив дужче.

— Ну, чого беш двері, ти!— десь з глибини пробу-бонів Гаврилюків голос.

Піня розсердився.

— Що значить „чого беш“? Када староста каже очинить, то треба очинить, а не чуть лі йти та садитьця собі на табуретку. Очиняйте вже камуру. Ну?

На нарах, як по команді вибух дружній регіт.

— Бий, Піню, двері. Пантуфлюю! їх в трісочки рознеси!— крикнув Залетаєв, — що він дозволяє собі з старостою жартувать!

Піня озирнувся й здивовано подивився на нас.

— Я не помінаю, що-ж тут смішного? Як він не буде очинять старості, то кому вже він буде очинять, кому?

Регіт з дужчою силою розлігся по камері.

Але тут нахмурено і мовчки підвівся з койки Сердюков, напнув на себе ковдру і рішуче пішов до дверей.

— Гаврилюк! — різко й виразно крикнув він у вочок. — Очиніть старості двері.

Зараз же заступали ноги її брязнули ключі, заклацавши в замку. Двері роззявилися і Сердюков, уступаючись з дороги, з повагою повів рукою до Піні:

— Прошу, товаришу-старосто.

Піня взяв кошик з цукром і строго сказав Гаврилюку:

— Ідіть за мною й очиняйте камури. Мені треба цукор роздавать. Швидче!

Гаврилюк, певно, забув, що було вчора вибрано старостою Піню. Тенер він згадав і почував, певне, себе ніяково. Коли Піня вийшов, він хутенько зачинив за ним двері й бігцем пішов з ключами вперед.

В камері стояв сміх і гомін.

* * *

Але дивна річ: не минуло її тижня, як цей сміх почав зникать. Перші дні кожне слово Піні викликало цілі вихорі веселоців і насмішок. За ним ходили немов прислужники його, попередливо розчиняли перед ним двері, подавали йому пальто, кальощі.

І, дійсно, трудно було, не звикнувши, байдуже дивитись на Піню. Цей маленький комік рішуче не хотів зрозуміти свого становища і цілком серіозно та поважно поставився до свого старостування. Треба було бачити, як він балакав, наприклад, з начальником тюрми. З самим начальником тюрми. Раніще, коли останній заходив до нас в камеру, Піня тільки одним оком визирав десь позаду із-за спин товаришів і, мабуть, мови не знайшов

би, коли б до його звернувся сам начальник. Тепер же він не давав йому проходу з банькою. Коридор по місяцю не буває в бані. Що це таке?! Піня не міг цього так лишити. Раз його вибрано старостою, так він мусить дбати, щоб коридор мав усе, що йому помагається. Баня помагається два рази на місяць. Давайте нам баню і вже.

Піню питали:

— А ви не боїтесь блакати з начальником?

(„Ти“ йому тепер уже мало хто казав.)

— Боятись? А чого би я мав боятись? Коли староста буде боятись, то хто не буде боятись, хто?

І коли сміялись, то він абсолютно не розумів, що тут бачили смішного. Сміялись також, наприклад з того, що Піня на рахунок комуни завів собі гребінець і дзеркальце, перед яким що ранку ретельно зачісував своє іржаве волосся. Або з того, що він вибрав собі найкращі штани, піджак, капелюх, пальто.

— Це — прероґатива влади! — кричав Залетаєв.

Піня не звав, що то таке „прероґатива“ та, але як же могло бути инакше? Хіба він не перший чоловік у коридорі, не староста, якого вибрали майже одногосно? Ну? значить, нехай староста коридора ходить як якийсь халамидник? Це була-б добра справа.

Нічого не було вже комічного в тому, що Піня з строгим і заклопотаним виглядом замикав у шафку цукор, тютюн і, взагалі, всю маєтність. Навпаки, це було дуже добре, краще ніж за велосипедіста-старости, коли один день було багато, а другий нічого, коли всяк, хто хотів брав собі сам, скільки знав.

Не сміялись також і з того, що Піня в певні години, коли по „конституції“ камери установлено було „тиша“, чиплявся до тих, хто порушував цей пункт. Анархістам,

звичайно, закон не писано, але після того, як трохи не дійшло до бійки з „конституціоналістами“, вони для свого власного спокою перестали учиняти занадто великий гамір.

Навіть те, що Піня казав „када вам говорить староста“ — уже не задавалось ультракомічним.

* * *

Особливо-ж легко при звичаїлись до старостування Піні „дядюшки-аграрники“. Вони трохи не на другий день уклали цей факт в своє світорозуміння, дали йому відповідну оцінку і вже нічому не дивувались — „жидівська голова, чого ви хочете“.

Правда, треба сказати, що Піня умів таки поводитись з ними, як слід.

Це просто діти були та й годі, інакше Піня не міг на їх дивитись. Наприклад, така історія. Раз до Піні прийшов Корнієнко з 8-ої камери, і з справжніми сльозами почав жалітись, що його обидили. Обидили-ж його тим, що коли прийшов з Червоного Хреста новий транспорт одержі й роздавали її, то не йому дісталась студентська шинеля, а Горбачу! Це тим паче було обидно й боляче йому, що у Горбача була вже „хуражка“ з червоним „околушком“, жовті черевинки і навіть сорочка з маншикою. Для одного це було вже занадто та ще в той час, як він, Корнієнко, дістав якесь пальто з жовтими костяними гудзиками, Горбач міг би принаймні помінятись „хуражками“.

Як тут бути? Що зробив би велосипедист? Він би махнув рукою, закричав би, щоб йому не докучали дурницями, тут же попрохав би вибачення за крик і куди небудь заклопотано побіг би. Піня-ж так не міг. Староста на те й староста, щоб усі були задоволені.

Він прийшов до Зубача й запропонував йому помінятися „хуражками“. Але це був такий ловкий, славний кашкетик, так привабливо червоніло на йому „околушко“, так, нарешті, Зубач звик до його, що мінятися на старий з порепаним козирьком картуз Корнієнка йому страшно було навіть подумати. Він рішуче odmовився. Тоді Піні, само собою, нічого нічого не лишалось, як гарненько прочистити цього франта.

— Ви стидітьця, товаришу! Фе! Який же з вас соціяліст, коли ви не хочете поділитися з своїм товаришом, не хочете. Ви повинні ще самі сказати: „у Корнієнка єсть студентська шинеля? Нема. А жовті башмаки є? Нема. А хуражка? Нема. Ну, то я дам йому хуражку.“ Оттак роблять соціялісти. А так, як ви хочете, то це роблять тільки буржуї. Дайте йому хуражку, я вам кажу! Када вам говорить староста, то ви повинні слухатися.

І Горбач мусів віддати свого ловкого, славного картузика з дворянським, червоним околушом. Мусів, бо так хотів староста.

Або, наприклад, так. У старости єуть певні точно визначені адміністративні години. Не можна його цілий день шарпати то за тим, то за сям. Що тобі треба, од такої до такої сміливо звертайся до товариша старости і все тобі буде зроблено. Ні, дядюшки, не такий народ. Вони серед ночі готові сіпати чоловіка, щоб він дав йому паперу й конверта, бо йому чогось, бачите, не спиться, скучно за ріднею й хочеться листа їй написати.

Піня в таких випадках був непохитний.

„Нема“ — і кінець.

Я памятаю таку сцену.

Уже вечір. За вікном галасує й б'ється в шибки вітер. Рами тоскно пориплюють і дме холодом. На парак

подалі від вікна в напівтемному кутку лежать анархісти й „конституціоналісти“ в дружному й тісному безладі. Видно ноги, руки, спини, носи. Одні лежать підклавши під голову подушки, а другі живіт або коліно сусіди. Але всім зручно й затишно. Вони всі співають „Ревуть-стогнуть“. Це пісня про те, як сиділи колись запорожці в турецькій неволі. Третій рік уже минав за ґратами, а їх усе не йшли виручать „брати, орлята України“. І запорожцям було журно. І мабуть, була якась рідність в долі запорожців з хористами, бо ця пісня співалася завжди з особливим чуттям. Тепер же під холодне й зле виття вітру, вона співається майже з побожністю. Тимошка строгий, блідий і грізно позира на Живчика, який часто фальшивить. Залетаєв хмуро-задумливий. Замірайло розмяк і, схиливши голову на довірливо вишпунтій зад меньшевика Зубковського, обережно й любовно заливає своєю октавою усі дефекти Живчика. А очі його мрійно й неодривно кліпають до світла лампочки на загальному столі.

За цим столом дядя Дум-Дум і Теоретік грають в шахмати. Дядя Дум-Дум схожий на якого, кучерявого апостола Петра, яким його малюють малярі. Дядя зробив заповіт: коли його будуть вішати, хай перед смертю хто небудь, хоч крізь стінку загра з ним в шахмати. Тоді він помре, як слід революціонерові, спокійно й з гідністю. Але тепер він грає, як партач,— пісня йому завважає. Річ у тім, що він пісню також любить і навіть сам співає умільним здавленим тенорком.

А тут ще „Ревуть-стогнуть“. Нічого дивного, що Теоретік цим невеликодушно й яядно користується. Дядя Дум-Дум партію програє.

— Шах королю! — чується весь час упертий, уважний шопіт Теоретіка.

— А щоб вас чорт... — перестає підтягувати дядя Дум і визвіряється на дошку.

Піня до всього цього відноситься безпричастно. Він сидить за столиком заглиблений в господарські рахунки. Ні вітер, ні пісня, ні тиха туга тюремного вечора його не доймають. — сьогодні з города доставили знов цих яєць. Ну, маєте собі: в коридорі в сімдесят душ, а яєць усього пятьдесят. От і поділи нарівно.

І от під таку хвилину являється який небудь дядюшка. Йому треба тютюну, в їхній камері весь виїшов. Хто його знає. Якось так трапилось, що викурили до строку.

Дядюшка депутатом від камери. Почуваючи, взагалі, незаконність своєї місії, а крім того маючи на увазі неположений час, депутат підходить до столику на шиньках. Зупинившись, він деякий час чекає мовчки, заявивши про свою присутність тільки легким кашлем.

Піня зирка на його й знов нахиляється до цифр. Дядюшка озирається до співаків, слухає, дивиться на шахматистів, взагалі дає Піні зрозуміти, що він не який небудь нахаба і занятому чоловікові не хоче навалитись на голову. Він собі підожде.

Але Піня рахує й рахує, а по шопотінню його зовсім не помітно, що він гадає дати собі якусь павзу. Тоді депутат прокашлюється, щоб дати відповідний тон голосу, й м'яко говорить:

— Товаришу-старосто!

Товариш-староста навіть голови не підводить.

Депутат зітхає.

— Товаришу-старосто!

— Ну?

— В нашій камері, знаєте, тютюнцю...

— Нема! — лякопічно перебиває Піня її з шумом перегортає папір. Потім раптом кида її строго звертається до прохача:

— Вам не соромно, ні? Ви же собі спите в день, правда? Ви собі курите папироски, а староста бігає. Так? Ну? І за то ви приходите морочить йому голову, коли він сидить за ділом, коли? Яка камера?

— Шоста, — винувато говорить депутат.

— Що-о?! — обурюється Піня. — Та я-ж у суботу дав вам чотири пачки? У середу получка. Нема!

Дядюшка чує по голосу, що справа безнадійна, нічого не говорить більше і помалу йде із камери.

Сцену чують, але ніхто її не посміхається. Пригорнувшись одне до одного, як викинені на беріг після аварії, вони з тихою, тайною журбою співають:

Гей, ви хлопці-запорожці,
Сини вольній волі,
Чом не йдете визволяти
Нас в тяжкій неволі?

За вікном казяться вітер. Піня рахує.

* * *

Безумовно, в цій історії з Піньою ми мали диво, такого самого характеру, я думаю, як в казках, коли герой її, миршавий, забитий, занехаяний всіма Іванко-дурник раптом дістає звідкись талісман і робиться знаменитим багатирем, царевичем і т. д. В казках процесу перевертання на царевича ніхто не бачить, а у нас це відбувалось на наших власних очах.

З кожним днем колишній безодмовний, з приниженою посмішкою Іванко-дурник одмірав, а на його місці

наростав царевич. Де зістався старий Піня, де в йому заховувався повний, коли саме почалось переродіння, — все було тайною. Єдине, що нам ясно було, це те, що старий Піня зник, замість його у нас був турботливий, вертлявий, досить умільний староста-Піня. У нас тепер завжди був сніданок, обід часто прикрашувався фруктами, газета доставлялась акуратно. А почта ніколи не була так добре поставлена, як тепер. Більше того: почта всеї тюрми ішла вже тепер через Піню. Тут уже треба було мати талант. Варто було тільки бачити, як він уперто й завзято вистоював цілими годинами десь на сходах, піджакаючи дозорця-листоношу. Або вираз його лица коли він веде переговори з цим дозорцем: ласковий, то таємний рантом байдужний, потім вмить палкий, натхненний.

— Ну, брат Піня! Не ждав! — дружню обнімаючи його за стан з захопленням іноді говорив Тимошка. Але Піня з делікатною твердістю визволявся з його обіймів і біг куди небудь. Фаміліярности він не любив.

* * *

Але, звичайно, не всі так увірували в Піню й забули, що він був раніше. І найпершим з таких, само собою, був Залетаєв.

Залетаєв ще міг терпіти, коли з Піні сміялися, коли перебільшено поштиво звали його „товаришом-старостою“, він сам підставляв йому стільця з прислужливою міною. Але коли він побачив, що Піня цілком серіозно, безоглядно й щиро увірував у себе, коли ця віра дивним дивом передалася навіть Тимошці, Залетаєв перестав жартувати. Це було занадто образливо, занадто глумливо, щоб можна було відноситись до цього так легко. Якійсь вишкребок людини, якась недобита нікчемність може

панувати над всіма. І то тільки через те, що йому дали владу. О, раби пікчемні, загіпнотизували себе словом і задоволені. Їм постав бездушний пеня і скажи „це влада“ й вони будуть падать перед ним. Без цього вони не можуть.

Але запал Залетаєва вже через щось не мав впливу навіть серед найщиріших його прихильників. А з Тимошкою вийшла навіть сварка з цього приводу. Тимошка не розумів, чого Залетаєву хочеться від Піні, — староста зразковий, чудесний, чого більше.

Залетаєв же аж пінився. В тому й річ, що чудесний, на жаль! Ідеальний. Треба тільки подивитись, як цей шморкляк ставиться тепер до селян, робітників. Це йому плебе, нижчі істоти, він теїр тільки з аристократами водиться. А топ який? А їсть він як? Окремо й все найкраще.

Це все була правда. Тимошка признавав це, але що зробши, як це вже такий порядок: староста, голова піні.

Залетаєв люто плювався й одходив, а один раз так вилаяв Тимошку, що той мусів одновісти тим же і після цього їхня дружба розірвалася.

Але зате Залетаєв вименував усе над Піньою.

— Ну, ти? Чай скоро? Швидче там повертається! — гукав він на його, як на слугу.

Піня, звичайно, нічого не одповідав йому, немов не помічав ні тону, ні самого Залетаєва. Зпочатку, правда, він дивувався, не ображався, а дивувався, як дивується чоловік, коли бачить, що хтось сам собі старається плюнути в лице. Піню вибрано було за старосту. Піня був представником усіх, Піня це корідор, це і Залетаєв і Сердюков і дядя Дум-Дум і аграрники, всі. Плювать на Піню, це, значить, плювать на себе. Хто-ж так робить?

Тільки божевільний, „несознательний“ чоловік. Ну, що-ж говорить з божевільним? І Піня одмовчувався. Але не так як раніше, не з покірливо-ласковою посмішкою, а серйозно, неуваяжно, удаючи, що зайнятий чим небудь.

Залетаєва-ж це ще більш розпалляло; щоб принизить Піню він частіше, ніж вперед, підходив до його й жартував:

— „Тук, тук, тук!“ „Хто там“? — „Мі“ — „Хто мі“? — „Заді“ — „Скільки вас“? — „Раз“.

Але в голосі його вже не було теплою добродушія, а сухий, злий сміх, чулось чекання зачіпки, щоб дати волю своїм почуванням.

Піня в такі хвилини непомітно й заклопотано вибігав куди небудь з камери.

Пахло чимсь серйозним і тяжким.

* * *

І от раз увечері Залетаєв несподівано зібрав усіх, хто мав колись тікати і суворо, одривистим і ворожим тоном заявив:

— Я хочу кінчити справу з побігом.

— Як саме?

— Так. Ви перед виборами старости казали, що його найбільше треба для того, щоб дати лад корідорові, щоб упорядкувати зносини з волею. Це все єсть?

— Ну... єсть — нерішуче й сухо одповів Сердюков. Ми вже догадувались, до чого хилить Залетаєв.

— Добре. В такому разі ми, значить, можемо приступити до скінчення побігу. Зносини з волею єсть, староста у нас ідеальний, ніщо не стоїть на перепоні. Коли ми почали копати і як? Треба обміркувати. Інакше я сам робитиму.

Так, ми вже розуміли, що тут було найголовніше.

Дядя Дум-Дум засміявся, видув недокурок з цигарочки й м'ягко взяв Залетаєва за лікоть.

— Ех, братіку, киньте ви бідного Піню, дайте їй собі й йому спокій. Як то кажуть: „аби лихо та тихо“.

Залетаєв нетерпляче одшатнув руку.

— Та при чому тут Піня? От маєте собі. Діло йде про серйозну справу, а ви свого Піню тикаєте під ніс. Ну, що-ж?

Ясно, що Залетаєв рішив неодмінно дискредитувати бідного старосту.

Що Піня в цій справі здрефить, в цьому ніхто з нас не сумнівався. Досить було пригадати, як він трусився що ночі, коли ми копали. Він ще тоді сам не брав участі. Як же тепер буде? Доведеться йому, певно, іти з староства. Знов піде в коридорі катавасія, перевибори старости, сварки, дискусії, скандали, безладдя.

Ми спробували похитрити: треба, мовляв, ще трошки почекати, потім обережно змінити старосту, а тоді...

Але Залетаєв не дав навіть скінчить.

— Якого-ж ви чорта вибрали такого старосту, котрий не годиться на найбільш важну справу ув'язнених? Тимошка? Анархісти? Брехня! Знать не знаю! Або змінійте його зараз же або хаї береться. Я ждуть більше не можу, я хочу на волю, буде з мене.

— Що робити?

— Що-ж, треба покликать Піню — сказав, зітхаючи дядя Дум-Дум — запропонуєм йому. Як що виясниться, що не може, хаї одмовляється від старостування. Що-ж порадиш?

Покликали Піню. Маленьке, чепурненьке личко його подивлялось на нас з цікавістю й легкою турботою.

Руде, жорстке, як з іржавого дротика, волосся було старанно зачісано й пушилося над вухами.

— От, товаришу... — почав Сердюков — ми тут зібрались, щоб розпочать знов справу з побігом.

На слові „побіг“ очі Піні здригнулись, трошки поширились, а ніс став блідий. Дядя Дум-Дум одвів од його погляд і став душити погою недокурок. Тимошка пощипував борідку й гостро зиркав на Піню. Залетаєв посміхнувся.

— Ви, як староста, повинні взяти в цьому участь. Коли хочете, самі можете з нами тікати, не хочете, зоставайтесь. Але без вашої допомоги обійтись неможливо. Треба зноситись з волею, слідкувати вночі за камерою, словом... необхідно. Ми обсудили і думаєм, що необхідно.

— Так, я теж думаю, що без старости вести справу не можна — з патиском і потайною насмінкою підтвердив Залетаєв, не зводячи очей з Піні.

Піня раптом здвигнув плечима.

— Ну-да-а! — здивовано протягнув він. — А як же можна без старости таку серйозну справу робити? Який же там порядок буде, який Я таки сам думав про це. Раз ми маєм уже такий підкоп, то нам же соромно, щоб з ним не скористувались. А що-ж! Ми, знаєте, як зробим?

Піня таємно озирнувся, потім горяче, поспішно, зашопотів, усе так же неспокоїно бігаючи очима.

— Ми зробим так. Це дуже добре, що ви захотіли. Я думав, що ви вже не хочете більше... Так ми зробим так...

— Чекай! — грубо перебив його Залетаєв — як ми зробим, се ми самі знаєм. Ти згожуйся?

— Ну-да, я згожуюсь! А то як же!

— Ну, це й все, що тебе питають. А тепер давайте обмірковувать...

Тимошка од задоволення виїняв портабак з буйно стрибачою трійкою на кришці й, весело підморгуючи, підніс Піні цигарку.

— От це інче діло! — скрикнув він. — За це на, брат, папіроску! Бери, бери, нічого я другу зроблю.

Ми теж були й здивовані і зрадувані таким поведженням Піні і обсинали-б його „папіросками“ виключаючи, звичайно Залетаєва. Не дивлячись на те, що на його думку, без участі старости ніяк не можна було розпочинати справи, він цілком ігнорував Піню. Коли той хотів уставить слово, Залетаєв обривав його, не слухав, повторяв його-ж слова з таким виглядом, немов Піні тут зовсім не було і він не говорив цих слів. Піня потискував плечима але, натурально, не міг мовчати в такій відповідалній справі. Він не перечив Залетаєву, не звертався і до його, але те, що думав, він висловлював. Він же в думках своїх мав повну рацію: наприклад, його рада була — знестися наперед з волею, дізнатись, чи там готові як слід, чи будуть гроші, паспорти, квартирі, а тоді вже приступати до діла тут. Залетаєв же зараз став проти цієї, ідіотської пропозиції, як він сказав.

Треба пасамперед перевірити, чи не завалився підкоп, чи суть інструменти, чи можна далі копати, скільки треба на це часу, а тоді вже зноситись з волею.

Добре. Ми згодились з цим.

— Нехай так! — посміхнувся Піня. — І то таки розумна рада.

— А тебе не питають про це... Я пропоную цей-ж ночі розібрать стіну й спуститись в яму. Дуже добре

було-б, як би староста також спустився. Пропоную себе і старосту.

— А мене третього..., — добродушно вставив дядя Дум-Дум. Цим він зразу притишив непокій, що перебіг по нас од пропозиції Залетаєва.

У Піні знов побілів ніс і очі закруглились, забігали, але він дуже охоче згодився. Залетаєв хмуро й злісно жмури́в очі.

* * *

Ніяких завалів у підкопі не виявилось, все було як слід. Але от з копанням далі могла вийти неприємна історія. Багато було шансів за те, що ґрунт завалиться над нами.

Залетаєв же категорично заявив, що він не береться там копати, ризику багато, а потреби ніякої.

— Як так?!

— А так, що ми все одно не можемо далеко від доріжки вартового прокопатись. Вилазячи ми однаково будемо замічені. Напі колишні пляни, — прокопатись у ярок — дурниця, дірці такої великої довжини не буде повітря. Копати-ж далі на якийсь сяжінь нема ніякої рації.

У нас витягнулись обличчя.

— Чекайте, ми-ж можемо робити ширшу дірку! — сказав Сердюков.

— Ну, вибачайте, це буде через два роки! — сердито струсючи землю з піджака, одповів Залетаєв. — Я більше чекати не можу. Я виношу таку пропозицію: тікати через цей підкоп, що є. Але так. Щоб усіх нас не перестріляли, один, передній, мусить кинутись сам на вартового, повалить його на землю і цим дати всім останнім збігти у ярок, де будуть стоять екіпажі. От мій плян. Звичайно

один мусить пожертвовать собою для всіх. Кинем жеребок. А коли може вирватись і він, тим краще. Але ризкує здорово. Ну, що ви на це?

Ми мовчали. Багато було правди в словах Залетаєва, але погано те, що один все таки мусів загинути.

Ризк, що їй казати, річ хвилююча, ваблюча, але як смертний жеребок випаде?

— Ну, це дурниці! — флегматично сказав Голубов, як і звичайно.

Залетаєв живо покосився на його.

— Як дурниці?

— Та так. З якої речі ризкувать хоч одним життям. Краще спробувать з другого боку, в инчому місці, провирити ще раз тут. І взагалі, я тут бачу щось... непевне. Чого ради рантом тепер виявилось, що нані пляни не годились? Чого повітря не стане? Хто то сказав?

Аж дивно було, що цей сонний, здоровенний дядя так розпалився їй ожив. Дядя Дум-Дум лукаво посміхнувся їй, підморгнувши до Сердюкова, сказав:

— А гобубчику нашому, видно, не хочеться помірать.

Тоді Голубов повернувся до дяді всім важким тілом, серіозно подивився йому в лице і спокійно, рішуче промовив:

— Добре. Я згожуюсь.

Дядя Дум-Дум засміявся їй почав вибачатись, але Голубов уперто і вже знов флегматично твердив:

— Не хочу. Стою за плян Залетаєва.

— Ну, коли так, то їй я! — задиракувато крикнув дядя Дум-Дум.

Виходило якесь чортзнащо, якесь змагання в безрозсудности. А втім, дяді Дум-Думові їй Залетаєву добре було змагатись, маючи за спиною довічну каторгу, себ-то.

майже смерть. А мені, надриклад, або Тимошці треба було задуматись.

Але Тимошка-ж і покінчив мої вагання. Як не як, а в пляні Залетаєва те гарно, що тут, чорт забирай, зразу тобі воля. Риск є, але тільки для одного. В старому-ж пляні цей самий риск у меньшому, правда, розмірі був у всіх. Так нехай же один пострада за всіх. Він, Тимошка, готов хоч зараз.

— А будемо копатись далі, марудитись, так нас і накриють. Тоді вже годі ментать!

— Згода! — сказав я. Зоставались Сердюков і Піня. Залетаєв поглядав на останнього смакуючим поглядом. Піня стояв блідий, затихлий і чудно водив до нас широкими очима. Йому, мабуть, не вірилось, що це серіозно.

— Ну, Піня, а ти як як, чого замовк, га, — піднято спитав Тимошка, — Рішайся. Ти, брат, — староста. Не можна.

— Я слухаю, що ви говорите. Скажіть ви, скажіть, тоді я скажу... — тихо сказав Піня.

Сердюков нахмурив лоба і дивився кудись під ноги, маючи такий вираз, немов вираховував якусь задачу.

— Добре, я згоден, — підняв він голову і подивився на всіх зміненими очима. І при цьому посміхнувся не притаманною йому якоюсь запобігаюче-виноватою посмішкою.

Зоставався один Піня. Він чогось дуже передихнув і хриплуватим голосом промовив:

— Ну, і я згоден. Нехай буде так.

— Браво, Піня! — сильно ударив його по плечі Тимошка — Оттак справжні революціонери повинні говорити. Ну, брата, так коли ж ми жеребок кидаєм?

Залетаєв після відповіді Піні подивився на його довгим поглядом і хутко повернувся до Тимошки.

— Жеребок в самий останній момент! — сказав він.

— Розуміється, — засміявся дядя Дум-Дум. — Не дуже приємно з смертним присудом в кишені. А то все таки надія: може не я. Правда, Піня?

Тоді Піня прікашлявся і все ж таки хрипко сказав:

— А я просив би, щоб тепер, як це можна.

Залетаєв у мить злорадісно й жорстоко витягнув до його лице.

— Ну, ні, голубе, ми вашого брата розуміємо. А потім одмовитись, заслабнути й тому подібне? Ні, вибачайте! Почекай уже до самого побігу. Побачимо, як ви свою одважність покажете... Я, панове, проти жеребка тепер!

Дійсно, це було незручно, ми муіли згодитись з ним. Тоді Піня, блідно посміхаючись, сказав Залетаєву:

— Я тільки для того, що в когось є мама або сестра чи хтось другий, так щоб встигли приїхать побачитися. Може це дуже трудно їм.

— Ну, це ніжності! Можна й без мами обійтись. Мама, тато, бабуся ще.

— Годі про це. Кінець! — понуро перебив його Голубов.

Ми розійшлись по своїх койках.

* * *

І от почалось готування до побігу. Підкоп ще протягнули трохи, так що лишилось всього стільки, щоб не провалилось під вартовим, кроки якого рноді ми чули. На це треба було покласти ночей сім, бо копали майже голими руками, щоб не робити шуму. За час копання вийшла знов сутичка Піні з Залетаєвим. Залетаєву конче хотілось, щоб Піня также копав, а Піня не

хотів. Це не його була функція, його обов'язок дивитись, щоб усе йшло як слід, а не копати. Чи вартовий пильнує біля дверей, чи немає гомону в коридорі, чи не треба кому з копаючих випити подати, це Пініне діло, а копати — ні.

— Ну, чекай же ти! — один раз пригрозився Залетаєв. Що він думав, ніхто не знав, а найменше Піня. Але це на його не зробило ніякого вражіння. Це ж Залетаєв, хіба можна серйозно ставитись до його. Крім того Піня був, очевидно, зайнятий инчими переживаннями. Тепер він зробився далеко поважніший, ніж раніше. Він так само бігав по камерах, ділив передачі, розносив сніданок і вечерю, але в поведженню його стало менше нервової хапливості. Іноді він навіть дещо забував, плував і не міг пригадати. Часто задумувався і здригувався усім тілом, як звертався до його. Часом у ночі, прокинувшись, я дивився на Піню і бачив, що він не спав і лежав лицем до гори з застиглими, широко розплющеними очима. Зачісуватись перед дзеркальцем перестав і навіть у другий коридор бігав з розкудоченою головою. Щоким зблідли й схудли.

Правда, всі ми, тікаючі, були в особливому настрою, але у нас це так не кидалось в очі, як у Піні. І на Піню почали поглядати з посмішкою. Знов зачувся сміх, жарти з його. Правда, жартувала тільки наша камера та й то не голосно, бо побіг в жартах грав неодмінну роль, але для Залетаєва і цього було досить. Він і сам ще більш зачучверів, але робив усе можливе, щоб якомога довше відтягнути день жеребка. Чого йому хотілось, ми не знали, — все вже було наготовлено, на волі і тут, лишлось тільки призначити день. Але ледве заходила розмова про ден, Залетаєв щось вигадував знов і мусіли одкладали.

Чи не чекав він, що Піня не витримає мук чекання й одмовиться? Ну, то він дуже помилявся. Я балакав якось з Піньою.

— А що, страшно трохи, Піню?

Піня потиснув плечима і сказав:

— А що буде чоловік робить?

— Ну, як дуже страшно, то ніхто не силує, одмовитись можна. Я, принаймні, не знаю...

Мені хотілось подивитись, яке це зробить вражіння на Піню.

Він зітхнув.

— Ну, да, вам таки можна одмовитись.

— А вам?

Піня вибачливо посміхнувся.

— А ви мені скажіть, когда параход потонає і всі рятуються, то капітан біжить поперед чи позад усіх? Ну? Чи страшно, чи ні, а стій. А як євреї колись у пустелі блукали, то вожді їхні позаду йшли? Вони тікали? Га?

Як що Залетаєв рахував на Пінін страх, то він рахунки міг покинуть, бо у Піні було щось іще, крім страху.

Але, нарешті, настав таки той день, як уже пізно не перешкожало.

В-вечері тягнули жеребок і він випав Сердюкову.

Ні Сердюков ні ми з цього приводу нічого особливого не виявили. Сердюкову так Сердюкову, комусь му-сіло випасти. Що було у Сердюкова та й у нас в середині, це пича річ, але зверху всі ми були серйозні, ділові і хіба, що западто хаптиві. Та Тимошка ще, як людина безпосередня, не видержував тону, то співав цілий день, то прощався з товаришами по камері, то задумувався так, що не чув як його шарпали.

Вночі о першій годині по знаку Піні ми тихо підвелися й по одному стали залазити під нари, поклавши замість себе зарані наготовлене опудало. Піня заліз останнім.

Між инчим, памятаю, що ще там під нарами, при невеличкому світлі лампи я звернув увагу на його очі. В них був такий вираз, якого я не бачив і в царевича-Піні: напружено-хиже, мало не жорстоке, гостре,[!] все помічаюче й ніби нічого не бачуче. Але приглядатись не було коли.

Наш підкоп виходив з під фундаменту. Фундамент же був виведений так, що біля його попід всім будинком тюрми ішов досить широкий рівчак, немов іще один коридор. В цьому коридорі перед діркою підкопу ми всі зупинились. У дяді Дум-Дума в руках був електричний ліхтарик, який[!] кидав сліпучий сніп молодшого світла на вохкі чорні стіни рівчака. Чи від цього світла, чи чого инчого, у всіх обличчя здавались дуже блідими, а очі надзвичайно блискучими.

Балакали пошепки. У Сердюкова в руках був револьвер, один на всіх. Але стрілять з його Сердюкову можна було тільки тоді, коли він повалить вартового на землю, приставивши револьвера до самого тіла. Тоді і згук буде приглушений і шансів більше за те, що не промахнеться.

— Ідіть! — прошепотів Піня.

Сердюков якось поривчасто й мовчки потиснув нам руки і, ніби впавши додолу, поліз у дірку підкопу. У мене ще довго після того, як зникли в дірі його ноги, стояло перед очима його гарне, розумне лице, скривлене якоюсь непотрібною гримасою посмішки. Плян був такий. Сердюков проріє вихід на поверхню, вернеться, тоді ми

всі полізем за ним. Вистромивши голову з підкопу він піджидає вартового. Коли той рівняється з ним, вискакує, кидається на його, а ми всі біжимо у ярок. Там слухаєм, як не буде вистрілу револьвера або не набіжить він сам, тікаємо без його.

Тихо було як в домовині, ні одного згуку, ні свисту вартових, ні шороху вітра, нічого, що звичайно, чути найглухіщої ночі в камері. Тільки наше дихання та свист у носі Залетаєва. (Залетаєв чисто виголився, підстригся, вимився, зачісався, але все таки робив вражіння кошлатого.) Дядя Дум-Дум курил цигарку за цигаркою, так що Тимошка мусів йому порадиць покинуть, бо з дірки підкопу повалить такий дим, як з фабричного димаря. Але дядя підморгнув і закурил нову цигарку об недокурок старої.

Піня стояв коло мене, і я бачив, як він напружено витягував шию і сторожко водив нею, немов гадюка, що чує небезпеку. Залетаєв щось зашопотів Голубову.

— Ша там! — Строго крикнув Піня.

Залетаєв різко повернувся в бік Піні, але Голубов потягнув його за руку і він нічого не сказав.

Піня ж навіть не помітив руху Залетаєва і слухав. Потім тихенько поліз на гору, щоб спитать як в камері.

В цей час як раз виліз з дірки Сердюков. Він мав дикий, трохи не божевільний вигляд. Весь у землі, з розчучвереним волоссям, з бігаючими, напруженими очима, задиханий.

— Що? Що таке?! Що?!

Сердюков сперся об стіну.

Пропало, товариші! — переривчастим судорожним шопотом заговорив він. — Не можна. Нас, здається, накрили. Там салдати.

Ми походили.

Ви бачили? — спитав дядя Дум, наводячи на Сердюкова ліхтар.

Сердюков прижмурився.

Я не бачив... Так, я бачив. Там рух... Вартовий стоїть біля будки і не рушиться... Я не знаю... По моему, неможливо... Я бачив три чи чотири фігури, які рушались біля стіни... Нас видав хто небудь... Що робить тепер, що робить?

— Та ви бачили салдат?! — раптом люто визвірився Голубов. — Говоріть ви, чорт би вас узяв!

Сердюков неспокійно заклінав од світла її розсердився:

— Говорю ж вам, що бачив... Ради бога, одведіть свій ліхтар, він мені ріж очі!...

Дядя Дум-Дум напямив світло на стелю, але воно все ж таки зачіпало лице Сердюкова з вимазаним у чорне носом і щокою, з чудними, розтеряними, дикими, підозрілими очима.

— Та ви, мабуть, помилились, товаришу — проти-снувся наперед Тимошка. — Підіть ще раз. Та швидче... Що ж це таке? Дірка там... Вартовий зразу побачить... Ах ти ж Господи, хіба можна так. Ідіть!

Та не можна... Я не піду... Ми всі погібнемо... Це абсурд!.. Я вам кажу, там салдати. Це безумство іти... Нам треба подумати... — Гаряче зашптів Сердюков.

— Та що думати! — зашптів Залетаєв. — Ви просто злякались, чорт вас забери, от і все! Ви — боягуз паршивий, дрянй! Ідіть, ви витягнули жеребок, ідіть зараз же!

Сердюков притулився всею спиною до стіни її не рушився. По виразу його лица видно, було що він ні на крок не відступить з свого місця, хоч би його різали.

— Я не піду... Це безумство—бурмотів він і це ви кликало сліпу, зв'язчу лють проти його. Хотілось одідрать його від стіни і втокмачить головою в дірку, — лізь!

В рівчаку піднявся кошмарний, повний непотрібної ненависти, страху, безпорадності гомін. Один шипів, що треба кидать вдруге жеребок, другий тряс за барки Сердюкова, третій розпімав їх і лякливо озирався. Було таке чуття, ніби нас зараз же захоплять усіх.

І от в цей мент, памятаю, мене хтось сильно однихнув до стіни і проліз наперед. Це був Піня.

— Що тут таке? Ша! Ви сказались чи що!?! — голосним шопотом крикнув він. — Залетаєв, я вам кажу, киньте, ша! Дайте, я скажу. Ну?!

В голосі його було щось таке, що примусило всіх мимоволі замовкнути. Чулось, що чоловік з таким голосом, має підставу так говорити, має щось сказати і скаже те, що нас вирятує. Навіть Залетаєв на мент замовк, не то здивований, не то обурений, не то чекаюче.

— Дайте сюди ваш левольвэрт! — коротко сказав Піня Сердюкову. В цей мент світло ліхтаря упало на всю його невеличку постать. Він весь дрібно-дрібно дріжав, як дріжить будинок під яким скажено проноситься поїзд. Сіренькі очі були поширені і чоловічок у них горсто і чудно чорнів.

Сердюков машинально, покiрно подав револьвер.

Піня взяв і повернувся до нас.

— Щоб мені було тут тихо! Я піду замісто товариша Сердюкова. Ша! Я подивлюсь і прийду сказать. Потім полізете вже ви. Але ша, бо нас заберуть. Я вже йду.

І він поліз у дірку. Настало гнітюче мовчання, серед якого було чути тільки легке шарудіння землі в норі та наше дихання. Сердюков, як прибитий до ганебного

стовпа стояв, зігнувшись і подивляючи розтерянними, напівбожевільними очима. Останні похмуро і непорушно стояли на своїх місцях. Навіть дядя не курив.

Хвилин через три з'явився Піня. Перед тим, як говорить, він видихнув кілька раз повітря з грудей, як людина, що задихається від чогось.

— Там ніяких салдатів нема... Там же тихо... Бартовий ходить... Ми можемо йти... Залетаєв вмить ступив до Сердюкова й з грізною рішучістю проговорив:

— Сердюков ідіть.

Але Сердюков мовчав і так само моторошно дивився на нас.

— Залетаєв! — мало не крикнув раптом Піня, — хто тут командор, ви чи я? Дайте спокій товарищу Сердюкову. Раз я кажу, що я іду, то я таки іду. Що ви хочете тут, що? Щоб наша справа погинула, так? Ви цього хочете? Раз я вам кажу мовчати, то мовчати мені тут! Хто тут староста?! Ша!.. Ставайте всі в рядки! Залетаєв на самий зад! Ну?

Залетаєв скажено шарпнувся і мовчки став на самий перед.

— Залетаєв, я вам кажу, ідіть назад! Ви самий дужчий, вам нада назад. Ну?..

— Залетаєв, ідіть, ідіть ради Бога, дайте спокій — зашопотіли інші.

— Та з якої речі я назад?! — стріпнувся він усім тілом. — Не хочу!

— А я таки хочу, щоб ви назад! — прошипів Піня з дивною, невиданою у його силою. — І ви мені підете. Коли вам староста говорить, що ви підете, то це таки так і буде. Ну?

І раптом Піня підняв револьвер і націлювався в Зале-

таєва. Було темно й не видно лица Піні, але по голосу, по витягненій руці чулося, що це зовсім не жарт, що ще хвилина і він вистрілить.

— Залетаєв! Ідїть же, чорт вас забери, ідіот подлий!
— З одчаєм крикнув Голубов.

І залетаєв мовчки, покірно, нахиливши голову протиснувся і став туди, куди наказав староста.

* * *

Хвилин через пять, коли я вирвавшись з дірки, вилазив за дядьком Дум-Думом на поверхню землі в чотирьох кроках від себе я побачив чорно-сіру масу, яка хрипіла, люто качалась по землі, з неї виривався пронизуватий крик. — Сюди-а! А-а! А-а!

І в промежутках скажений крик і гукання по чомусь м'ягкому.

За стіною в середині тюрми уже трівожно й тяжко нісся свист, чулись вистріли, крики, тупотіння ніг.

Я прожогом злетів у ярк.

Піні нічого було чекать. Навалившись як прийшлося в екіпаж, ми ударили по конях і що сили погнали по темному полю.

* * *

Пізніще нам переказали з тюрми, що староста Піня був убитий в ту ніч прикладами винтовок. Він з такою силою обхопив разом з рушницею ногу вартового, так міцно упявся зубами в тіло, що троє дозорців не могли одірвати його. Прийшлося приглушити його, але, приглушуючи прикладами, не розраховували сили ударів і вбили.

ЗМІСТ:

	Стор.
Босяк	5
Радість	121
Терень	173
Талісман	207

Т-во „ДЗВІН” у Київі

випустило в 1919 році такі

твори В. Винниченка:

- Том I. Краса і сила та інші оповідання.
- Том II. Голота й інші оповідання.
- Том III. Воротьба й інші оповідання.
- Том IV. Кузь та Грицунь і інші оповідання.
- Том V. Історія Якимового будинку й інші оповідання.
- Том VI. Рівновага. (Роман з життя емігрантів.)
- Том VII. По-Свій. (Повість.)
- Том VIII. Божки. (Продовження повісті „По-Свій.)
- Том IX. Босяк і інші оповідання.
- Том X. Хочу й інші оповідання.
- Том XI. Записки Кирпатого Мефістофеля й інші оповідання.
- Том XII. Олаф Стефензон і інші оповідання.
- Том XIII. Молода кров і інші пєси.
- Том XIV. Брехня й інші пєси.
- Том XV. Панна Мара й інші пєси.

Головний склад Товариства „ДЗВІН” у Київі,
Бесарабська площа ч. 2.

ТОВАРИСТВО „ДЗВІН“

має контору і головний склад видань у Києві,
Бесарабська площа число 2.

Хто хоче замовляти більшу кількість книг і підручників для проку, шкіл та бібліотек, має звернутись з замовленнями по такій адресі:

Київ, Бесарабська площа ч. 2, Товариство „Дзвін“.

Приймаються замовлення на складання бібліотек для урядових інституцій, земств, товариств, початкових і середніх шкіл. Бібліотеки складаються під доглядом педагогів і знавців сеї справи.

Замовлення виконуються по можливості скоро й акуратно.

Книгарням і земствам звичайний опуст (знижка).

Пересилка на рахунок покупця.

Книгарня Т-ва „ДЗВІН“ у Києві

Здо продажу всі українські книжки, які вийшли і виходять на Україні і за кордоном. При книгарні постійна вистава новин літератури. Замовлення виконуються негайно.

Адреса книгарні:

Київ, В. Володимирська ул. ч. 48, Книгарня Т-ва „Дзвін“.

Українська Книгарня Т-ва „ДЗВІН“ у Харкові

Знає на складі всі видання „Дзвону“ і „Української Школи“ і в головним складом для Слобідської України.

Книгарня „Дзвін“ у Харкові має в продажу всі українські книжки, які виходять на Україні і за кордоном.

Підручники для шкіл нижчих і середніх можна одержувати з Харківської книгарні „Дзвін“.

Замовлення виконуються негайно.

Адреса:

Харків, Петровський пров. 18, Українська книгарня „Дзвін“.

Ціна 20 Гривен.